

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ: ЕКОНОМІКА, ФІНАНСИ, ПРАВО

Науковий журнал

Виходить 6 разів на рік

Заснований у січні 2010 р.

Журнал визнано МОН України

як фахове видання з економічних наук

категорії «Б»

2021
№5⁽¹¹⁸⁾

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор

МАЗАРАКІ Анатолій Антонович, д. е. н., професор, ректор КНТЕУ

Заступник головного редактора

ПРИТУЛЬСЬКА Наталія Володимирівна, д. т. н., професор,
перший проректор з науково-педагогічної роботи КНТЕУ

Відповідальний секретар

МЕЛЬНИЧЕНКО Світлана Володимирівна, д. е. н., професор,
проректор з наукової роботи КНТЕУ

Члени редакційної колегії (за галузями наук)

з економічних наук:

БСЛОСТЄЧНИК Григорій, д. е. н., професор, ректор Академії економічної освіти Молдови (*Молдова*).
ВОЛОСОВИЧ Світлана Василівна, д. е. н., професор, професор кафедри фінансів КНТЕУ (*Україна*).
ГАЙДУКЕВИЧ Агнешка, д. е. н., професор кафедри міжнародної торгівлі Краківського економічного університету (*Польща*).

ГОНЕТ Войцеш, д. е. н., доцент Університету природничо-гуманітарних наук у Седльце (*Польща*).

ГОСПОДАРОВИЧ Анджей, д. е. н., професор Вроцлавського економічного університету (*Польща*).

ДОБЯ Мечислав, д. е. н., професор Краківського університету економіки (*Польща*).

ДУТНІЄЦь Ганна Володимирівна, д. е. н., професор, завідувач кафедри світової економіки КНТЕУ (*Україна*).

КАЛЮЖНА Наталія Геннадівна, д. е. н., професор кафедри світової економіки КНТЕУ (*Україна*).

КВАЧ Ярослав Петрович, д. е. н., професор, директор Одеського торговельно-економічного інституту КНТЕУ (*Україна*).

КОРЖ Марина Володимирівна, д. е. н., професор, професор кафедри світової економіки КНТЕУ (*Україна*).

ЛАЦЕ Наталія, д. е. н., професор Ризького технічного університету (*Латвія*).

МЕЛЬНИК Тетяна Миколаївна, д. е. н., професор, завідувач кафедри міжнародного менеджменту КНТЕУ (*Україна*).

МОТОРИН Руслан Миколайович, д. е. н., професор, професор кафедри статистики та економіметрії КНТЕУ (*Україна*).

ФЕДУН Ігор Леонідович, д. е. н., професор кафедри світової економіки КНТЕУ (*Україна*).

ШЛОСАРЧИК Богуслав, д. е. н., професор Жешувського університету (*Польща*).

з юридичних наук:

ВАЩЕНКО Юлія Вячеславівна, д. ю. н., доцент, професор кафедри адміністративного права,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (*Україна*).

ГУРЖІЙ Тарас Олександрович, д. ю. н., професор, завідувач кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права КНТЕУ (*Україна*).

ГУРЖІЙ Анна Валеріївна, к. ю. н., доцент кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права КНТЕУ (*Україна*).

КАВКА Інга, д. ю. н., професор Інституту права, адміністрації та економіки

Краківського педагогічного університету (*Польща*).

КАЛЮЖНИЙ Ростислав Андрійович, д. ю. н., професор, заступник декана юридичного факультету

Національного авіаційного університету (*Україна*).

КОПИЛЕНКО Олександр Любимович, д. ю. н., професор, народний депутат України дев'ятого

скликання (*Україна*).

КУЗЬМЕНКО Оксана Володимирівна, д. ю. н., професор, заступник директора інституту з наукової

роботи ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» (*Україна*).

ЛАНДЕ Роберт, професор права Балтиморського університету (*США*).

МАЗАРАКІ Наталія Анатоліївна, д. ю. н., професор, завідувач кафедри міжнародного, цивільного та

комерційного права КНТЕУ (*Україна*).

МОНТЕЙРО ФЕРНАНДЕС Антоніо, д. ю. н., професор Нового університету Лісабону (*Португалія*).

ОЛІЙНИК Олег Вікторович, д. ю. н., с. н. с., професор кафедри правового забезпечення безпеки

бізнесу КНТЕУ (*Україна*).

ОНДРОВА Драгомира, д. ю. н., завідувач кафедри державної політики і теорії державного управління,

факультет державного управління, Університет Павла Йозефа Шафарика у Кошиці (*Словаччина*).

ОСИКА Сергій Григорович, к. ю. н., професор кафедри світової економіки КНТЕУ (*Україна*).

ПРИМАК Володимир Дмитрович, д. ю. н., професор кафедри міжнародного, цивільного

та комерційного права КНТЕУ (*Україна*).

ПУСТОВІТ Юлія Юрївна, к. ю. н., доцент кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного

права КНТЕУ (*Україна*).

СОБАКАРЬ Андрій Олексійович, д. ю. н., професор, завідувач кафедри адміністративного права, процесу

та адміністративної діяльності, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ (*Україна*).

ХМЕЛКО Ірина, д. ф. н., доцент, Університет Теннессі в Чаттануга, штат Теннессі (*США*).

ЯКУШЕВИЧ Адам, д. ю. н., доцент Інституту права, адміністрування та менеджменту Університету

Казимира Великого в Бидгощі (*Польща*).

Засновник, редакція,
видавець і виготовлювач

**КИЇВСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ
ТОРГОВЕЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

Завідувач редакції

І. В. Кривицька

Редактори: Е. Ю. Кириченко,

М. В. Дубко

Художньо-технічний редактор

Л. В. Чорнокозинська

Підписано до друку 13.10.2021.

Тираж 200 пр. Зам. 446.

Адреса редакції, видавця,

виготовлювача:

вул. Кіото, 19, м. Київ,

Україна, 02156

Телефон редакції: 531-31-16

E-mail: zt@knute.edu.ua

Свідоцтво

про державну реєстрацію

серія КВ № 22092-11992ПР

від 16.05.2016

Індекс журналу в Каталозі видань

України на 2021 рік – 09641

Надруковано на обладнанні КНТЕУ

Свідоцтво суб'єкта видавничої

справи серія ДК № 4620

від 03.10.2013

Видається за рекомендацією

Вченої ради КНТЕУ

(протокол засідання № 3

від 30.09.2021)

Статті проходять рецензування.

Передрук і переклади матеріалів,

опублікованих у журналі,

дозволяються лише зі згоди

автора та редакції

Журнал представлено в міжнародних і національних наукометричних базах: Індекс Копернікус (Index Copernicus); реферативній базі даних «Україніка наукова», а також у пошуковій системі Академії Google (Google Scholar)

© Київський національний торговельно-економічний університет, 2021

З М І С Т

СВІТОВА ЕКОНОМІКА ТА ТОРГІВЛЯ

МАЗАРАКІ А., МЕЛЬНИК Т., ЛОШЕНЮК О.	Глобальні міграційні процеси в умовах пандемії <i>COVID-19</i>	4
КАЛЮЖНА Н.	Інтенсивність гібридних загроз національним економікам	33
ОНИЩЕНКО В.	Політекономічний контент теорії міжнародної торгівлі	48
П'ЯНКОВА О., РАЛКО О., СЛОКВА М.	Структурна трансформація експорту України у період пандемії	66

МІЖНАРОДНИЙ ОБЛІК ТА АУДИТ

КОРОЛЬ С., ФОМІНА О., ЗАДНІПРОВСЬКИЙ О.	Корпоративна звітність: транспонування положень Директиви 2013/34/ЄС	77
СЕМЕНОВА С., ШАПОВАЛОВА А.	Професійні організації з обліку і аудиту в Європі	93
МАКАРОВ О.	Цільове рефінансування банків як інструмент розвитку економіки	108

ІННОВАЦІЙНА ЕКОНОМІКА

САЛІХОВА О., ГОНЧАРЕНКО Д.	Високотехнологічне фармацевтичне виробництво в Україні: виклики євроінтеграції	128
---------------------------------------	--	-----

C O N T E N T

WORLD ECONOMY AND TRADE

MAZARAKI A., MELNYK T., LOSHENIUK O.	Global migration processes in the conditions of the <i>COVID-19</i> pandemic	4
KALIUZHNA N.	Intensity of hybrid threats to national economies	33
ONYSHCHENKO V.	Political and economic content of the theory of international trade	48
PIANKOVA O., RALKO O., SLOKVA M.	Structural transformation of Ukraine's exports in the pandemic period	66

INTERNATIONAL ACCOUNTING AND AUDIT

KOROL S., FOMINA O., ZADNIPROVSKYI O.	Corporate reporting: transposition of the provisions of EU Directive 2013/34	77
SEMENOVA S., SHAPOVALOVA A.	Professional accounting and auditing organizations in Europe	93
MAKAROV O.	Targeted refinancing of banks as a tool for economic development	108

INNOVATIVE ECONOMY

SALIKHOVA O., HONCHARENKO D.	High-tech pharmaceutical manufacturing in Ukraine: challenges of European integration	128
---	---	-----

СВІТОВА ЕКОНОМІКА ТА ТОРГІВЛЯ

УДК 339.9:331.556.4]:616-036.21

DOI: [https://doi.org/10.31617/zt.knute.2021\(118\)01](https://doi.org/10.31617/zt.knute.2021(118)01)

JEL Classification: F22, J11, J15, O15, R2

МАЗАРАКІ Анатолій
E-mail: rector@knute.edu.ua
ORCID: 0000-0001-5283-8444

д. е. н., професор, ректор Київського національного торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

МЕЛЬНИК Тетяна
E-mail: t.melnyk@knute.edu.ua
ORCID: 0000-0002-3839-6018

д. е. н., професор, завідувач кафедри міжнародного менеджменту Київського національного торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

ЛОШЕНЮК Оксана
E-mail: olosheniuk@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1678-4044

к. е. н., доцент кафедри маркетингу, цифрової економіки та підприємництва Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету
Центральна площа, 7, м. Чернівці, 58002, Україна

ГЛОБАЛЬНІ МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ COVID-19

Розкрито сучасні передумови міграційних процесів населення у світі, досліджено ключові аспекти глобальних змін у міжнародній міграції населення в умовах пандемії COVID-19. Доведено зростання ролі урядів у регулюванні міграційних процесів за подолання наслідків кризи. Проаналізовано сучасний стан зовнішньої трудової міграції населення з України. Окреслено визначальні напрями державної міграційної політики в Україні щодо подолання наслідків впливу COVID-19 на зовнішню мобільність населення.

Ключові слова: глобалізація, міжнародна міграція населення, пандемія COVID-19, міграційна політика.

Постановка проблеми. Початок 2020 р. відзначився спалахом всесвітньої пандемії COVID-19, що змусило майже всі уряди світу вжити обмежувальних заходів, ключову роль в яких відіграло соціальне дистанціювання. Як наслідок, криза охорони здоров'я сильно вплинула на економіку та ринок праці в усіх країнах.

Особливий вплив відчули на собі мігранти, передусім ті, що працюють на низькооплачуваних робочих місцях. Саме вони є найвразливішими до негативних наслідків COVID-19. За даними ООН,

© Мазаракі А., Мельник Т., Лошенюк О., 2021

Світового банку та ВООЗ, станом на 1 березня 2021 р. емігранти з 20 країн з найбільшою кількістю випадків *COVID-19* становили 31 % від загального числа міжнародних мігрантів (ММ) [1]. Іммігранти налічували щонайменше 3.7 % населення у 14 з 20 країн з найбільшою кількістю випадків захворювання на *COVID-19*, і ця частка – понад 7 % у дев'яти з цих країн.

Також трудові мігранти є найвразливішими до звільнень через карантинні обмеження, що запроваджують для стримування *COVID-19* [2]. Вони першими відчули на собі руйнівні економічні наслідки пандемії, зокрема: обмеження функціонування сервісів, призупинення підприємств, зростання безробіття. Особливо болісною соціально-економічна криза видалася для тих, хто зайнятий у тіншовому секторі, хто працював без належних дозволів, а відтак не був охоплений системою соціального страхування.

З іншого боку, мігранти також відіграють важливу роль у відповіді на *COVID-19*, працюючи у критично важливих секторах. У період боротьби з коронавірусом та антиепідеміологічних обмежень мігранти широко зайняті у сфері охорони здоров'я, роздрібно́ї торгівлі та постачання. Навіть під час закриття пасажирського транспортного сполучення між країнами багато європейських урядів, зокрема й німецький, зробили виняток для сезонних робітників з-за кордону, зайнятих на збиранні врожаю.

Через це особливо актуальним є дослідження щодо наслідків впливу пандемії *COVID-19* на зрушення у міжнародній міграції населення та її динаміки у найближчі роки.

Україна глибоко залучена до світових міграційних процесів, які значно посилились останніми роками через проведення військових дій на сході країни та наростання кризових явищ в економіці. Досить показовим, з огляду на проблему зовнішньої трудової міграції в Україні, виявився 2020 р., адже внаслідок оголошення карантину у країнах перебування тисячі українців масово поверталися з-за кордону, однак через декілька місяців знову вимушені були від'їжджати за кордон у пошуках роботи, не знайшовши відповідної в Україні.

У всьому світі мігрантів залучають до боротьби з кризою, і ймовірно в довгостроковій перспективі вони відіграватимуть ключову роль у процесах відновлення. Тож для пом'якшення довгострокового впливу пандемії *COVID-19* україн важливим є розроблення ефективної національної політики, що сприятиме регульованій циркулярній трудовій міграції з забезпеченням максимальних вигод від її ефективної організації та посиленням заходів захисту громадян України за кордоном та іноземних мігрантів в Україні, створенням умов для реінтеграції українських мігрантів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням передумов, характеру та проявів міжнародної міграції населення, а також проблем трудової міграції як у світі, так і в Україні присвячено велику кількість досліджень науковців, експертів, практиків. За останні два роки у значній кількості праць вітчизняних учених, зокрема Е. Лібанової та О. Позняка [4], Н. Гетьманцевої [5], К. Ніколайця [6] тощо розглянуто

саме вплив пандемії *COVID-19* на розвиток міграційних процесів. С. Якубовський та М. Качановська [7] вивчали економічні ризики пандемії у взаємозв'язку з зовнішньою трудовою міграцією населення. Проблеми у національній міграційній політиці висвітлювали М. Іншин [8], Ю. Сазонов [9], О. Малиновська [10].

Сучасні закордонні автори, як-от М. Долобач [11], Ф. Фасані та Дж. Маца [12], досліджували останні тенденції у міжнародній міграції населення в окремих країнах та регіонах, а також ідентифікували мотиваційні чинники міграції (М. Бін, С. Бертолі та І. Фернандес Морага) [13]. Учені М. Хінтемеєр [14], С. Хайярд [15], Ф. Вонг [16] зосереджували увагу на негативних наслідках пандемії саме для трудових мігрантів. Проте існує потреба в аналітичному дослідженні характеру змін у процесах міжнародної міграції внаслідок впливу пандемії *COVID-19*, у визначенні перспектив міжнародних міграційних процесів, зовнішньої трудової міграції в Україні та реформуванні міграційної політики після закінчення кризи.

Метою статті є дослідження змін у глобальних міграційних потоках населення внаслідок пандемії *COVID-19* у контексті забезпечення наукового підґрунтя для реформування національної політики міграції.

Завдяки цій меті поставлені та вирішені такі завдання: розкрито сучасні передумови міграційних процесів населення у світі; досліджено ключові аспекти глобальних змін у міжнародній міграції населення в умовах пандемії *COVID-19*; доведено зростання ролі урядів у регулюванні міграційних процесів за подолання наслідків кризи; проаналізовано сучасний стан зовнішньої міграції населення України; окреслено визначальні напрями державної міграційної політики в Україні щодо подолання наслідків впливу *COVID-19* на зовнішню мобільність населення.

Матеріали та методи. Теоретичною та методичною основою для написання статті стали сучасні наукові концепції й теоретичні напрацювання з питань міжнародної міграції населення та міграційної політики, статистичні дані міжнародних установ: Світового банку (СБ), Міжнародного валютного фонду (МВФ), Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), Міжнародної організації з міграції (МОМ), а також Державної служби статистики України (Держстат) та Національного банку України (НБУ). Для досягнення мети дослідження й реалізації поставлених завдань використані методи статистичного аналізу, синтезу, групування та графічного зображення результатів.

Результати дослідження. **Сучасні передумови міграційних процесів населення у світі.** Глобалізаційні процеси в поєднанні зі швидкими змінами в політичних та економічних системах сприяли різкій інтенсифікації міжнародних міграційних потоків у другій половині ХХ ст. і сприяли формуванню принципово нової міграційної ситуації у світі. Процес інтернаціоналізації виробництва, що активно відбувається в усьому світі, супроводжується інтернаціоналізацією робочої сили. Трудова міграція стала частиною міжнародних економічних відносин і здійснює суттєвий вплив на економіку країни.

Загалом, залежно від напрямів міграції, держави можна поділити на три групи:

- країни – донори трудових мігрантів, з яких виїжджають громадяни для працевлаштування за кордоном (Індія, Пакистан, Молдова, Киргизстан, Узбекистан, Україна, Грузія тощо);
- країни – реципієнти трудових мігрантів, куди приїжджають працівники для працевлаштування (Норвегія, Данія, Швеція, Німеччина);
- країни, які одночасно є й донором, і реципієнтом (Польща, Словаччина, Угорщина, Литва, Португалія тощо).

До того ж статус країни може змінюватися залежно від міграційного законодавства (його гнучкості) та економічної успішності держави.

Надаючи певні переваги як країнам-реципієнтам, так і країнам-донорам, трудова міграція водночас породжує чимало проблем. Одним з негативних аспектів трудової міграції є фінансовий тягар, який іммігранти покладають на бюджет приймаючих країн. Особливо чітко це проявляється, коли розвинені країни близько розташовані або навіть межують з менш розвиненими державами. Типовим прикладом можуть бути, з одного боку, США, Мексика та країни Карибського басейну, з іншого – Франція, Німеччина й Туреччина. У США кожен десятий житель країни є іммігрантом, вони здебільшого прибувають з Латинської Америки, зокрема з Мексики. Таке близьке сусідство призводить до напливу не тільки легальних, а й нелегальних іммігрантів. Це насамперед вимагає фінансових витрат для матеріальної підтримки або для депортації. За статистикою, у США зараз знаходяться понад 8 млн іммігрантів, що в'їхали у країну нелегально. Це більше, ніж населення Литви, Латвії та Естонії разом узятих. У Західній Європі таких близько 3 млн [17]. За динамікою міграційних процесів (рис. 1) зміна кількості населення, що мігрує, особливо за останні роки, здебільшого відбувається саме з країн, що розвиваються, до економічно розвинених країн.

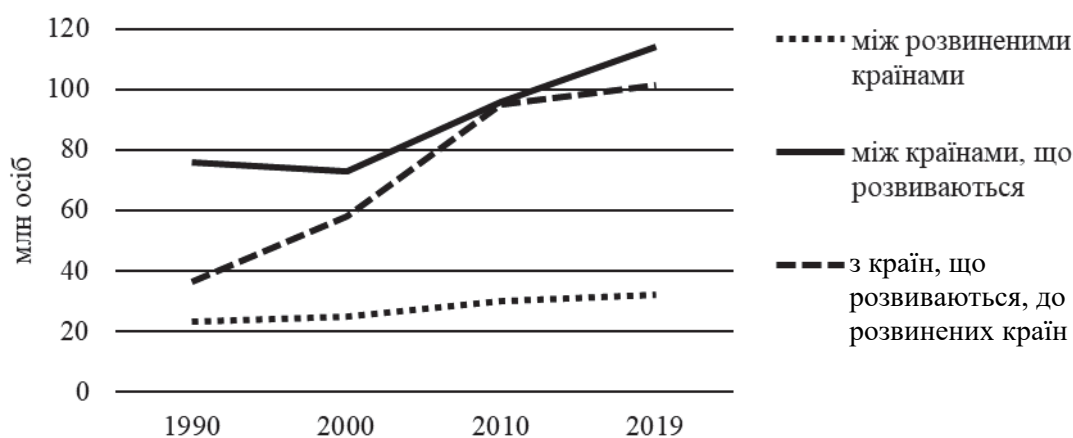

Рис. 1. Динаміка кількості переміщених осіб за коридорами міграції

Джерело: побудовано авторами за даними МВФ [17].

Через досить великі масштаби еміграції у країн-донорів можуть виникнути серйозні ускладнення, оскільки вони позбавляються більш мобільної й прогресивної частини національних трудових ресурсів. «Витік умів» став суттєвою проблемою здебільшого для країн, що розвиваються, і перехідних економік. Надзвичайно зросло значення кожної людини, яка належить до групи висококваліфікованих працівників. Втрати можуть мати негативні наслідки для економічного розвитку країни та її зовнішньої безпеки. За оцінками Міжнародного валютного фонду, вартість підготовки одного висококваліфікованого фахівця науково-технічного профілю для країни-донора становить від 400 до 800 тис. дол. США. У потоці інтелектуальних мігрантів високою є частка молодих людей у віці, найпридатнішому для шлюбу й народження дітей. Це, звичайно, призводить до скорочення народжуваності та порушення демографічного режиму відтворення інтелектуального потенціалу суспільства. Через певний проміжок часу деяка частина трудових ресурсів, що емігрували, повертається на батьківщину, тож виникає проблема реадаптації працівників, що приїжджають з-за кордону й не пристосовані для місцевих умов праці та життя [17].

Як показують закордонні дослідження, міграція загалом покращує макроекономічні результати економік країн-реципієнтів [17]. «Динамічні переваги» від імміграції у формі зростання сукупної факторної продуктивності та інвестицій можна пояснити взаємодоповнюваністю між навичками іммігрантів і корінних жителів. За результатами досліджень можна зробити висновок, що міграція є дорогим процесом, і мігрує лише дуже мала частина світового населення. Хоча мігранти становлять надзвичайно стабільну частку світового населення, міграція до розвинених економік швидко зростає, тож ймовірно ця динаміка продовжуватиметься й надалі. Демографічні фактори відіграватимуть важливу роль у визначенні розміру, напряму та впливу майбутньої міграції. З огляду на те, що розвинені економіки швидко старіють, а зростання населення у країнах, що розвиваються, триває, мігранти можуть зіграти важливу роль у підтримці економічного зростання у країнах призначення.

Робоча сила є цінним капіталом у світовому господарстві, що потребує найефективнішого використання в межах як національних, так і світових ринків. Основними *спонукальними мотивами*, що зумовлюють міграцію населення або слугують «імпульсом» для прийняття власного рішення про зміну місця перебування, є: відмінність у рівнях економічного розвитку країн (безробіття, низький рівень життя, високий рівень бідності); порівняно високий рівень заробітної плати в основних країнах тяжіння мігрантів; вищий рівень технологічного розвитку країн; розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, засобів зв'язку й транспорту; міжнародний рух капіталу та ротація кадрів у міжнародних корпораціях; вищий рівень демокра-

тизації суспільства, податкова та політична стабільність у країні (низький рівень корумпованості суспільства, дотримання прав людини); низький рівень соціальної захищеності суспільства (неналежні умови праці, відсутність можливостей для професійного розвитку, низька якість системи освіти та медицини тощо); військові конфлікти й громадські заворушення; зростання значення екологічних чинників (наявність чистої води, якість продуктів харчування тощо); релігійні, національні та культурні причини (етнічна та расова приналежність, свобода віросповідання); природні катаклізми й зростання ролі охорони навколишнього середовища у країнах тяжіння мігрантів.

Дохід і демографічний розвиток пов'язані з міграцією загалом та зростанням міграції з країн, що розвиваються, до країн з розвинутою економікою зокрема. Ключовими аспектами для розуміння впливу доходу на міграцію є відносні розриви в доходах та абсолютний рівень бідності. ВВП на душу населення у країнах з розвинутою економікою все ще майже в п'ять разів більший, ніж у країнах з економікою, що розвивається. Це є визначальним чинником впливу на імміграцію. Однак економічне зростання країн, що розвиваються, особливо Китаю та Індії, значно зменшив цей розрив за останні десятиліття і ще більше скоротить його в майбутньому [17].

Значна *нерівномірність демографічних змін* за регіонами також суттєво впливає на міграційні потоки населення. За даними МВФ, кількість населення у країнах з розвинутою економікою скоротиться, а чисельність населення у країнах, що розвиваються, продовжуватиме зростати, особливо в Південній Азії, Північній Африці та на Близькому Сході, в Латинській Америці та найбільше – в Африці на південь від Сахари [18]. Ці тенденції призведуть до збільшення кількості потенційних мігрантів з країн, що розвиваються, до розвинених економік. Країни зі швидкозростаючим населенням можуть зіткнутися з проблемами щодо створення достатньої кількості добре оплачуваних робочих місць для молодшої та зростаючої робочої сили, разом з тим країни зі старінням та скороченням населення продовжуватимуть відчувати нестачу робочої сили.

Конфлікт є ще одним важливим рушієм міграції та змушує людей шукати притулку в інших країнах. Біженці покидають свої будинки раптово через жахливі умови, спричинені вибухом конфлікту чи війн, які трапляються здебільшого у країнах з економікою, що розвивається. Останніми роками спостерігався великий кумулятивний приплив біженців до Німеччини та Туреччини, що становив понад 1 % населення країн призначення. Екстремальні випадки – випадки імміграції, що перевищують 4 % населення країн-реципієнтів, – мали місце в Колумбії (після венесуельської кризи) та в Йорданії й Лівані (внаслідок конфлікту в Сирії). Оскільки біженці загалом бідні й рідко встигають спланувати свою еміграцію, вони зазвичай подорожують на менші відстані й залишаються у своєму рідному регіоні частіше за інших мігрантів.

У дослідженні, що проведено закордонними вченими М. Біном, С. Бертолі та І. Фернандесом Морагою [13], детально вивчено основні драйвери, що зумовлюють міграційні переміщення населення до інших країн. Зазначено, що перевагою для мігрантів є потенційний *приріст заробітної плати* від переїзду до багатшої країни. Чим молодший вік мігранта, тим більшим є приріст, оскільки у молодих людей попереду довше життя, протягом якого вони можуть отримати додатковий дохід. Інші можливі потенційні вигоди включають уникнення конфлікту, пошук кращої системи добробуту за кордоном або використання міграції як способу адаптації до кліматичних змін. До витрат на міграцію належить також подолання географічних, культурних і мовних бар'єрів. Крім того, обмеження імміграційної політики, зокрема вимоги до віз та обмеження права на працю, можуть становити значні витрати. До того ж країни призначення можуть створити пільгові шляхи імміграції з колишніх колоній, особливо якщо члени родин допомагатимуть новим іммігрантам адаптуватися та надаватимуть ресурси заздалегідь для оплати витрат на переміщення.

Узагальнюючи теоретичні аспекти наявних законів міграції, теорії факторів «притягання-виштовхування» (*pull-push*) та сучасного розвитку суспільства, можна виокремити чинники, що активізують міграційні процеси у світі:

економічні: розвиток міжнародного поділу праці, структурні перетворення й кон'юнктура світової економіки; лібералізація торгівлі та рух факторів виробництва; поглиблення економічної інтеграції; зростання значення трудових ресурсів; загострення конкуренції на ринку праці й за трудові ресурси тощо;

демографічні: збільшення чисельності населення у світі; регіональні й міжнародні дисбаланси у зміні кількості населення; старіння населення тощо;

природні (екологічні): зміни кліматичних умов; природні катаклізми, погіршення стану довкілля тощо;

соціальні: загострення глобальних соціальних проблем; поглиблення соціальної інтеграції тощо;

політичні: посилення політичних суперечностей, військових конфліктів; політична нестабільність у регіонах тощо;

інформаційні: розповсюдження й покращення якості інформації; розвиток глобальних інформаційних мереж тощо.

У кожній країні в певний період часу виникає унікальна комбінація чинників міграційних процесів. Прояв їхнього впливу відбувається в рамках наявних у країні суспільних інститутів, зовнішньої мобільності, що у глобальному середовищі стає щоразу ліберальнішою та сприятливішою. До того ж, за загальної універсальності перелічених факторів, стосовно кожної категорії мігрантів можливий прояв дії специфічних причин або комбінації чинників, що зумовлюють міграційні переміщення.

Зокрема під впливом пандемії *COVID-19* вступають у дію фактори «виштовхування» у вигляді зростання безробіття, закриття кордонів й обмеження пересування; проблеми з отриманням і продовженням міграційних документів у країнах перебування та роботи; погіршення умов праці, експлуатація. Соціальні чинники доповнюються негативним і несприятливим ставленням корінного населення до мігрантів. Однак поряд з цим з'являється суттєвий фактор «притягання» – безпрецедентна затребуваність праці мігрантів у критично важливих в умовах пандемії галузях та участь у відновленні економіки країни-реципієнта робочої сили.

Останні тенденції міграційних процесів у світі. Обмеження на подорожі та інші обмеження щодо пересування, що встановлені у відповідь на пандемію *COVID-19*, суттєво вплинули на показники міграції, але загальна тенденція свідчить про сотні мільйонів осіб, що проживають і працюють за межами країн походження у 2020 р. порівняно з 2000 р. У 2020 р. кількість міжнародних мігрантів у світі сягнула 281 млн осіб проти 173 млн у 2000 р. і 221 млн у 2010 р. Оскільки кількість ММ зростала швидше, ніж населення світу, їхня частка в загальній чисельності населення світу збільшилася з 2.8 % в 2000 р. до 3.2 % в 2010 р. і до 3.6 % в 2020 р. [17].

Вимушене переміщення через міжнародні кордони продовжує зростати. Так, протягом 2000–2020 рр. кількість осіб, які вимушено мігрували через міжнародні кордони, рятуючись від конфліктів, переслідувань, насильства або порушень прав людини, подвоїлася з 17 до 34 млн, що становить близько 16 % від загального зростання кількості ММ у світі за цей період. У 2020 р. біженці та шукачі притулку досягли 12 % від загальної кількості мігрантів у світі порівняно з 9.5 % двома десятиліттями раніше [17].

Здебільшого у світі біженці (понад 80 % у 2020 р.) перебували у країнах з низьким і середнім рівнем доходу. Біженці та особи, що шукають притулку, у країнах з високим рівнем доходу становлять лише близько 3 % всіх ММ, порівняно з 25 % – у країнах з середнім рівнем доходу і 50 % – у країнах з низьким рівнем доходу.

Майже дві третини всіх ММ проживають у країнах з високим рівнем доходу. Країни з середнім рівнем доходу є місцем проживання 31 % всіх ММ, разом з тим відносно невелика їхня кількість зафіксована у країнах з низьким рівнем доходу (4 %). У 2020 р. ММ становили майже 15 % від загальної чисельності населення у країнах з високим рівнем доходів порівняно з менш ніж 2 % у країнах з середнім і низьким доходом.

До речі, у світі ММ приїжджають здебільшого у невелику кількість країн. У 2020 р. дві третини з них проживали лише в 20 країнах. Сполучені Штати Америки залишаються головним місцем проживання ММ: у 2020 р. їхня кількість у цій країні становила 51 млн осіб, або 18 % загальної кількості мігрантів у світі. За цим показником Німеччина знаходиться на другому місці у світі (близько 16 млн),

за нею у ТОП-5 країн-реципієнтів Саудівська Аравія (13 млн), Російська Федерація (12 млн) і Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії (9 млн).

Міжнародна міграція часто залишається у межах основних регіонів. У 2020 р. майже половина всіх ММ проживала всередині регіону. Так, найбільша частка внутрішньорегіональної міграції припадає на Європу – 70 % усіх мігрантів, що народилися в одній з європейських країн, проживали в іншій. За цим же показником на країни Африки на Південь від Сахари припадало 63 %. Поряд з цим, найбільша частка діаспори країн Центральної й Південної Азії, а також Північної Америки та країн Латинської Америки виїжджала за межі цього регіону.

Експерти провідних міжнародних організацій вважають, що коронавірусна криза найтяжче вплинула саме на трудових мігрантів, які на сьогодні становлять 4.7 % світової робочої сили – це 164 млн працівників, майже половина з них – жінки. Міжнародна організація праці (МОП) назвала вплив пандемії *COVID-19* на мігрантів «кризою в кризі», оскільки мільйони осіб під час локдаунів у їхніх країнах призначення втратили роботу й змушені були повернутися до своїх країн походження, де також спостерігається економічний спад і зростає безробіття. Поряд з цим, у разі закриття країни на локдауни, працівники-мігранти продовжували дбати про людей похилого віку та хворих, забезпечувати роботу продуктових крамниць, перевозити вантажі. У європейських країнах іммігранти в середньому становлять 13 % працівників ключових секторів (понад 40 % у Данії та Франції, а також близько 10 % – у Болгарії та Словенії). У деяких галузях, як-от гірнична справа, будівництво, прибирання й домашній догляд, до третини працівників народилися поза межами країн – членів ЄС [12].

Економічні наслідки кризи вже виглядають серйозними. Через одночасний дефіцит попиту й пропозиції економічна активність на ключових європейських, північноамериканських та азійських ринках знизилася сильніше, ніж під час світової фінансової кризи 2008–2009 рр. Згідно з прогнозом ОЕСР, за умови розвитку подій за базовим сценарієм світовий ВВП у поточному році зменшиться на 4.5 % [20]. Скорочення економіки очікується в усіх країнах «великої двадцятки», за винятком Китаю. У 2021 р. прогнозується відновлення, орієнтовно в п'ятивідсотковому обсязі, зокрема світовий ВВП на кінець цього року досягне значення показника кінця 2019 р.: падіння, еквівалентне 7.5–8 % світового ВВП, що приблизно відповідає сукупним річним ВВП Франції й Німеччини. За менш сприятливого розвитку подій розмір збитків за два роки наблизиться до 13 % світового ВВП. Уряди країн уже встигли відреагувати й пом'якшити початковий удар – завдяки зняттю карантинних обмежень більшість держав змогли відновити економічну активність. Однак у багатьох країнах уже починається стагнація поряд зі зниженням впевненості у майбутньому, враховуючи нові спалахи вірусу практично по всьому світу.

За даними МВФ, після падіння у 2020 р., що становило 3.5 %, цього року передбачено зростання світової економіки на 5.5 %, а в 2022 р. – на 4.2 % (табл. 1). До того ж прогноз зросту на 2021 р. переглянуто в бік підвищення на 0.3 процентних пункти завдяки додатковій підтримці політичних кіл у декількох великих країнах, та очікування зміцнення економічної активності внаслідок впровадження вакцин пізніше в цьому році, що переважає негативний вплив збільшення чисельності захворювань на економічну динаміку в найближчій перспективі [19]. Підвищення прогнозу є особливо значним для країн з розвинутою економікою, враховуючи додаткову податково-бюджетну підтримку, перш за все в США та Японії, у поєднанні з очікуваннями, що вакцини стануть широкодоступні швидше, ніж у країнах з ринком, що формується, та країнах, що розвиваються.

Таблиця 1

Темпи приросту ВВП і міжнародної торгівлі, %

Показник/країни	Оцінка		Прогноз	
	2019	2020	2021	2022
ВВП світу	2.8	-3.5	5.5	4.2
<i>Країни з розвинутою економікою</i>	1.6	-4.9	4.3	3.1
США	2.2	-3.4	5.1	2.5
зона євро	1.3	-7.2	4.2	3.6
Німеччина	0.6	-5.4	3.5	3.1
Франція	1.5	-9.0	5.5	4.1
Італія	0.3	-9.2	3.0	3.6
Іспанія	2.0	-11.1	5.9	4.7
Японія	0.3	-5.1	3.1	2.4
Сполучене Королівство	1.4	-10.0	4.5	5.0
Канада	1.9	-5.5	3.6	4.1
інші країни з розвинутою економікою	1.8	-2.5	3.6	3.1
<i>Країни, що розвиваються</i>	3.6	-2.4	6.3	5.0
Азія	5.4	-1.1	8.3	5.9
Китай	6.0	2.3	8.1	5.6
Індія	4.2	-8.0	11.5	6.8
АСЕАН-5	4.9	-3.7	5.2	6.0
Європа	2.2	-2.8	4.0	3.9
Російська Федерація	1.3	-3.6	3.0	3.9
Латинська Америка	0.2	-7.4	4.1	2.9
Бразилія	1.4	-4.5	3.6	2.6
Мексика	-0.1	-8.5	4.3	2.5
Близький Схід та Центральна Азія	1.4	-4.5	3.6	2.6
Саудівська Аравія	0.3	-3.9	2.6	4.0
Африка	3.2	-2.6	3.2	3.9
Нігерія	2.2	-3.2	1.5	2.5
ПАР	0.2	-7.5	2.8	1.4
<i>Країни, що розвиваються, з низькими доходами</i>	5.3	-0.8	5.1	5.5
Світова торгівля	1.0	-9.6	8.1	6.3
<i>Країни з розвинутою економікою</i>	1.4	-10.1	7.5	6.1
<i>Країни, що розвиваються</i>	0.3	-8.9	9.2	6.7

Джерело: складено авторами за даними МВФ [19].

У 2020 р. пандемія *COVID-19* серйозно порушила всі форми мобільності людей, зокрема й міжнародну міграцію. За попередніми оцінками, до середини 2020 р. пандемія сповільнила зростання кількості ММ приблизно на 2 млн осіб. За прогнозами, до 2021 р. пандемія призведе до зниження потоків грошових переказів до країн з низьким і середнім рівнем доходів на 14 % порівняно з показниками до початку пандемії [20].

Пандемія різко скоротила міграцію до країн ОЕСР. За I півріччя 2020 р. приплив мігрантів був удвічі меншим, ніж за аналогічний період попереднього року. І, за прогнозами, в найближчому майбутньому ситуація навряд чи зміниться – навіть за умови відновлення економіки. Однією з причин експерти називають викликану пандемією трансформацію ринку праці й зростаючий перехід на дистанційну роботу. Негативні економічні наслідки відчують на собі й країни – постачальники робочої сили до держав ОЕСР. Зниження рівня робочої міграції призведе також і до скорочення переказів грошових коштів. Крім того, працівники, що хотіли виїхати за кордон, але не змогли, створюють додатковий тиск на місцеві ринки праці [20].

За даними МОП, унаслідок пандемії *COVID-19* у 2020 р. втрати робочого часу у світі становили 8.8 %, що можна приблизно порівняти з втратою 255 млн робочих місць [21]. Особливо серйозними є втрати робочого часу в Латинській Америці й країнах Карибського басейну, Південній Європі та Південній Азії. Втрати робочого часу в 2020 р. були приблизно в чотири рази вищими, ніж протягом світової економічної кризи 2009 року.

У світовому масштабі скорочення робочого часу в 2020 р. призвело як до зменшення зайнятості, так і до зниження обсягу робочого часу для осіб, які зберегли роботу, проте в різних регіонах обсяг втрат істотно відрізняється. Найбільше зайнятість скоротилася в Північній і Південній Америці, найменше – в Європі й Центральній Азії, де заходи зі збереження робочих місць сприяли меншому скороченню обсягу робочого часу, особливо в Європі. Як наслідок, у 2020 р. у світі відбулося безпрецедентне скорочення зайнятості, еквівалентне втраті 114 млн робочих місць порівняно з 2019 р. У відносному вираженні скорочення зайнятості серед жінок було на 5 % вищим, ніж серед чоловіків, а серед молодих працівників – на 8.7 % вищим, ніж серед працівників старшого віку.

Скорочення зайнятості у 2020 р. спричинило передусім зростання бездіяльності¹, а не безробіття. Масштаби бездіяльності, на яку припадає 71 % скорочення зайнятості у світі, зросли на 81 млн осіб, що зумовило зменшення світового рівня участі у складі робочої сили на 2.2 відсоткових пункти – до 58.7 %. Загалом у 2020 р. масштаби безробіття у світі збільшилися на 33 млн осіб, утім, рівень безробіття

¹ Працівники, що зіткнулися із втратою зайнятості, опиняються у статусі або «безробітних» (активно шукають нову роботу), або «бездіяльних» (що йдуть з ринку праці, оскільки не готові до праці та/або не шукають роботу).

зріс на 1.1 відсотковий пункт – до 6.5 %. Унаслідок цього, за оцінками МОП, сумарний світовий дохід від трудової діяльності (без урахування заходів підтримки доходів) скоротився на 8.3 %, що становить 3.7 трлн дол. США, або 4.4 % світового ВВП. Найбільші втрати трудових доходів (10.3 %) понесли працівники Північної й Південної Америки, а найменші втрати зафіксовані в Азійсько-Тихоокеанському регіоні (6.6 %) [21].

Хоча існують надії на поступове економічне відновлення у другій половині 2021 р. після розгортання вакцинації від *COVID-19*, світова економіка, як і раніше, перебуває у стані значної невизначеності, наявний ризик нерівномірності відновлення. Останні прогнози вказують на збереження дефіциту праці в 2021 р. На підставі ж економічних прогнозів МВФ (див. *табл. 1*) базовий сценарій передбачає подальші втрати робочого часу на 3.0 % в 2021 р. порівняно з IV кв. 2019 р., що відповідає 90 млн робочих місць в еквіваленті повної зайнятості (ЕПЗ). Згідно з песимістичним сценарієм, порівняно з IV кв. 2019 р. втрати робочого часу в 2021 р. залишаться на рівні 4.6 %, або 130 млн робочих місць в ЕПЗ. Навіть за оптимістичного сценарію, який передбачає сприятливіші умови, у 2021 р. усе одно очікується скорочення загальносвітового обсягу робочого часу на 1.3 % (або 36 млн робочих місць в ЕПЗ) порівняно з IV кв. 2019 р.

Надалі виникне необхідність у посиленні заходів держав, що спрямовані на стабілізацію економіки й вирішення питань повної та продуктивної зайнятості, включно з податковим і матеріальним стимулюванням, а також забезпечення безперервної діяльності малого та середнього бізнесу в умовах кризи, пов'язаної з *COVID-19*.

Низка чинників, зокрема краще розуміння того, як обмежувальні заходи допомагають контролювати поширення вірусу, призвели до зміни характеру закриття робочих місць. Уряди держав визнали, що територіально спрямовані й внутрішньогалузеві заходи прийнятніші для населення, оскільки їхні економічні наслідки не такі важкі. У 2020 р. країни, що розвиваються, постали перед важким вибором за обмежених бюджетних можливостей та інших політичних обмежень, і здебільшого ці країни зараз відійшли від жорстких заходів ізоляції. Проте, оскільки загроза здоров'ю залишається високою, головною умовою для пом'якшення як безпосереднього, так і довгострокового впливу пандемії на сферу праці залишається дотримання належного балансу між заходами у сфері охорони здоров'я та заходами щодо підтримки працівників і підприємств, що потерпіли від закриття робочих місць. Навіть у країнах з менш суворими заходами економічна активність постраждала через соціальне дистанціювання й загальносвітові побічні наслідки, зокрема різке скорочення масштабів туризму² й довгострокові перешкоди для міграції.

² Туризм і міграція мають украй важливе значення для життєдіяльності багатьох країн, що розвиваються, та країн з економікою, що формується.

Роль державної політики у сфері міграції за подолання наслідків кризи. Під час пандемії у сфері трудової міграції створилася унікальна ситуація, що об'єктивно призводить до зростання ролі урядів і централізації процесів. Загалом багатьом країнам притаманна міграційна політика, спрямована на сприяння упорядкованої, безпечної, законної й відповідальної міграції. За результатами проведеного ООН опитування з питань політики народонаселення та міграції [22], у світі більша частина з 111 урядів повідомили про наявність політики, спрямованої на сприяння упорядкованій, безпечній, законній та відповідальній міграції (показник Цілі сталого розвитку (ЦСР) 10.7.2). Найпоширенішими сферами міграційної політики є «співпраця й партнерство» та «безпечна, упорядкована і законна міграція», щодо яких понад три чверті урядів, що взяли участь в опитуванні, повідомили про дотримання або повну відповідність критеріям завдання ЦСР 10.7.2, разом з тим сфери «права мігрантів» і «соціально-економічне благополуччя» мають найнижчу частку урядів, які повідомляють про широкий спектр політичних заходів: 55 і 59 % відповідно.

Упродовж останніх років щоразу більше країн застосовують цілісний державний підхід до міграції, що сприяє узгодженню політики як по вертикалі на різних рівнях управління, так і по горизонталі в різних сферах політики (рис. 2).

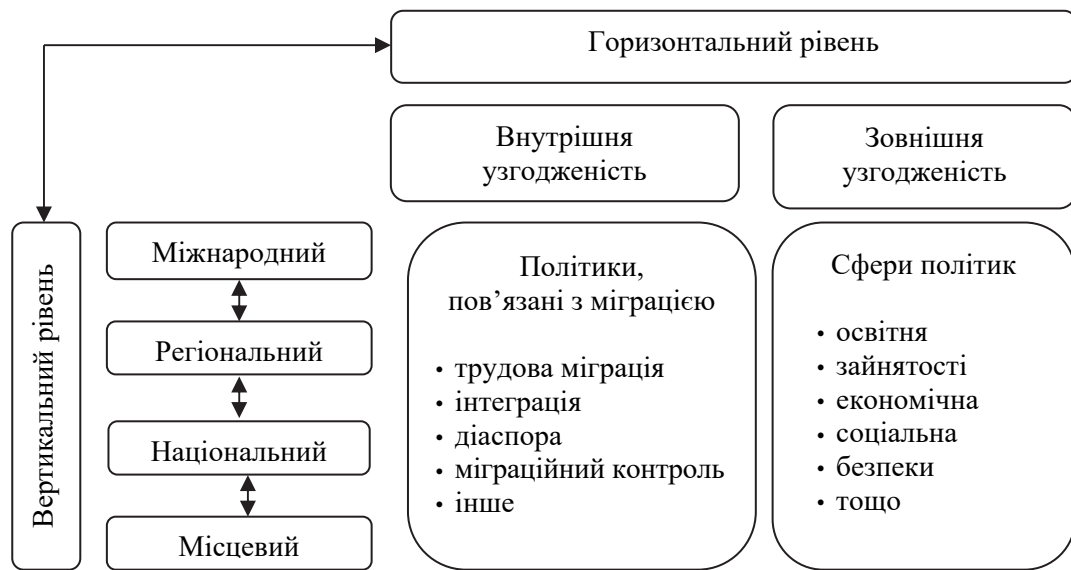

Рис. 2. Графічне зображення вертикальної та горизонтальної узгодженості політики щодо управління міграцією

Джерело: складено авторами за [23; 42].

Розглянемо, як змінилися заходи державної політики у сфері міграції внаслідок поширення пандемії COVID-19 залежно від регіонів.

Країни ЄС. Загалом трудові мігранти, що перебували у країнах ЄС у період поширення пандемії, не дуже постраждали від її наслідків. Відчутними негативні наслідки стали саме для мігрантів, що втратили роботу, оскільки уряди багатьох країн, зіткнувшись із серйозними економічними втратами, першочергово намагаються фінансово допомогти власним громадянам, а тому відсунули на другий план надання економічної допомоги цій категорії мігрантів. Серед європейських країн практично ніхто не надає економічну допомогу мігрантам, які залишилися без роботи. Зокрема це трудові мігранти – не громадяни Євросоюзу, оскільки в ЄС також існує внутрішня міграція робочої сили з країн Східної та Центральної Європи до країн Північної та Західної. Так звані «внутрішні» мігранти з країн ЄС мають такі самі права на соціальну допомогу, як і решта мешканців ЄС, тож порівнювати, наприклад, сезонних робітників з Румунії та України неправильно, оскільки перші є громадянами ЄС.

Завдяки добре відпрацьованому трудовому законодавству та значному контролю за трудовою діяльністю в ЄС кількість нелегальних трудових мігрантів досить мала. Усі, починаючи з кур'єрів і закінчуючи робітниками магазинів, намагаються працювати легально, за трудовим договором. Отже, здебільшого ті, хто залишився без роботи, отримали достатню допомогу в разі звільнення. Багато європейських компаній під час дистанційного режиму роботи дали змогу співробітникам продовжувати працювати вдома. Проте мігранти, що втратили роботу, ніякої додаткової допомоги отримати не можуть, оскільки вони не є біженцями та громадянами країни, щоб претендувати на державну допомогу. Тож мігранти, що потрапили під скорочення штатів, мають тільки один вихід – перечекаати пандемію за рахунок власних коштів. Серед основної допомоги для трудових мігрантів у країнах ЄС можна зазначити істотне послаблення щодо продовження резиденцій, тобто спрощення процедури подачі заявок та отримання дозволів на проживання й роботу [24]. Оскільки державні установи зменшили обсяги надання послуг або закрилися протягом цього часу, багато європейських країн продовжили дії посвідок на проживання. Однак попри те, що кордони ЄС були закриті для громадян інших країн, резиденти, якими є практично всі трудові мігранти, як виняток, можуть безперешкодно залишати територію країн і повертатися.

Після заяви федерального агентства зайнятості Німеччини про вплив пандемії *COVID-19* на імміграцію кваліфікованих робітників з-за кордону розроблено закон щодо полегшення імміграції з країн, які не є членами ЄС. Багато компаній сподіваються знайти фахівців з-за кордону швидше, ніж раніше. Закон загалом спрямований допомогти заповнити дефіцит кваліфікованих фахівців у Німеччині [25]. Крім цього, мігранти, які шукають притулку і не мають дозволу на роботу, матимуть можливість працювати на сільськогосподарських роботах

з 1 квітня і до 1 жовтня. Це пов'язано з високим попитом на робочу силу в сільському господарстві, оскільки пандемія *COVID-19* чинить серйозний вплив на галузь у розпал сезону збору врожаю [26].

Схожі заходи для мігрантів здійснили уряди Іспанії, продовживши всі посвідки на проживання, термін яких спливатиме під час надзвичайного стану [27], та Польщі, де продовжено законне перебування іноземців з тимчасовим дозволом на проживання або візою [28]. У Великобританії продовжено візи близько 2800 мігрантам – працівникам сфери охорони здоров'я: лікарям, медсестрам, медпрацівникам, а також членам їхніх сімей [29].

Безпрецедентні заходи здійснив уряд Португалії, прийнявши рішення, що всі мігранти з заявами на отримання посвідки на проживання, які перебували на розгляді, одержать дозвіл на тимчасове проживання і матимуть ті самі права, що й інші громадяни, зокрема й соціальну підтримку. Цей захід також розповсюджується на осіб, що шукають притулку [30].

Ситуація в Данії помітно відрізняється від інших країн ЄС. Влада скандинавської країни не надала ніяких послаблень у продовженні документів на постійне перебування. Однією з вимог для отримання постійної посвідки на проживання є постійна робота на певний термін. Велика кількість заявників на сьогодні втратили робочі місця внаслідок здійснених заходів із соціального дистанціювання, але жодних винятків для такого типу заявників зроблено не буде [31].

Країни Азії. На відміну від європейських держав у країнах Азійського регіону ситуація з мігрантами ще напруженіша. Наразі уряди багатьох країн проводять рішучі заходи щодо запобігання поширенню пандемії. Переважно це жорстке обмеження на пересування, навіть для власних громадян, що бажають повернутися на батьківщину. На відміну від Європи в Азійському регіоні мігранти частіше працюють на низькокваліфікованих роботах, їхній заробіток не настільки суттєвий для здійснення великих заощаджень, тож здебільшого всі гроші відправляються на батьківщину. З огляду на соціальне становище трудові мігранти в Азії також не мають захисту – багато з них під час звільнення навіть не можуть розраховувати на вихідну допомогу. Крім того, у багатьох країнах Азії мігранти живуть у досить стислих умовах, що спричинює кластерні спалахи *COVID-19* у місцях їхнього проживання. Наприклад, у Сінгапурі 80 % хворих – це мігранти, що мешкали в переповнених гуртожитках [32]. Загалом мігранти в азійських країнах здебільшого зайняті на низькооплачуваних роботах, не мають жодного соціального захисту в разі звільнення й мають складнощі з поверненням на батьківщину, оскільки багато країн в Азії запровадили жорсткі обмеження на пересування та не зробили жодного винятку для мігрантів.

Країни Північної Америки. Як зазначалося, США і Канада є великими державами – реципієнтами трудових мігрантів. Найбільше

підпали під вплив пандемії нелегальні трудові мігранти з Мексики та Центральної Америки, які здебільшого знаходяться в США і Канаді легально, проте не мають дозволу на роботу, що зводить нанівець їхні шанси на соціальну страховку. Багато з 1.8 млн робітників-мігрантів не мають документів та не можуть отримати фінансову допомогу, попри те, що продовжують допомагати Канаді під час пандемії коронавірусу, працюючи в лікарнях, кур'єрами, на полях, будівельних майданчиках [33].

Водночас влада США та Канади не перешкоджає мігрантам повернутися на батьківщину, що є суттєвим плюсом порівняно з країнами Азії. Уряд Канади зацікавлений у тому, аби трудові мігранти залишалися у країні, й робить все можливе, щоб спростити їм життя на час пандемії. По-перше, влада Канади звільнила основні категорії працюючих мігрантів від обмежень на поїздки, тоді як кордони для іноземців були закриті. Отже, мігранти, які мають навіть тимчасову посвідку на проживання, можуть безперешкодно покинути Канаду або повернутися. По-друге, міжнародні студенти, що працюють у сферах з підтримання життєдіяльності країни (медицина, продовольча сфера, сільськогосподарські робітники, кур'єри тощо), можуть мати не 20 робочих годин на тиждень, а повний робочий день. По-третє, дозволи на перебування та роботу, в яких закінчився термін, можуть бути продовжені без штрафів [34].

У США, на відміну від Канади, трудові мігранти не настільки є робочою групою, що має попит, оскільки у країні вистачає власних кадрів. Винятком є лише сільськогосподарські робітники, яких Федеральний уряд визначив як «незамінних» у ланцюжку постачань продовольства в США під час кризи [35]. Загалом ситуація з робочими мігрантами в США й Канаді дуже схожа з країнами ЄС. Якщо мігранти працювали на законних підставах, вони можуть отримати вихідну допомогу й соціальні виплати під час звільнення. Крім того, здебільшого процес продовження терміну документів на перебування полегшений, що дає можливість мігрантам продовжити свій статус, незважаючи на втрату роботи.

Вплив пандемії COVID-19 на зовнішню трудову міграцію з України. На сьогодні Україна є постачальником робочої сили. За даними досліджень *Inter Nations*, який укладає міжнародний рейтинг *Expatriate Insider*, станом на 2017 р. понад 8 млн громадян України легально працювали за кордоном: 4.4 млн проживали й працювали у Росії, по 1.2 млн – у Канаді та Польщі, 940 тис. – у США, 500 тис. – у Бразилії, 231 тис. – в Італії, 230 тис. – у Німеччині, 70 тис. – у Чехії [36]. Середній вік трудового мігранта-українця становить 32 роки, 18 % з них зайняті в ІТ-індустрії. Станом на 2019 р., за даними Міністерства соціальної політики України, на постійній основі за кордоном працює 3.2 млн українців, а в окремі періоди – від 7 до 9 млн осіб. Точна

кількість українських трудових мігрантів невідома, оскільки неможливо простежити, скільки з них працює нелегально, тому вони не враховані в жодній статистиці. Натомість беззаперечним фактом є їхній внесок в економіку країни. За оцінками Національного банку України, у США.

Для роботи за кордоном українці зазвичай обирають сусідні країни, зокрема 90 % трудових мігрантів у Польщі є громадянами України.

Серед основних причин, що зумовлюють масову зовнішню трудову міграцію з України, – незадоволеність громадян України рівнем заробітної плати, умовами праці чи запропонованими вакансіями, нестача робочих місць, соціально-економічна криза, спад виробництва, відсутність можливостей для розвитку та самореалізації.

Ще одним чинником, окрім економічних передумов, можна вважати зростання попиту на робочу силу здебільшого в європейських країнах та зумовлене цим спрощення правил працевлаштування іноземців, що сприяло зростанню міграції українців в 2018–2019 рр. Крім цього, додатковим фактором стало введення у 2017 р. безвізового режиму з країнами ЄС. Для потенційних мігрантів він полегшив закордонні подорожі з метою пошуку роботи чи навчання, оскільки українці легально можуть перебувати у країнах ЄС протягом трьох місяців.

Трудова міграція призводить до того, що вкладені державою у підготовку фахівців для потреб власної економіки кошти зрештою працюють на економіку «чужої» країни; до збільшення фіскального навантаження на громадян, які не виїхали з країни; проблем фінансування Пенсійного фонду; втрати Україною потенціалу для економічного розвитку; зниження привабливості для входження інвесторів в економіку країни, яка не має достатніх трудових ресурсів і, відповідно, не може генерувати економічне зростання тощо.

Проте, попри численні негативні наслідки трудової міграції, наявність останньої має й певні позитивні результати: надходження валюти; зменшення напруги на ринку праці; вона є джерелом нових знань і досвіду, що можуть сприяти розвитку держави; стимулом збільшувати продуктивність праці на українських підприємствах.

На сьогодні Україна, як і решта країн, знаходиться під негативним впливом всесвітньої пандемії *COVID-19*. Окрім руйнівних наслідків для здоров'я українців, коронавірус завдав ще й значної шкоди українській економіці. Негативний ефект від жорстких протиепідеміологічних заходів в Україні був найвідчутнішим у період першого локдауну – у квітні-травні 2020 р. У III–IV кварталах 2020 р. через послаблення карантинних заходів спостерігалось певне пожвавлення економічної діяльності. Загалом за рік зменшення ВВП України становило 4 % [37] (табл. 2).

Соціально-економічні показники України у 2014–2020 рр.

Показники	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
ВВП, реальна зміна, %	-6.6	-9.8	2.4	2.5	3.4	3.2	-4.0
Доходи населення, реальна зміна	-11.5	-20.4	2.0	10.9	10.9	6.5	2.6
Реальна заробітна плата, %	93.5	79.8	109.0	119.1	112.5	109.8	107.4
Індекс споживчих цін, середній за рік, %	112.1	148.7	113.9	114.4	110.9	107.8	102.7
Безробітне населення, млн осіб	1.8	1.7	1.7	1.7	1.6	1.5	1.7
Рівень безробіття (за методологією МОП), %	9.3	9.1	9.3	9.5	8.8	8.2	9.5

Джерело: складено авторами за [38].

Скорочення доходів населення, зростання безробіття, погіршення умов праці – це чинники, які безпосередньо пов'язані з зовнішньою трудовою міграцією з України. За такого стану в економіці після припинення пандемії Україну очікує нова хвиля зростання зовнішньої міграції.

Деякі експерти припускають, що спалах *COVID-19* і зумовлене ним закриття бізнесів та уповільнення економіки в країнах-реципієнтах зумовить масштабне повернення в Україну трудових мігрантів. Таке незаплановане повернення ще більше загострить суттєвий соціально-економічний вплив пандемії на рівні домогосподарств, місцевої та національної економіки. Мігрантам, що повернуться, доведеться шукати нові джерела доходів у межах економіки, яка потерпає внаслідок *COVID-19*.

За оцінками Національного банку України (НБУ), 10 % трудових мігрантів повернулися в Україну, й ще 10 % сезонних трудових мігрантів залишилися вдома, не маючи можливості виїхати через обмеження пересування [39]. Загалом, за даними Всеукраїнської асоціації компаній з міжнародного працевлаштування, від середини березня до кінця травня 2020 р. до України повернулися близько 500 тис. мігрантів, зокрема ті, хто мав короткострокові контракти [4]. Українські мігранти, які мали дозвіл на постійне проживання, а іноді й громадянство країн-реципієнтів, здебільшого залишились за кордоном. Водночас, як зазначають експерти НБУ, запровадження карантину в Україні у 2020 р. мало помірний вплив на показники зайнятості, однак сповільнило зростання номінальних і реальних доходів населення. Отже, повернення українських громадян не набуло масштабного характеру. За даними Держприкордонслужби України, упродовж березня–травня позитивне сальдо в'їзду українців досягло 429 тис. осіб (для порівняння: у грудні 2019 р. позитивне сальдо становило 400 тис. осіб) [40]. Про це свідчить і статистика НБУ щодо обсягів приватних грошових переказів з-за кордону (табл. 3).

Таблиця 3

Динаміка обсягів грошових переказів в Україну з-за кордону, 2008–2020 рр.

Рік	Сума, млн дол. США	Зміна до попереднього року, %	Частка у ВВП, %
2008	6177	–	3.4
2009	5370	–13.1	4.6
2010	5862	9.2	4.1
2011	7019	19.7	4.1
2012	7526	7.2	4.1
2013	8537	13.4	4.5
2014	6489	–24.0	4.8
2015	6959	7.2	7.6
2016	7535	8.3	8.1
2017	9264	22.9	8.2
2018	11111	19.9	8.5
2019	11921	7.3	7.7
2020	11888	–0.3	7.7

Джерело: складено авторами за даними НБУ [41].

Аналіз надходжень приватних переказів з-за кордону засвідчує, що вони набули великого значення для української економіки, оскільки їхня частка у ВВП постійно збільшувалася та протягом останніх років трималася на рівні 7–8 % ВВП. Вони також є стійким джерелом валютних надходжень в Україну, оскільки майже щороку їхні обсяги зростали (найбільше у 2017 р. – майже 23 %). Отже, українські мігранти суттєво підтримують українську економіку. Крім цього, з початком пандемії за 2020 р. обсяги приватних переказів зменшилися всього на 0.3 %.

Останнім часом найбільше переказів надходило з Республіки Польща, Російської Федерації та Чеської Республіки (рис. 3).

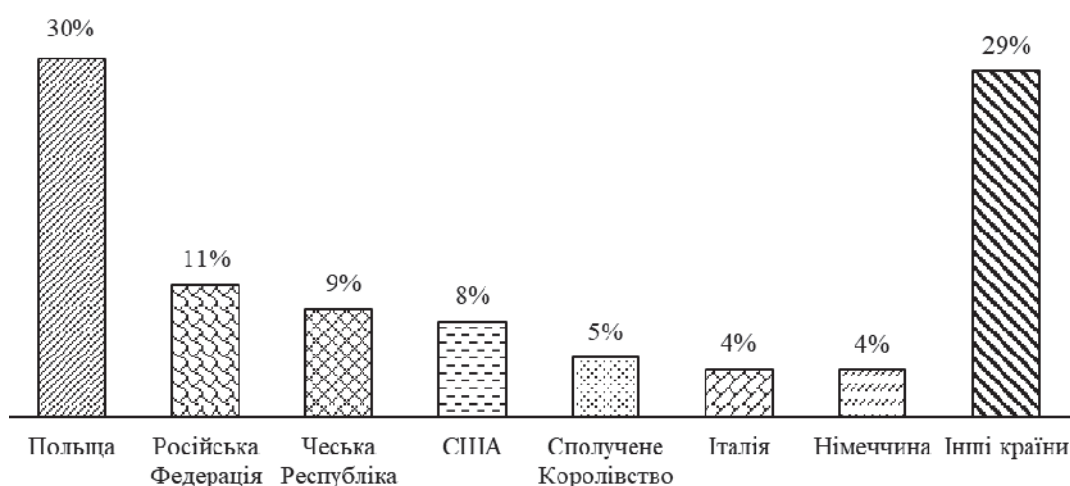

Рис. 3. Географічна структура надходжень грошових переказів в Україну з-за кордону, 2020 р.

Джерело: складено авторами за даними НБУ [41].

За прогнозами експертів, пандемія, зумовлена *COVID-19*, найімовірніше, матиме короткочасний вплив на трудову міграцію. В умовах поширення хвороби інтенсивність виїзду українців на роботу за кордон скоротиться, однак після припинення епідемії потік швидко відновиться. Навіть якщо пандемія спричинить глобальну економічну кризу, і попит на працівників впаде, українці все одно будуть потрібні європейським підприємствам для відновлення економіки. За сценарію розвитку у країнах Європи економічної рецесії, попит на трудових мігрантів значно зменшиться. Однак міграція не припиниться зовсім, а відтак наші громадяни все одно будуть потрібні європейцям, яким в умовах старіння населення необхідна робоча сила [42].

Визначальні напрями державної міграційної політики в Україні на сучасному етапі. Ще до поширення пандемії система державного управління України у сфері міграції не демонструвала здатності до реалізації системної та комплексної міграційної методології, характеризувалася непослідовністю та фрагментарністю підходів до розв'язування соціальних питань. Практика державного регулювання міграційних процесів за роки незалежності засвідчила нерівномірний розподіл організаційно управлінських зусиль, розпорошення ресурсів, а відтак недостатню здатність шляхом механізмів державного регулювання упорядковувати міграційну поведінку, мінімізувати її негативні наслідки [9].

Створення умов для повернення українських емігрантів визначено однією з цілей політики в Стратегії державної міграційної політики (щодо всіх емігрантів), проте це положення ще не розвинене й не імплементоване у правових документах. Відсутня комплексна програма, що спрямована на заохочення повернення власних громадян. Соціально-економічна криза в Україні лише посилює негативні тенденції щодо оцінки ситуації у країні, а відтак загострює проблеми державного регулювання міграційних процесів.

Наразі міграційна політика неабияк потребує комплексних рішень, що мають діяти у двох ключових напрямках одночасно: розширювати для українців можливості легального працевлаштування за кордоном; підтримувати якомога тісніші контакти з тими, хто знаходиться в інших країнах; заохочувати їх працювати в Україні й переконувати у доцільності повернення.

Ключовим елементом політики утримання частини мігрантів в Україні є кардинальна недеklarативна зміна ставлення держави до малого та середнього бізнесу. І в цьому контексті українську політику щодо підприємництва в період карантину важко назвати адекватною.

У стислі терміни потрібно допомогти відновитися мікро- і малому бізнесу; запропонувати громадські роботи як тимчасовий вихід з масового безробіття; через механізми концесії, публічно-приватного партнерства, державні закупівлі створити робочі місця в галузях, що дають значний мультиплікативний ефект (зокрема в будівництві). З огляду на ризик подальшого збільшення бюджетних витрат, можливо в бюджетній

сфері доцільно створювати не постійні, а тимчасові робочі місця. Але всі вони не будуть високооплачуваними, зокрема в умовах значного безробіття, і не стануть альтернативою робочих місць, доступних за кордоном, тому їхнє створення матиме, швидше за все, короткочасний, ніж довготривалий ефект.

Ефективна підтримка мікро- та малого бізнесу передбачає залучення його представників до формування політики, зокрема й щодо виходу з карантину, своєчасне та повне інформування підприємців про прийняті рішення. Серед заходів можливе встановлення пільг з кредитування, спрощення доступу до ринків, консультації та допомога правового й бухгалтерського характеру. Реальною альтернативою трудовій міграції може стати державна підтримка створення власної справи.

Уже давно назріла потреба розробки та впровадження програм циркулярної міграції спільно з урядами країн призначення українських мігрантів. Це вигідно обом сторонам, тому Україна має реальні можливості домовитися про залучення країн ЄС до фінансування таких програм. Прикладом є міграція сезонних працівників з України на основі міжурядових домовленостей. Допомога в легальному працевлаштуванні за кордоном не тільки переконає мігрантів у лояльному ставленні до них держави, а й сприятиме встановленню тісніших контактів з ними під час роботи в інших країнах, захисту їхніх прав за кордоном і швидшому досягненню поставлених ними цілей, пов'язаних, зокрема, з накопиченням активів, що в багатьох випадках буде сприяти поверненню. Важливим є й укладання угод про пенсійне забезпечення з країнами, в яких працюють українські мігранти.

Політика повернення має супроводжуватись заходами щодо підвищення ефективності використання грошових переказів мігрантів. Це не лише засіб забезпечення добробуту окремих верств населення, але й потенційне джерело економічного зростання. Українці важливо підтвердити на високому рівні принципову неприпустимість оподаткування переказів, які є трансферами в межах сім'ї, й звільнити, нарешті, від митних зборів ввезені мігрантами засоби виробництва для розвитку власного бізнесу.

Після тривалого перебування за кордоном мігранти неминуче стикаються з різними проблемами та потребують допомоги в оформленні зароблених за кордоном пенсій, працевлаштуванні, відновленні, а також визнанні документів, підтвердженні результатів неформального професійного навчання, іноді й психологічній адаптації тощо. Ті, хто накопичив серйозні кошти, в умовах вимушеного повернення можуть задуматися над вкладанням їх у власну справу в Україні, але це вимагає адекватних дій влади, зокрема кредитної та консультаційної підтримки. Ефективна допомога стане для когось стимулом повернутися, а її відсутність, навпаки, переконає тих, хто вагається, назавжди залишитися за кордоном.

Висновки. Серед чинників, що загалом зумовлюють міграційні процеси у світі, виокремлено: *економічні* (розвиток міжнародного поділу

праці, структурні перетворення та кон'юнктура світової економіки, лібералізація торгівлі та рух факторів виробництва, поглиблення економічної інтеграції, загострення конкуренції на ринку праці й за трудові ресурси); *демографічні* (зростання кількості населення у світі, регіональні й міжнародні дисбаланси у зміні чисельності населення, його старіння); *природні* (зміни кліматичних умов, природні катаклізми, погіршення екології); *соціальні* (загострення глобальних соціальних проблем, поглиблення соціальної інтеграції); *політичні* (посилення політичних протиріч, військових конфліктів, політична нестабільність у регіонах); *інформаційні* (розповсюдження й покращення якості інформації, розвиток глобальних інформаційних мереж).

Установлено, що у часи поширення пандемії *COVID-19* суттєвого значення набувають фактори «виштовхування», як-от: зростання безробіття, закриття кордонів й обмеження пересування; проблеми з отриманням і продовженням міграційних документів у країнах перебування та роботи; погіршення умов праці, експлуатація. Соціальні фактори доповнюються негативним і несприятливим ставленням корінного населення до мігрантів. Однак поряд з цим з'являється суттєвий фактор «притягання» – безпрецедентна затребуваність праці мігрантів у критично важливих в умовах пандемії галузях та участь у відновленні економіки країни – реципієнта робочої сили.

Визначено, що станом на сьогодні основними тенденціями міграції населення у світі є: найбільша частка населення мігрує з країн, що розвиваються, до розвинених країн; продовження зростання вимушеної міграції внаслідок конфліктів, переслідувань, насильства або порушень прав людини; міжнародні мігранти у світі здебільшого проживають у невеликій кількості країн; міжнародна міграція часто залишається в межах основних регіонів; через поширення пандемії *COVID-19* сповільнюється зростання кількості міжнародних мігрантів, мільйони осіб під час локдаунів у країнах призначення втрачають роботу й повертаються на батьківщину, де також триває економічний спад і зростає безробіття.

Найсприятливіші умови для трудових мігрантів, що виявилися найвразливішою категорією у часи пандемії, створено урядами країн Європи, де спрощено процедури подання заявок та отримання дозволів на проживання та роботу, продовжено терміни дії посвідок на проживання, багато мігрантів можуть отримати вихідні допомоги. У країнах Азії трудові мігранти здебільшого працюють на низькооплачуваних роботах і не мають жодного соціального захисту в разі звільнення, до того ж у них існують складнощі з поверненням на батьківщину. Найбільше зацікавлена у мігрантах влада Канади, де основні категорії працюючих мігрантів звільнено від обмежень на поїздки, збільшено терміни роботи до повного робочого тижня, продовжено терміни дозволів на перебування. Деякі спрощення для мігрантів, особливо сільськогосподарської сфери, запроваджено у США.

Основними передумовами масової зовнішньої трудової міграції з України визначено: незадоволеність громадян України рівнем заробітної плати, умовами праці чи запропонованими вакансіями; нестача робочих місць; соціально-економічна криза; спад виробництва; відсутність зрозумілих перспектив і можливостей для розвитку та самореалізації. З іншого боку, спрацьовує зростання попиту на робочу силу в європейських країнах та обумовлене цим спрощення правил працевлаштування іноземців. Пандемія *COVID-19* несуттєво вплинула на міграційні потоки з України – повернення громадян не набуло масштабного характеру, в незначній кількості скоротилися обсяги грошових переказів з-за кордону.

Міграційна політика держави на сучасному етапі має бути спрямована на розширення можливості для українців легального працевлаштування за кордоном, підтримку тісніших контактів з тими, хто знаходиться в інших країнах, а також на заохочення громадян працювати в Україні та переконання їх у доцільності повернення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Migration data relevant for the *COVID-19* pandemic. URL: <https://migrationdataportal.org/themes/migration-data-relevant-covid-19-pandemic>.
2. Migration and Remittances Data. World Bank. URL: <https://www.worldbank.org/en/topic/migrationremittancesdiasporaissues/brief/migration-remittances-data>.
3. WHO Coronavirus (*COVID-19*) Dashboard. URL: <https://covid19.who.int>.
4. Libanova, E. M., & Pozniak, O. V. (2020). External labor migration from Ukraine: the impact of *COVID-19*. *Demography and Social Economy*, 4 (42), 25-40. DOI: 10.15407/dse2020.04.025.
5. Гетьманцева Н. Д. Проблеми міграції як соціального явища. Правові виклики сучасності: міжнародна міграція в умовах глобалізації: Матеріали I Міжнар. наук.-практ. онлайн конф. (Чернівці, 23 жовтня 2020 р.). [редкол.: Н.Д. Гетьманцева (голова), О.В. Кіріях (відпов. секр.) та ін.]. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2020. 236 с. URL: https://law.chnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/11/Pravovi_Vykl_Mat_Conf_Vypr.pdf.
6. Ніколаєць К. М., Ясько Ю. І., Ніколаєць О. Ю. Мотиваційні чинники зовнішньої трудової міграції населення України. *Економіка та держава*, № 10/2020. DOI: 10.32702/2306_6806.2020.10.34.
7. Якубовський С. О., Качановська М. С. Економічні ризики трудової міграції для України в умовах пандемії *COVID-19*. Матеріали науково-практичної конференції «Ризики в системі сучасних міжнародних економічних відносин: виклики та можливості». № 23. 2020 р. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/ec_n/article/view/4078.
8. Іншин М. Про основні засади державної міграційної політики України. Правові виклики сучасності: міжнародна міграція в умовах глобалізації: Матеріали I Міжнар. наук.-практ. онлайн конф. (Чернівці, 23 жовтня 2020 р.). Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2020. 236 с. URL: https://law.chnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/11/Pravovi_Vykl_Mat_Conf_Vypr.pdf.

9. Сафонов Ю. М. Міграційна політика та міграційні процеси в Україні. *Світова економіка та міжнародні відносини. Інтелект XXI*. № 3, 2015. С. 6-13. URL: http://www.intellect21.nuft.org.ua/journal/2015/2015_3/1.pdf.
10. Малиновська О. Міграційна політика в Україні: формування, зміст, відповідність сучасним вимогам. *Аналітична записка*. 2014. URL: http://www.ier.com.ua/files/publications/Policy_Briefing_Series/PB_01_migration_2013_ukr.pdf.
11. Dolobáč M. Labour migration in perspective of the 5th industrial revolution. Правові виклики сучасності: міжнародна міграція в умовах глобалізації: Матеріали I Міжнар. наук.-практ. онлайн конф. (Чернівці, 23 жовтня 2020 р.). Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2020. 236 с. URL: https://law.chnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/11/Pravovi_Vykl_Mat_Conf_Vypr.pdf.
12. Fasani F., Mazza J. (2020) Immigrant Key Workers: Their Contribution to Europe's COVID-19 Response. URL: https://knowledge4policy.ec.europa.eu/sites/default/files/key_workers_covid_0423.pdf.
13. Beine M., Bertoli S., Fernández-Huertas Moraga J. A Practitioners' Guide to Gravity Models of International Migration. *The World Economy*, 2016, Vol. 39, Issue 4, 496-512.
14. Hintermeier M., Gencer H., Kajikhina K., Rohleder S. (et al.) (2020) SARS-CoV-2 among migrants and forcibly displaced populations: a rapid systematic review. URL: <https://www.medrxiv.org/content/10.1101/2020.12.14.20248152v1>.
15. Hayward S., Deal A., Cheng C. Clinical outcomes and risk factors for COVID-19 among migrant populations in high-income countries: a systematic review. URL: <https://www.medrxiv.org/content/10.1101/2020.12.21.20248475v1.full>.
16. Wang F., Tian C., Qin W. The impact of epidemic infectious diseases on the wellbeing of migrant workers: A systematic review. *International Journal of Wellbeing*. 2020. URL: <https://www.internationaljournalofwellbeing.org/index.php/ijow/article/view/1301/927>.
17. World Economic Outlook: The Great Lockdown. International Monetary Fund. April 2020. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/04/14/weo-april-2020>.
18. World Economic Outlook. International Monetary Fund. June 2019. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2019/07/18/WEOupdateJuly2019>.
19. World Economic Outlook, January 2021, IMF. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2021/01/26/2021-world-economic-outlook-update>.
20. Реагирование на кризис, связанный с пандемией COVID-19, в странах восточного партнерства. ОЭСР, 2020. URL: <https://www.oecd.org/eurasia/competitiveness-programme/eastern-partners/Covid-19-crisis-response-in-eu-eastern-partner-countries-RUS.pdf>.
21. ILO Monitor: COVID-19 and the world of work. 7th edition. 25 January 2021. URL: https://www.ilo.org/global/topics/coronavirus/impacts-and-responses/WCMS_767028/lang--en/index.htm.
22. United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2020). World Population Policies 2019. URL: https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/undesa_pd_rep_world_population_policies_2019.pdf.
23. Regional mobility to promote transferable learning and policy coherence. URL: [final_gfmd_2018_rt_session_2.2_background_paper.pdf](https://www.g20.org/media/2018/09/final_gfmd_2018_rt_session_2.2_background_paper.pdf).

24. *COVID-19's impact on migrant communities*. URL: <https://ec.europa.eu/migrant-integration/news/covid-19s-impact-on-migrant-communities>.
25. *Prediction of the impact of the COVID-19 pandemic on the immigration of skilled workers to Germany*. URL: <https://ec.europa.eu/migrant-integration/news/auswirkungen-der-corona-pandemie-auf-die-fachkrafteeinwanderung-nach-deutschland-erwartet>.
26. *Germany to allow asylum seekers to work in agriculture until October*. URL: <https://www.infomigrants.net/en/post/24276/germany-to-allow-asylum-seekers-to-work-in-agriculture-until-october?ref=fb>.
27. *Spain introduces special COVID-19 integration measures*. URL: <https://ec.europa.eu/migrant-integration/news/spain-introduces-special-covid-19-integration-measures>.
28. *Poland implements special measures for residence permits during the COVID-19 pandemic*. URL: <https://ec.europa.eu/migrant-integration/news/poland-implements-special-measures-for-residence-permits-during-the-covid-19-pandemic>.
29. *Coronavirus: Thousands of foreign NHS workers to have UK visas extended for one year*. URL: <https://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/coronavirus-nhs-visa-doctor-nurse-paramedics-home-office-migrants-a9438211.html>.
30. *Portuguese government gives temporary residence to immigrants with pending applications*. EC: Migrant Integration Information and good practices. URL: <https://ec.europa.eu/migrant-integration/news/portuguese-government-gives-temporary-residence-to-immigrants-with-pending-applications>.
31. *Denmark – New hotline in 25 languages about coronavirus*. URL: <https://ec.europa.eu/migrant-integration/news/denmark-new-hotline-in-25-languages-about-coronavirus>.
32. *Lim I. Report: 800 Thai workers who can't afford health cert stuck at Kelantan border*. URL: <https://www.malaymail.com/news/malaysia/2020/04/21/report-800-thai-workers-who-cant-afford-health-cert-stuck-at-kelantan-borde/1858728>.
33. *Migrant and undocumented workers plead for help during COVID-19*. Canada's National Observer. URL: <https://www.nationalobserver.com/2020/04/17/news/migrant-and-undocumented-workers-plead-help-during-covid-19>.
34. *Coronavirus disease (COVID-19): Visitors, foreign workers and students*. Canada.ca: Immigration and citizenship. URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/coronavirus-covid19/visitors-foreign-workers-students.html#has-expired>.
35. *Bobadilla E. During the covid-19 pandemic, immigrant farmworkers are heroes*. URL: <https://www.washingtonpost.com/outlook/2020/03/31/during-covid-19-pandemic-immigrant-farmworkers-are-heroes>.
36. *Working Abroad Index*. Inter Nations. URL: www.internations.org/expat-insider.
37. *Вплив COVID-19 на економіку і суспільство країни: Підсумки 2020 року та виклики і загрози постпандемічного розвитку. Консенсус-прогноз. Квітень 2021. Департамент стратегічного планування та макроекономічного прогнозування*. URL: <https://me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&tag=Konsensus-prognoz>.
38. *Державна служба статистики. Статистична інформація*. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
39. *Національний банк України. Інфляційний звіт. Квітень 2020 року*. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/IR_2020-Q2.pdf?v=4.

40. Рейтинг. Бізнес в офіційних цифрах. URL: <https://q.rating.zone>.
41. Статистика зовнішнього сектору України, НБУ. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-external/data-sector-external>.
42. Воскобойник В. Коронавірус буде мати короткочасний вплив на трудову міграцію. URL: <https://mind.ua/news/20208500-koronavirus-bude-mati-korotkochasnij-vpliv-na-trudovu-migraciyu-prezident-vakmp>.

Стаття надійшла до редакції 06.09.2021.

Mazaraki A., Melnyk T., Losheniuk O. Global migration processes in the conditions of the COVID-19 pandemic.

Background. *To mitigate the long-term impact of the COVID-19 pandemic, it is crucial to develop an effective national policy and administrative framework that will promote regulated circular labor migration while maximizing the benefits of its effective organization and strengthening measures to protect Ukrainian citizens abroad and foreign migrants in Ukraine, creating conditions for the reintegration of Ukrainian migrants.*

The aim of the article is to study the changes in global migration flows due to the COVID-19 pandemic in the context of providing a scientific basis for reforming national migration policy.

Materials and methods. *In the course of the research the methods of statistical analysis, synthesis, grouping and graphical representation of the results have been used.*

Results. *As a result of the analysis it is determined that the main trends in population migration in the world are: the largest share of the population migrating from developing countries to developed countries; continued increase in forced migration due to conflict, harassment, violence or human rights violations; most international migrants in the world live in a small number of countries; international migration often remains within the main regions; the spread of the COVID-19 pandemic has slowed the growth of international migrants and millions of people have lost their jobs and returned home during lockdowns in destination countries, where the economic downturn is also continuing and unemployment is rising. It has been proven that the most favourable conditions for migrant workers, which proved to be the most vulnerable category during the pandemic, were created by European governments.*

The main preconditions for mass external labor migration from Ukraine are identified: dissatisfaction of Ukrainian citizens with wages, working conditions or vacancies, lack of jobs, socio-economic crisis, decline in production, lack of identified prospects and opportunities for development and self-realization. It is substantiated that the COVID-19 pandemic did not significantly affect migration flows from Ukraine – the return of citizens did not become large-scale, the amount of remittances from abroad decreased slightly.

Conclusion. *In the future, the COVID-19 pandemic will have a short-term impact on external labor migration from Ukraine. With the spread of the disease, the intensity of Ukrainians going to work abroad will decrease, but if the epidemic ends, the flow will resume quickly. Even if the pandemic causes a global economic crisis and the demand for workers falls, the work of Ukrainian citizens will still be in demand by European countries for economic recovery. Therefore, the state migration policy at the present stage should be aimed at expanding opportunities*

for Ukrainians to legally work abroad, maintaining closer contacts with those who are in other countries, as well as encouraging citizens to work in Ukraine and convincing them of the expediency of return.

Keywords: globalization, international migration, COVID-19 pandemic, migration policy.

REFERENCES

1. Migration data relevant for the COVID-19 pandemic. Retrieved from <https://migrationdataportal.org/themes/migration-data-relevant-covid-19-pandemic> [in English].
2. Migration and Remittances Data. World Bank. Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/topic/migrationremittancesdiasporaissues/brief/migration-remittances-data> [in English].
3. WHO Coronavirus (COVID-19) Dashboard. Retrieved from <https://covid19.who.int> [in English].
4. Libanova, E. M., & Pozniak, O. V. (2020). External labor migration from Ukraine: the impact of COVID-19. *Demography and Social Economy*, 4 (42), 25-40. DOI: 10.15407/dse2020.04.025 [in English].
5. Get'manceva, N. D. (2020). Problemy migracii' jak social'nogo javyshsha. Pravovi vyklyky suchasnosti: mizhnarodna migracija v umovah globalizacii': Materialy I Mizhnar. nauk.-prakt. onlajn konf. (Chernivci, 23 zhovtnja 2020 r.). [Problems of migration as a social phenomenon. Legal challenges of today: international migration in the context of globalization]: Materials of the I International Scientific and Practical Online Conf. (Chernivci, 23 zhovtnja 2020 r.). Chernivci: Chernivec. nac. un-t im. Ju. Fed'kovycha. Retrieved from https://law.chnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/11/Pravovi_Vykl_Mat_Conf_Vypr.pdf [in Ukrainian].
6. Nikolajec', K. M., Jas'ko, Ju. I., & Nikolajec', O. Ju. (2020). Motyvacijni chynnyky zovnishn'oi' trudovoi' migracii' naseleennja Ukrai'ny [Motivational factors of external labor migration of the population of Ukraine]. *Ekonomika ta derzhava – Economy and state*, 10. DOI: 10.32702/2306_6806.2020.10.34 [in Ukrainian].
7. Jakubovs'kyj, S. O., & Kachanovs'ka, M. S. (2020). Ekonomichni ryzyky trudovoi' migracii' dlja Ukrai'ny v umovah pandemii' COVID-19. Materialy naukovopraktychnoi' konferencii' «Ryzyky v systemi suchasnyh mizhnarodnyh ekonomichnyh vidnosyn: vyklyky ta mozhlyvosti» [Economic risks of labor migration for Ukraine in the context of the COVID-19 pandemic. Proceedings of the scientific-practical conference «Risks in the system of modern international economic relations: challenges and opportunities»] 23. Retrieved from http://journals.iir.kiev.ua/index.php/ec_n/article/view/4078 [in Ukrainian].
8. Inshyn, M. (2020). Pro osnovni zasady derzhavnoi' migracijnoi' polityky Ukrai'ny. Pravovi vyklyky suchasnosti: mizhnarodna migracija v umovah globalizacii': Materialy I Mizhnar. nauk.-prakt. onlajn konf. (Chernivci, 23 zhovtnja 2020 r.) [On the basic principles of the state migration policy of Ukraine. Legal challenges of today: international migration in the context of globalization: Materials of the I International Scientific and Practical Online Conf. (Chernivtsi, October 23, 2020)]. Chernivci: Chernivec. nac. un-t im. Ju. Fed'kovycha. Retrieved from https://law.chnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/11/Pravovi_Vykl_Mat_Conf_Vypr.pdf [in Ukrainian].
9. Safonov, Ju. M. (2015). Migracijna polityka ta migracijni procesy v Ukrai'ni. Svitova ekonomika ta mizhnarodni vidnosyny [Migration policy and migration processes in Ukraine. World economy and international relations]. *Intelekt XXI – Intelligence XXI*, 3, 6-13. Retrieved from http://www.intellect21.nuft.org.ua/journal/2015/2015_3/1.pdf [in Ukrainian].
10. Malynovs'ka, O. (2014). Migracijna polityka v Ukrai'ni: formuvannja, zmist, vidpovidnist' suchasnym vymogam [Migration policy in Ukraine: formation, content, compliance with modern requirements]. *Analychna zapyska – Analytical note*.

- Retrieved from http://www.ier.com.ua/files/publications/Policy_Briefing_Series/PB_01_migration_2013_ukr.pdf [in Ukrainian].
11. Dolobáč, M. (2020). Labour migration in perspective of the 5th industrial revolution. Pravovi vyklyky suchasnosti: mizhnarodna migracija v umovah globalizacii': Materialy I Mizhnar. nauk.-prakt. onlajn konf. (Chernivci, 23 zhovtnja 2020 r.) [Legal challenges of today: international migration in the context of globalization: Materials of the I International Scientific and Practical Online Conf. (Chernivtsi, October 23, 2020)]. Chernivci: Chernivec. nac. un-t im. Ju. Fed'kovycha. Retrieved from https://law.chnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/11/Pravovi_Vykl_Mat_Conf_Vypr.pdf [in English].
 12. Fasani, F., & Mazza, J. (2020). Immigrant Key Workers: Their Contribution to Europe's COVID-19 Response. Retrieved from https://knowledge4policy.ec.europa.eu/sites/default/files/key_workers_covid_0423.pdf [in English].
 13. Beine, M., Bertoli, S., & Fernández-Huertas Moraga, J. A. (2016). Practitioners' Guide to Gravity Models of International Migration. *The World Economy*, (Vol. 39, Issue 4), (pp. 496-512) [in English].
 14. Hintermeier, M., Gencer, H., Kajikhina, K., & Rohleder, S. (et al.) (2020) SARS-CoV-2 among migrants and forcibly displaced populations: a rapid systematic review. Retrieved from <https://www.medrxiv.org/content/10.1101/2020.12.14.20248152v1> [in English].
 15. Hayward, S., Deal, A., & Cheng, C. Clinical outcomes and risk factors for COVID-19 among migrant populations in high-income countries: a systematic review. Retrieved from <https://www.medrxiv.org/content/10.1101/2020.12.21.20248475v1.full> [in English].
 16. Wang, F., Tian, C., & Qin, W. (2020). The impact of epidemic infectious diseases on the wellbeing of migrant workers: A systematic review. *International Journal of Wellbeing*. Retrieved from <https://www.internationaljournalofwellbeing.org/index.php/ijow/article/view/1301/927> [in English].
 17. World Economic Outlook: The Great Lockdown. International Monetary Fund. April 2020. Retrieved from <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/04/14/weo-april-2020> [in English].
 18. World Economic Outlook. International Monetary Fund. June 2019. Retrieved from <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2019/07/18/WEOupdateJuly2019> [in English].
 19. World Economic Outlook, January 2021, IMF. Retrieved from <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2021/01/26/2021-world-economic-outlook-update> [in English].
 20. Reagirovanie na krizis, svjazannyj s pandemiej COVID-19, v stranah vostochnogo partnerstva. OJeSR [Responding to the COVID-19 pandemic crisis in the Eastern Partnership countries. OECD]. (2020). Retrieved from <https://www.oecd.org/eurasia/competitiveness-programme/eastern-partners/Covid-19-crisis-response-in-eu-eastern-partner-countries-RUS.pdf> [in Russian].
 21. ILO Monitor: COVID-19 and the world of work. 7th edition. 25 January 2021. Retrieved from https://www.ilo.org/global/topics/coronavirus/impacts-and-responses/WCMS_767028/lang--en/index.htm [in English].
 22. United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2020). World Population Policies 2019. Retrieved from https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/undesa_pd_rep_world_population_policies_2019.pdf [in English].
 23. Regional mobility to promote transferable learning and policy coherence. Retrieved from [final_gfmd_2018_rt_session_2.2_background_paper.pdf](https://www.g20.org/media/2020/07/final_gfmd_2018_rt_session_2.2_background_paper.pdf) [in English].
 24. COVID-19's impact on migrant communities. Retrieved from <https://ec.europa.eu/migrant-integration/news/covid-19s-impact-on-migrant-communities> [in English].
 25. Prediction of the impact of the COVID-19 pandemic on the immigration of skilled workers to Germany. Retrieved from <https://ec.europa.eu/migrant-integration/news/auswirkungen-der-corona-pandemie-auf-die-fachkrafteeinwanderung-nach-deutschland-erwartet> [in English].

26. Germany to allow asylum seekers to work in agriculture until October. Retrieved from <https://www.infomigrants.net/en/post/24276/germany-to-allow-asylum-seekers-to-work-in-agriculture-until-october?ref=fb> [in English].
27. Spain introduces special COVID-19 integration measures. Retrieved from <https://ec.europa.eu/migrant-integration/news/spain-introduces-special-covid-19-integration-measures> [in English].
28. Poland implements special measures for residence permits during the COVID-19 pandemic. Retrieved from <https://ec.europa.eu/migrant-integration/news/poland-implements-special-measures-for-residence-permits-during-the-covid-19-pandemic> [in English].
29. Coronavirus: Thousands of foreign NHS workers to have UK visas extended for one year. Retrieved from <https://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/coronavirus-nhs-visa-doctor-nurse-paramedics-home-office-migrants-a9438211.html> [in English].
30. Portuguese government gives temporary residence to immigrants with pending applications. EC: Migrant Integration Information and good practices. Retrieved from <https://ec.europa.eu/migrant-integration/news/portuguese-government-gives-temporary-residence-to-immigrants-with-pending-applications> [in English].
31. Denmark – New hotline in 25 languages about coronavirus. Retrieved from <https://ec.europa.eu/migrant-integration/news/denmark-new-hotline-in-25-languages-about-coronavirus> [in English].
32. Lim I. (n. d.) *malaymail.com*. Report: 800 Thai workers who can't afford health cert stuck at Kelantan border. Retrieved from <https://www.malaymail.com/news/malaysia/2020/04/21/report-800-thai-workers-who-cant-afford-health-cert-stuck-at-kelantan-borde/1858728> [in English].
33. Migrant and undocumented workers plead for help during COVID-19. Canada's National Observer. Retrieved from <https://www.nationalobserver.com/2020/04/17/news/migrant-and-undocumented-workers-plead-help-during-covid-19> [in English].
34. Coronavirus disease (COVID-19): Visitors, foreign workers and students. Canada.ca: Immigration and citizenship. Retrieved from <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/coronavirus-covid19/visitors-foreign-workers-students.html#has-expired> [in English].
35. Bobadilla, E. (n. d.) *washingtonpost.com*. During the covid-19 pandemic, immigrant farmworkers are heroes. Retrieved from <https://www.washingtonpost.com/outlook/2020/03/31/during-covid-19-pandemic-immigrant-farmworkers-are-heroes> [in English].
36. Working Abroad Index. Inter Nations. Retrieved from www.internations.org/expat-insider [in English].
37. Vplyv COVID-19 na ekonomiku i suspil'stvo kraj'ny: Pidsumky 2020 roku ta vyklyky i zagrozy postpandemichnogo rozvytku. Konsensus-prognoz. Kvitent' 2021. Departament strategichnogo planuvannja ta makroekonomichnogo prognozuvannja [Impact of COVID-19 on the country's economy and society: Results of 2020 and challenges and threats of post-pandemic development]. Consensus forecast. April 2021. Department of Strategic Planning and Macroeconomic Forecasting. Retrieved from <https://me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&tag=Konsensus-prognoz> [in Ukrainian].
38. Derzhavna sluzhba statystyky. Statystychna informacija [State Statistics Service. Statistical information]. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in English].
39. Nacional'nyj bank Ukrai'ny. Infljacijnyj zvit. Kvitent' 2020 roku [National Bank of Ukraine. Inflation report. April 2020]. Retrieved from https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/IR_2020-Q2.pdf?v=4 [in Ukrainian].
40. Rejtyng. Biznes v oficijnyh cyfrah [Rating. Business in official figures]. Retrieved from <https://q.rating.zone> [in Ukrainian].
41. Statystyka zovnishn'ogo sektoru Ukrai'ny, NBU [Statistics of the external sector of Ukraine, NBU]. Retrieved from <https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-external/data-sector-external> [in Ukrainian].
42. Voskoboynyk, V. (n. d.) *mind.ua*. Koronavirus bude maty korotkочasnyj vplyv na trudovu migraciju [Coronavirus will have a short-term effect on labor migration]. Retrieved from <https://mind.ua/news/20208500-koronavirus-bude-mati-korotkочasnij-vplyv-na-trudovu-migraciju-prezident-vakmp> [in Ukrainian].

УДК 339.986:355.019 DOI: [https://doi.org/10.31617/zt.knute.2021\(118\)02](https://doi.org/10.31617/zt.knute.2021(118)02)

JEL Classification: F51, O38, H12

КАЛЮЖНА НаталіяE-mail: n.kalyuzhna@knute.edu.ua

ORCID: 0000-0003-0513-705X

д. е. н., професор, професор кафедри
світової економіки
Київського національного торговельно-
економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

ІНТЕНСИВНІСТЬ ГІБРИДНИХ ЗАГРОЗ НАЦІОНАЛЬНИМ ЕКОНОМІКАМ

Обґрунтовано, що високий руйнівний потенціал гібридних загроз потребує визначення критеріїв інтенсивності їхнього впливу на національну економіку з метою подальшого оцінювання ризиків реалізації загроз для держави-об'єкта гібридної агресії. Інтерпретовано взаємозв'язок базових понять ризикології у контексті дослідження соціально-економічних процесів. На підставі визначення специфіки гібридних загроз систематизовано їхні ключові характеристики та структуровано деструктивний вплив на національну економіку. Доведено, що ескалація гібридних загроз для економічно слабких та уразливих держав до рівня реальної небезпеки є практично невідворотною, якщо їхні інтереси конфліктують з амбіціями провідних геополітичних акторів.

Ключові слова: гібридна загроза, безпека, ризик, деструктивний вплив, ескалація, критерій, інтенсивність, ймовірність.

Постановка проблеми. Трансформація сучасних обрисів між-державних конфліктів відбувається у напрямі набуття ними ознак гібридизації з можливістю ескалації до форми гібридної війни, яка надає змогу досягати очікуваних результатів за умов мінімізації військового втручання або навіть його відсутності. На відміну від очевидних загроз, що чинить національному суверенітету держави пряме військово-втручання, гібридні загрози важко піддаються ідентифікації та мають власну логіку виникнення й ескалації. Ключем до розуміння джерел витоку й реалізації гібридних загроз є їхній розгляд як інструменту політико-економічного тиску, засобу реалізації геополітичних амбіцій провідних акторів світової політики з метою забезпечення національних економічних інтересів. Прихований характер ускладнює реагування держави-об'єкта гібридної агресії на її виклики, що може призвести до суттєвих негативних наслідків для розвитку національної економічної системи. Окрім того, до гібридних загроз важко застосувати механізми стримування та упередження, що зумовлює необхідність проактивного реагування на підставі ґрунтовної оцінки потенційного впливу гібридного протистояння на розвиток національної економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми своєчасного виявлення гібридних загроз і розробка заходів щодо мінімізації

ризиків їхньої реалізації перебувають у фокусі дослідження як закордонних [1–3], так і вітчизняних [4–7] науковців. Беззаперечним визнають фахівці першочерговість завдання ідентифікації ключових зон уразливості та асоційованих з ними ризиків у контексті вироблення ефективної стратегії протидії гібридній агресії [1, с. 8]. З метою ідентифікації гібридних загроз та оцінювання ступеня їхнього впливу на державу-об'єкт агресії активно використовується теорія управління ризиками, яка останнім часом отримала поширення у вітчизняному науковому середовищі, передусім – у контексті дослідження загроз національній безпеці держави в інформаційній площині.

Проблематика упередження ризиків і захисту кібернетичного простору України як найуразливішої з огляду на гібридні загрози сфери національної безпеки розглядалася у працях учених [8–11]. Зокрема, М. Алексєєв [8] використовує апарат ризикології для дослідження механізмів нейтралізації кібернетичних загроз і пропонує методикку кількісного оцінювання інформаційних ризиків. Учений В. М. Телелим [9] розглядає модель оцінювання вразливості систем з критичною кібернетичною інфраструктурою через реагування на деструктивний вплив загроз. Динаміку ескалації деструктивного інформаційного процесу залежно від рівня інтенсивності інформаційних загроз досліджено авторами П. М. Сніцаренком, Ю. О. Саричевим, П. Д. Рогов [10]. Розгляд інформаційної сфери як ключового операційного простору гібридної війни є цілком виправданим, але водночас гібридні загрози характеризуються набагато більшим спектром дестабілізуючих заходів, які держава-ініціатор агресії застосовує в усіх можливих сферах протистояння. Високий руйнівний потенціал гібридних загроз потребує розвитку методичних підходів до визначення інтенсивності їхнього впливу на національну економіку незалежно від сфери прояву та специфіки певної сфери гібридного протистояння.

Метою статті є обґрунтування критеріїв інтенсивності впливу гібридних загроз на національну економіку задля подальшого оцінювання ризиків реалізації загроз для держави-об'єкта гібридної агресії.

Матеріали та методи. Методи аналізу та синтезу використано для визначення взаємозв'язку базових понять ризикології у контексті дослідження соціально-економічних процесів; математичне моделювання – для формалізації критерію інтенсивності деструктивного впливу гібридних загроз на національну економіку; графічне моделювання – для наочного представлення динаміки ескалації деструктивного впливу гібридних загроз. Дослідження виконано на основі наукових видань, матеріалів Державної служби статистики України та європейських аналітичних служб.

Результати дослідження. Оцінювання інтенсивності гібридних загроз потребує аналізу понятійно-категоріального апарату сфери дослідження з метою розгалуження сутності понять «загроза», «небезпека», «ризик». Наявна термінологічна невизначеність зумовлюється складністю введення чітких критеріїв для віднесення явищ і подій

політичної, економічної та соціальної природи до тієї або іншої категорії. Намагання конкретизувати сутність базових понять ризикології у контексті перебігу економічних процесів отримали значне поширення у сфері безпекознавства – у ході дослідження як економічної безпеки суб'єктів господарювання [12–14], так і держави [15; 16] або економічних систем загалом [17]. І навіть до уточнення термінологічного апарату вдаються науковці під час дослідження саме гібридних загроз розвитку національних економік [5; 6]. Така увага пояснюється необхідністю прогнозувати ймовірність настання деструктивних (зокрема гібридних) для системи економічної безпеки подій та оцінювати потенційні втрати з метою мінімізації негативних наслідків. Авторське розуміння сутності та взаємозв'язку понять ризику, загрози й небезпеки збігається з підходом, викладеним у праці Є. Рудніченко та проілюстрованим простим прикладом [12, с. 192]: якщо розглянути гіпотетичну ситуацію виходу човна в море, він перебуватиме у стані *потенційної небезпеки* (мінливе зовнішнє середовище), а в разі появи на його шляху айсберга виникає реальна *загроза*, тобто відбувається об'єктивізація небезпеки й її перехід у *реальну*. У цій ситуації команда човна свідомо вирішує прийняти *ризик* (спроба оминати айсберг, що може призвести до зіткнення) або уникнути його (пошук безпечнішого шляху). Результатом рішення продовжувати рух (свідоме прийняття ризику) можуть стати як здобутки (економія часу та ресурсів), так і втрати (руйнація човна й загибель команди). Залежно від результату прийняття рішення можна або подолати загрозу та повернутися у вихідний стан потенційної небезпеки, або настане реальна небезпека через непоборний характер загрози та / або невідповідну реакцію на її виникнення. Цікавим є той факт, що термін «ризик» у давніх варіантах сучасних мов означає близькі поняття: *risicare* (італ.) – лавірувати між скелями, *risquer* (франц.) – оминати скелю, тобто етимологічні коріння знаходяться в часах первісного мореплавства у прибережних водах, коли зіткнення зі скелею означало катастрофу судна [6, с. 21].

Як свідчить наведений приклад, ризик – це категорія, яка пов'язана з розумінням суб'єктом прийняття рішення його потенційних втрат. Ситуація ризику передбачає можливість оцінки ймовірності настання певних несприятливих подій та їхніх наслідків на основі статистичних даних або попереднього досвіду. Ризик є неусувною об'єктивною характеристикою функціонування та розвитку економічних систем в умовах невизначеності зовнішнього середовища, а результатом прийняття рішення щодо протидії впливу загрозливим факторам оточення (або навпаки, влучного використання сприятливої ситуації) можуть виявитися як здобутки, так й збитки. Щодо визначення ризику – уточнюючи трактування, яке розглянуте у праці Є. Рудніченко [12, с. 192], пропонуємо розуміти його як об'єктивно-суб'єктивну категорію, що пов'язана з певною мірою невизначеності результату внаслідок прийнятого рішення як реакції на загрозливу ситуацію та вимірюється ймовірністю подальшого несприятливого розвитку подій.

Повертаючись до прикладу з виходом човна в море, бачимо, що ситуація ризику є наслідком виникнення об'єктивізованої загрози (айсберг), що робить потенційну небезпеку реальною, та вимагає реакції у вигляді прийняття ризику або його уникнення. Можна погодитися з науковцями, які вважають, що загроза – це причини, явища, події, умови, які можуть перешкоджати досягненню цілей та завдань суб'єкта господарювання [13], наслідок небезпеки як об'єктивізований чинник потенційно негативної дії [12], небезпека на стадії переходу з потенційної можливості в дійсність [15]. Власне поняття небезпеки пропонуємо розуміти як можливі (*потенційна небезпека*) або дійсні (*реальна небезпека*) явища, події та процеси, які порушують рівновагу економічної системи, завдають шкоди її функціонуванню та призводять до негативних наслідків.

За умови запропонованого трактування сутності та взаємозв'язку базових понять ризикології (рис. 1), джерелом ризику для сталого функціонування й розвитку соціально-економічної системи та її незмінним атрибутом виступають *загрози*. Виходячи з розуміння загроз як обставин, що можуть виявитися причиною порушення стабільного перебігу соціально-економічних процесів, можемо констатувати їхній ймовірнісний характер: обставини (події, явища, умови тощо), що є загрозовими для системи, можуть бути *реальними* (такими, що вже відбулися) або *потенційними* (такими, що очікуються з огляду на тенденції розвитку подій).

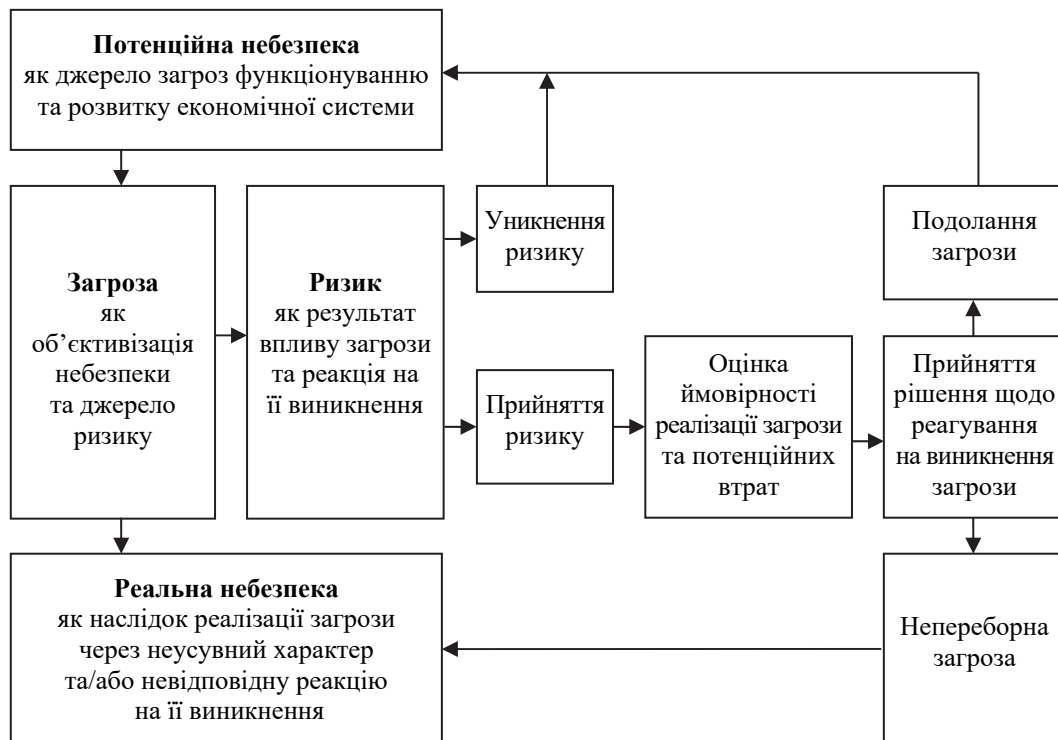

Рис. 1. Інтерпретація взаємозв'язку базових понять ризикології у контексті дослідження соціально-економічних процесів

Джерело: складено автором.

Погоджуючись з результатами, викладеними у праці [16], зазначимо, що залежно від характеру загрози (*реальна або потенційна*) мінімізація ризиків для стабільного функціонування будь-якої соціально-економічної системи залежить від адекватного оцінювання та використання можливостей протидії (*рис. 2*).

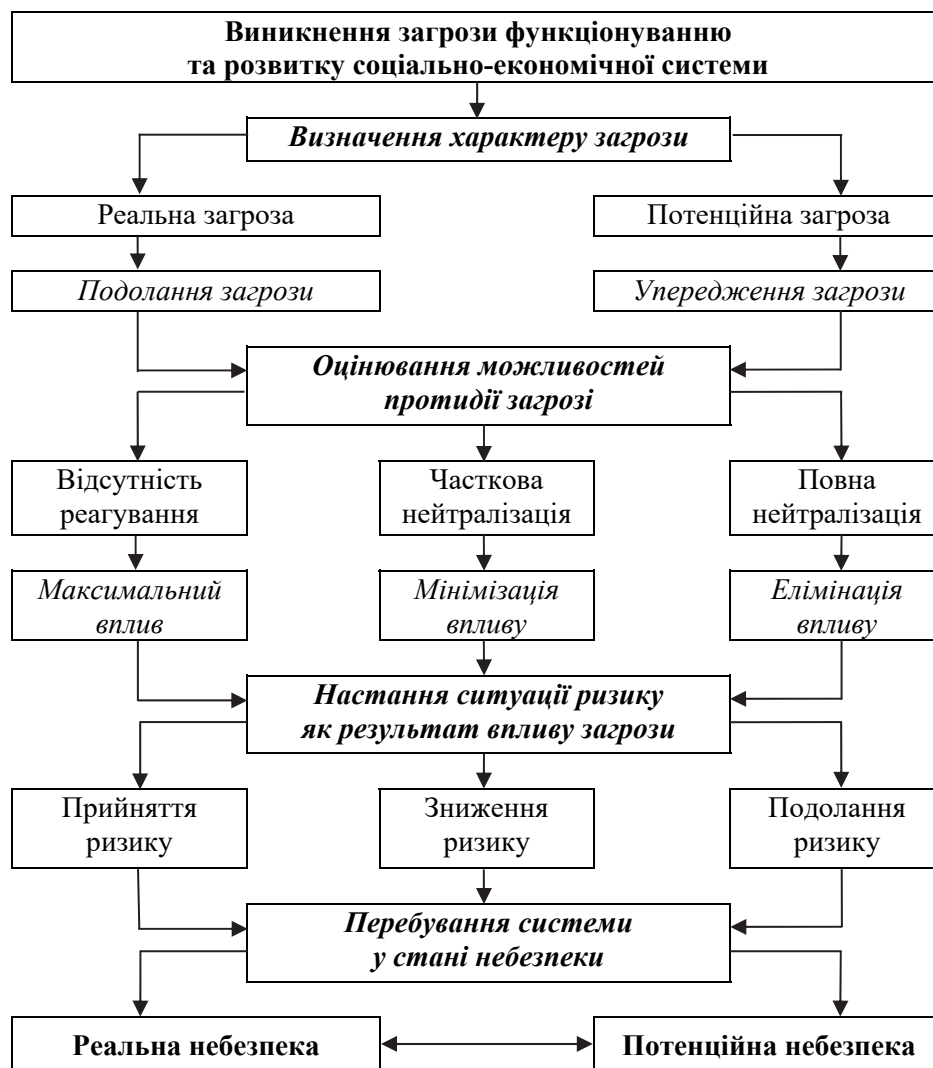

Рис. 2. Схема реагування на виникнення загрози функціонуванню та розвитку соціально-економічної системи

Джерело: складено автором за [16, с. 9–10].

Критеріями для вибору вектора поведінки є ймовірність реалізації загрози та потенційні збитки від її реалізації. Відповідно до результатів аналізу ситуації, суб'єктом управління може бути прийнято рішення про відсутність реагування, часткову або повну нейтралізацію загрози. З огляду на результативність застосованих заходів зазначимо, що загроза може бути або повністю нейтралізована (*елімінація впливу*), або усунута лише частково (*мінімізація впливу*). У разі відсутності належних управлінських дій загроза реалізується, стаючи джерелом ризику та об'єктивізованою небезпекою для розвитку соціально-

економічної системи. Тобто стан потенційної небезпеки, притаманний функціонуванню будь-якої відкритої соціально-економічної системи, перетворюється на реальну небезпеку як наслідок реалізації загрози через неусувний характер та / або невідповідну реакцію на її виникнення.

Гібридні загрози як актуальні виклики для національних безпечових систем мають свою специфіку, яку варто враховувати за формування системи заходів щодо реагування на їхнє виникнення та ескалацію. Поняття гібридних загроз (*hybrid warfare threats*), за визначенням науковців та аналітиків, це:

- продемонстрована противником здатність до одночасного застосування традиційних і нетрадиційних засобів залежно від потреби для досягнення своїх цілей [18];
- централізоване і контрольоване застосування різноманітних відкритих і таємних тактик, що впроваджуються військовими та невійськовими засобами [19];
- явище, що виникає внаслідок зближення та взаємозв'язку різних елементів, які в сукупності утворюють більш складну та багатоглибшу загрозу [20];
- поєднання традиційних і нетрадиційних методів, які використовуються суб'єктами впливу для досягнення конкретних цілей, залишаючись на рівні нижче порогу формально оголошеної війни [21].

Вітчизняні науковці під час дослідження сутності та особливостей гібридних загроз найчастіше апелюють до їх трактування згідно зі Стратегічною концепцією НАТО від 2010 р. [18], у якій гібридна загроза визначається як продемонстрована противником здатність до одночасного застосування традиційних і нетрадиційних засобів залежно від потреби для досягнення своїх цілей [4–7; 11]. Достатньо «розмите» визначення гібридних загроз цілком виправдовується специфікою заходів гібридного протистояння як таких, що є необмеженими у просторі, часі та формах прояву, що безумовно ускладнює як процес ідентифікації гібридних загроз, так і розробки адекватних своєчасних заходів реагування на їхнє виникнення та ескалацію. Крім розмаїття використовуваних засобів гібридної агресії, варто звернути увагу й на синхронність їхнього використання у різних сферах (військова, економічна, інформаційна тощо) та високу ймовірність виникнення синергетичного ефекту від одночасної реалізації.

Синергетичний ефект (від грецьк. *synergetikos* – спільний, узгоджений, діючий) – це сумарний ефект, який полягає у тому, що за взаємодії двох або більше факторів їхня дія суттєво переважає ефект кожного окремого компонента у вигляді простої їхньої суми. Інтерпретація синергетичного ефекту в контексті дослідження гібридних війн полягає в тому, що комплекс (система) загроз, які створюються одночасно у ключових сферах гібридного протистояння, має набагато більшу руйнівну силу порівняно з простою сумою його складових, що обумовлює їхню особливу небезпеку для політико-економічної системи держави-об'єкта агресії. Так, Р. Тіеле (*R. Thiele*) ґрунтовно прописує, що

гібридна війна є конструкцією з неявно пов'язаних елементів, які насправді є частинами задуманої мозаїки [1, с. 6]. У своїй праці Бусол [5, с. 10] зауважує на високій ефективності використання практики комбінованих дій комплексного характеру з метою нарощування протестного потенціалу з боку суспільства, зокрема диверсій у критичній інфраструктурі, кібератаки, резонансні вбивства.

Окрім синхронності використання засобів гібридної агресії, що забезпечує ефект синергії (підсилення), важливою ознакою гібридних загроз є їхня спрямованість на експлуатацію найслабкіших та уразливих сторін супротивника. Для України такими слабкостями, на думку західних аналітиків, варто визнати [18]: слабке врядування та неефективні національні інститути, корупцію, брак довіри й підтримки безпекових та оборонних структур від населення, присутність значного відсотка російськомовного населення, критичний рівень залежності від російського імпорту й постачання енергоносіїв.

На підставі аналізу специфіки гібридних загроз і виходячи з розуміння гібридності як результату поєднання відмінних форм, можемо визначити такі *характерні риси гібридних загроз*: комбінація традиційних і нетрадиційних засобів з метою отримання синергетичного ефекту; адаптивність стратегії застосування; динамічність і всеосяжність; синхронізація та системність заходів; розмаїття форм і методів (дипломатичних, військових, економічних, технологічних, інформаційних тощо); одночасність запровадження у різних сферах; охоплення всіх сфер і процесів функціонування об'єкта гібридної агресії за умови орієнтованості на найуразливіші аспекти.

Повертаючись до проблематики оцінювання інтенсивності гібридних загроз на підставі теорії управління ризиками, варто зупинитися на їх ключовій особливості, яка полягає в балансуванні на межі війни та миру, що дає змогу гібридній агресії залишатися поза межами правового реагування з боку світової спільноти. Результатом комплексного використання державою-агресором гібридних інструментів є створення в державі-об'єкті агресії напруги (соціальної, політичної, економічної тощо) без проголошення відкритого конфлікту, що не виключає ймовірності його переходу в будь-який момент на вищий щабель ескалації. Ризик недооцінки повільної підготовки та оборонних заходів супротивника може призвести до програшу в непроголошеній війні та катастрофічних майбутніх наслідків для політико-економічної системи держави, проти якої спрямована гібридна агресія. З цього приводу О. Ю. Бусол ґрунтовно зазначає [5, с. 12], що феномен гібридних загроз полягає в тому, що за їхньої реальної наявності у непідготовлених до такого виду ведення війн держав створюється ілюзія відсутності війни, хоча насправді така ситуація є новим видом загроз національній безпеці. Будь-яка держава, яка перебуває у сфері політико-економічних інтересів провідних геополітичних акторів, може в певний момент виявитися об'єктом гібридної агресії під приводом захисту прав національних меншин, вирішення міжконфесійних протиріч, урегулювання етнічних конфліктів тощо. Окремо варто звернути увагу

на стрімке поширення гібридних загроз в економічній площині. Активізація тенденцій неопротекціонізму, посилення конкурентної боротьби на світових ринках, зростання ролі транснаціонального капіталу у світовій економіці збільшують уразливість економічно слабких держав і створюють додаткові загрози гібридного характеру для їхнього економічного суверенітету.

З огляду на зазначені категорії ризикології можна констатувати, що будь-яка держава в сучасному глобалізованому світі перебуває у стані потенційної небезпеки, оскільки може стати об'єктом торговельної дискримінації та стороною гібридного конфлікту в економічній площині. Перебування держави у стані потенційної небезпеки варто розглядати як найнижчий (найприйнятніший) рівень деструктивного гібридного впливу на національну економіку. Джерелом такого впливу можуть виявитися як актуальні тенденції у світовому економічному просторі (наслідки коронакризи, поширення політики імпортозаміщення, цінова нестабільність на сировинних ринках тощо), так і вади національної економічної системи (неефективне управління ключовими економічними активами, корупція, сировинна структура імпорту, енергозалежність економіки тощо). Якщо ці обставини використовує на свою користь держава – ініціатор гібридного протистояння, то гібридна загроза набуває об'єктивізованого характеру, та відбувається її проєкція на національну економіку держави-об'єкта.

За отриманими у праці [10, с. 90] результатами надалі пропонується структурувати ескалацію деструктивного впливу гібридних загроз на об'єкт (національну економіку) – від зародження до набуття агресивних форм (рис. 3).

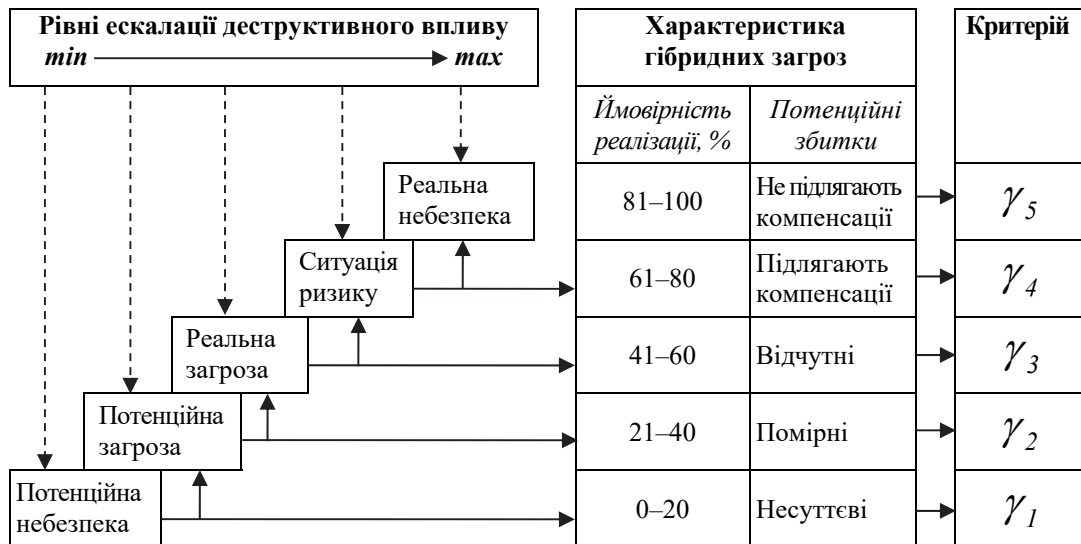

Рис. 3. Динаміка ескалації деструктивного впливу гібридних загроз на національну економіку

Джерело: складено автором.

Відповідно до запропонованого трактування сутності та взаємозв'язку базових понять ризикології (див. *рис. 1*) можуть бути визначені такі *рівні ескалації* деструктивного впливу гібридних загроз на національну економіку:

потенційна небезпека – виникнення у світовому економічному просторі та внутрішньому середовищі держави гібридних загроз як обставин (тенденцій, явищ, подій, процесів тощо), що можуть негативно позначитися на розвитку національної економічної системи;

потенційна загроза – розуміння джерел об'єктивізації зазначених гібридних загроз та очікування негативного впливу на стабільний перебіг економічних процесів у державі;

реальна загроза – настання негативних для розвитку національної економіки обставин у результаті об'єктивізації гібридних загроз;

ситуація ризику – стан невизначеності, що виникає внаслідок реалізації об'єктивізованих гібридних загроз і може призвести до суттєвих порушень у функціонуванні національної економіки;

реальна небезпека – перебування національної економіки у критичному стані як наслідок непоборного характеру гібридних загроз та / або невідповідної реакції на їхнє виникнення.

Узагальнювальною характеристикою деструктивного впливу гібридних загроз на національну економіку варто визнати рівень його інтенсивності γ_i , який передусім залежить від двох ключових характеристик – ймовірність реалізації загроз P_i та потенційні збитки Z_i :

$$\gamma_i = F(P_i, Z_i), \quad i = 1, \dots, 5$$

Головне завдання в контексті упередження впливу гібридних загроз на національну економіку або принаймні мінімізації його наслідків очевидно полягає у визначенні кількісних значень критерію γ_i відповідно до рівнів ескалації деструктивного впливу. Першу характеристику його інтенсивності – ймовірність реалізації гібридних загроз – можна оцінити відсотковими значеннями (див. *рис. 3*). Рівню потенційної небезпеки, на якому перебуває будь-яка національна економіка в сучасному глобалізованому просторі, відповідатиме ймовірність реалізації гібридних загроз як несприятливих для її розвитку обставин у діапазоні від 0 до 20 %. Стан реальної небезпеки характеризуватиметься ймовірністю реалізації загроз на рівні 80–100 %, тобто критичний стан національної економіки є практично неминучим або вже справдився. Щодо другої характеристики деструктивного гібридного впливу – потенційних збитків, – їхня величина варіюється від незначних (рівень потенційної небезпеки) до таких, що не підлягають компенсації (рівень реальної небезпеки). Сполучення значень двох характеристик надає уявлення щодо рівня інтенсивності деструктивного впливу гібридних загроз на національну економіку на цей момент і дає змогу оцінити перспективи подолання негативних наслідків для її розвитку.

Показовим прикладом наростання гібридної загрози, остаточна реалізація якої матиме суттєві негативні наслідки для економіки України, є ситуація з будівництвом російського газогону «Північний потік – 2». Відповідно до запропонованого підходу можна виділити такі рівні ескалації деструктивного впливу загрози на стабільність енергетичної сфери держави та національну безпеку України загалом:

потенційна небезпека – зростання потреб в енергоресурсах з боку європейських країн унаслідок декарбонізації економіки в рамках «зеленого курсу», розвитку відновлювальної енергетики, скорочення видобутку на шельфі Північного моря, імплементації норм Третього енергетичного пакета;

потенційна загроза – початок прокладання Росією «Північного» й «Південного» потоків у 2010 р. з метою збільшення постачання газу до ЄС;

реальна загроза – укладання 22.02.2017 р. угоди між *Nord Stream 2 AG* і компанією *Allseas* щодо забезпечення потужностей для морського укладання труб газогону «Північний потік – 2»;

ситуація ризику – тривання будівництва протягом 2016–2021 рр. попри санкції США проти компаній-підрядників, позицію Данії, відмову у звільненні від Газової директиви ЄС, обмежену технічну спроможність РФ у прокладці труби та ін.;

реальна небезпека – підписання 21.07.2021 р. угоди між США та ФРН, що дає згоду завершити будівництво російського газогону.

Невідворотний характер загрози у вигляді завершення будівництва та введення в експлуатацію «Північного потоку – 2» може призвести до кризи у сфері енергетичної безпеки України через втрати транзитного потенціалу за відсутності пролонгації контракту з Газпромом після 01.01.2024 р. З часом втрата функцій транзитера та руйнація енергетичної інфраструктури можуть спровокувати ефект доміно в соціальній (зростання цін для населення внаслідок неможливості компенсації дефіциту на внутрішньому ринку, втрата робочих місць через закриття шахт) та зовнішньополітичній (додаткове послаблення суб'єктності, додаткові важелі тиску з боку Росії) сферах. Загалом ситуація з будівництвом російського газогону ілюструє високий рівень гібридності загроз в сучасному геополітичному просторі. У цьому випадку реалізація байпасних російських проєктів інфраструктурного нівелювання транзитної функції газотранспортної системи України («Північний потік – 2», «Турецький потік») відповідає національним інтересам держав-партнерів. Підписання угоди між США та Німеччиною робить завершення будівництва «Північного потоку – 2» практично невідворотним, навіть, попри загрози для України, що підтверджує високий рівень уразливості держав зі слабкою економікою та обмеженою зовнішньополітичною суб'єктністю у випадку, якщо їхні інтереси конфліктують з амбіціями провідних геополітичних акторів.

Висновки. Гібридні загрози як інструмент політико-економічного тиску та засіб реалізації національних інтересів потужних держав світу

мають високий руйнівний потенціал через їхній прихований характер та орієнтованість на найуразливіші сторони об'єкта гібридної агресії. Мінімізація впливу гібридних загроз потребує вироблення адекватної стратегії протидії на підставі оцінювання ймовірності реалізації загроз і розміру потенційних збитків від їхньої реалізації. Інтервальна оцінка критеріїв інтенсивності гібридних загроз дає змогу структурувати їхній деструктивний вплив на національну економіку від мінімального (потенційна небезпека) до максимального (реальна небезпека) рівня ескалації. Структуризація деструктивного впливу гібридних загроз створює підстави для оцінювання ризиків реалізації загроз для держави-об'єкта гібридної агресії залежно від рівня їхньої інтенсивності та подолання негативних наслідків для економіки держави-об'єкта гібридної агресії.

Подальші дослідження мають бути спрямовані на формалізацію лінгвістичних змінних, що описують потенційні збитки на кожному з рівнів ескалації деструктивного впливу гібридних загроз на національну економіку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Thiele R. Hybrid Threats – And how to counter them. ISPSW Strategy Series: Focus on Defense and International Security. 2016. No. 448. pp. 1-12. URL: <https://css.ethz.ch/en/services/digital-library/publications/publication.html/eeb48a96-91d3-4d69-8992-576e25cf53d9>.
2. Weissmann M. Hybrid warfare and hybrid threats today and tomorrow: towards an analytical framework. *Journal on Baltic Security*. 2019. № 5(1). pp. 17-26. DOI: 10.2478/jobs-2019-0002.
3. Bajarūnas E., Keršanskas V. Hybrid Threats: Analysis of Content, Challenges Posed and Measures to Overcome. *Lithuanian Annual Strategic Review*. 2018. Vol. 16. pp. 123-170. DOI: 10.2478/lasr-2018-0006.
4. Тригуб О., Місяць М. Феномен гібридної війни в українській та зарубіжній політології. *Наукові праці. Політологія*. 2019. Вип. 312. Т. 324. С. 66-70.
5. Бусол О. Ю. Феномен гібридних загроз національній безпеці. *Юридична Україна*. 2020. № 4. С. 6-15. DOI 10.37749/2308-9636-2020-4(208)-1.
6. Мартинюк В. Гібридні загрози Україні і суспільна безпека. Досвід ЄС і Східного партнерства. Київ: Центр глобалістики «Стратегія XXI», 2018. 106 с. URL: <https://geostrategy.org.ua/analityka/doslidzhennya/gibrydni-zagrozy-ukrayini-i-suspilna-bezpeka-dosvid-yes-i-shidnogo-partnerstva/zavantazhyty-pdf>.
7. Акімова Л. М. Аналіз гібридних загроз економічній безпеці України: міжнародний досвід та українські реалії. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 22. С. 110-115. DOI: 10.32702/2306-6814.2018.22.110.
8. Алексеев М. М. Методика кількісного оцінювання інформаційних ризиків із застосуванням онтології факторного аналізу. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*. Київ, 2020. № 2 (69). С. 72-78. DOI: 10.33099/2304-2745/2020-2-69/72-78.

9. Телелим В. М., Даник Ю. Г., Зінченко А. О. Модель оцінювання вразливостей систем з критичною кібернетичною інфраструктурою. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*. Київ, 2018. № 2 (63). С. 63-67. DOI: 10.33099/2304-2745/2018-2-63/63-67.
10. Сніцаренко П. М., Саричев Ю. О., Рогов П. Д. Методика оцінки рівня деструктивного інформаційного впливу на об'єкти інформаційної інфраструктури держави. *Збірник наукових праць Військового інституту телекомунікацій та інформатизації Державного університету телекомунікацій*. Київ, 2014. Вип. 1. С. 88-96.
11. Грищук Р. В., Жовноватюк Р. М., Носова Г. М. Гібридні загрози у кіберпросторі: фактори впливу на природу виникнення. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*. 2019. № 3 (36). С. 53-58. DOI: 10.33099/2311-7249/2019-36-3-53-58.
12. Рудніченко Є. М. Загроза, ризик, небезпека: сутність та взаємозв'язок із системою економічної безпеки підприємства. *Економіка. Менеджмент. Підприємництво. Збірник наук. праць*. 2013. № 25 (1). С. 188-195.
13. Колесніченко П.Т. Загрози, ризики та небезпеки в системі економічної безпеки підприємства. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки*. 2017. Вип. 24. Ч. I. С. 56-59.
14. Бойко І. В. Дефініції «ризик», «загроза», «небезпека» як об'єкти наукових досліджень у напрямі економічної безпеки підприємства. *Приазовський економічний вісник*. 2017. Вип. 5 (05). С. 94-97.
15. Олійник О. В. Сутність державної політики забезпечення інформаційної безпеки щодо джерел загроз та інших безпекогенних чинників. *Юридичний вісник*. 2016. № 1 (38). С. 71-78.
16. Барон І. Г. Алгоритм нейтралізації загроз економічній безпеці України. *Перспективні напрямки розвитку економіки, обліку, фінансів та права: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 23 серпня 2019 р. Полтава: ЦФЕНД*, 2019. Ч. 1. С. 9-10.
17. Романчик Т. В. Небезпека, загроза, ризик: аналіз термінологічного апарату теорії економічної безпеки. *Економічний вісник НТУУ «КПІ»*. 2020. № 17. С. 257-267. DOI: 10.20535/2307-5651.17.2020.192866.
18. Active Engagement, Modern Defense. NATO's Strategic Concept 2010. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_82705.htm.
19. Countering Hybrid Treats. Food-for-thought paper. Working document of the European External Action Service of 13.05.2015. URL: <https://www.statewatch.org/media/documents/news/2015/may/eeas-csdp-hybrid-threats-8887-15.pdf>.
20. Understanding Hybrid Treats. Briefing European parliamentary research service of June 2015. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2015/564355/EPRS_ATA\(2015\)564355_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2015/564355/EPRS_ATA(2015)564355_EN.pdf).
21. Joint communication to the European Parliament and the Council Joint Framework on countering hybrid treats. A European Union response 2016. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52016JC0018>.

Стаття надійшла до редакції 11.08.2021.

Kalyuzhna N. Intensity of hybrid threats to national economies.

Background. *In the context of growing tendencies to hybridize interstate conflicts, hybrid threats become especially important, which, in contrast to direct military threats, are difficult to identify and have their own logic of emergence and escalation. The hidden nature of hybrid aggression and the focus on the most vulnerable parties necessitate a proactive response of the object state based on a thorough assessment of the potential impact of hybrid confrontation on the development of the national economy.*

The **aim** of the article is to substantiate the criteria for the intensity of the impact of hybrid threats on the national economy in order to further assess the risks of threats to the state-object of hybrid aggression.

Materials and methods. *Methods of analysis and synthesis are used to determine the relationship of basic concepts of risk in the context of the study of socio-economic processes; method of mathematical modeling – to formalize the criterion of the intensity of the destructive impact of hybrid threats on the national economy; method of graphical modeling – to visualize the dynamics of escalation of the destructive effects of hybrid threats. The research was performed on the basis of scientific publications, materials of the State Statistics Service of Ukraine and European analytical services.*

Results. *It is substantiated that the transformation of modern interstate conflicts takes place in the direction of their acquisition of signs of hybridization, provided that it is understood as a process of using various means of pressure, mostly of a non-military nature. It is proved that the high destructive potential of hybrid threats requires the definition of criteria for the intensity of their impact on the national economy in order to further assess the risks of threats to the state-object of hybrid aggression. The author's interpretation of the relationship between the basic concepts of risk in the context of the study of socio-economic processes, which are arranged by the level of escalation in the following order: potential danger, potential threat, real threat, risk situation, real danger. Based on the definition of the specifics of hybrid threats, their key characteristics are systematized and the destructive impact on the national economy is structured. It is substantiated that the generalizing characteristics of the destructive impact of hybrid threats on the national economy should be recognized as the level of its intensity, which is determined by the probability of the threat realization and potential losses. It is proved that the escalation of hybrid threats to economically weak and vulnerable states to the level of real danger is almost inevitable if their interests conflict with the ambitions of leading geopolitical actors.*

Conclusion. *Interval assessment of the criteria for the intensity of hybrid threats allows structuring their destructive impact on the national economy from the minimum (potential danger) to the maximum (real danger) level of escalation. The structuring of the destructive impact of hybrid threats creates a basis for assessing the risks of threats to the state-object of hybrid aggression depending on the level of their intensity and overcoming the negative consequences for the economy of the state-object of hybrid aggression.*

Keywords: hybrid threat, danger, risk, destructive influence, escalation, criterion, intensity, probability.

REFERENCES

1. Thiele, R. (2016). Hybrid Threats – And how to counter them. ISPSW Strategy Series: *Focus on Defense and International Security*, 448, 1-12. Retrieved from <https://css.ethz.ch/en/services/digital-library/publications/publication.html/eeb48a96-91d3-4d69-8992-576e25cf53d9> [in English].
2. Weissmann, M. (2019). Hybrid warfare and hybrid threats today and tomorrow: towards an analytical framework. *Journal on Baltic Security*, 5(1), 17-26. DOI: 10.2478/jobs-2019-0002 [in English].
3. Bajarūnas, E., & Keršanskas, V. (2018). Hybrid Threats: Analysis of Content, Challenges Posed and Measures to Overcome. *Lithuanian Annual Strategic Review*, (Vol. 16), (pp. 123-170). DOI: 10.2478/lasr-2018-0006 [in English].
4. Trygub, O., & Misjac', M. (2019). Fenomen gibrydnoi' vijny v ukrai'ns'kij ta zarubizhnij politologii' [The phenomenon of hybrid warfare in Ukrainian and foreign political science]. *Naukovi praci. Politologija – Scientific works. Politicalology*, (Vol. 324, Issue 312), (pp. 66-70) [in Ukrainian].
5. Busol, O. Ju. (2020). Fenomen gibrydnyh zagroz nacional'nij bezpeci [The phenomenon of hybrid threats to national security]. *Jurydychna Ukrai'na – Legal Ukraine*, 4, 6-15. DOI: 10.37749/2308-9636-2020-4(208)-1 [in Ukrainian].
6. Martynjuk, V. (2018). *Gibrydni zagrozy Ukrai'ni i suspil'na bezpeka. Dosvid JeS i Shidnogo partnerstva [Hybrid threats to Ukraine and public safety. Experience of the EU and the Eastern Partnership]*. Kyi'v: Centr globalistyky Strategija XXI. Retrieved from <https://geostrategy.org.ua/analityka/doslidzhennya/gibrydni-zagrozy-ukrayini-i-suspilna-bezpeka-dosvid-yes-i-shidnogo-partnerstva/zavantazhyty-pdf> [in Ukrainian].
7. Akimova, L. M. (2018). Analiz gibrydnyh zagroz ekonomichnij bezpeci Ukrai'ny: mizhnarodnyj dosvid ta ukrai'ns'ki realii' [Analysis of hybrid threats to Ukraine's economic security: international experience and Ukrainian realities]. *Investycii': praktyka ta dosvid – Investments: practice and experience*, 22, 110-115. DOI: 10.32702/2306-6814.2018.22.110 [in Ukrainian].
8. Aleksjejev, M. M. (2020). Metodyka kil'kisnogo ocinjuvannja informacijnyh ryzykiv iz zastosuvannjam ontologii' faktornogo analizu [Methods of quantitative assessment of information risks using the ontology of factor analysis]. *Zbirnyk naukovykh prac' Centru vojenno-strategichnyh doslidzen' Nacional'nogo universytetu oborony Ukrai'ny imeni Ivana Chernjahovs'kogo – Collection of scientific works of the Military and Strategic Research Center of the National Defense University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy*. Kyi'v, 2 (69), 72-78. DOI: 10.33099/2304-2745/2020-2-69/72-78 [in Ukrainian].
9. Telelym, V. M., Danyk, Ju. G., & Zinchenko, A. O. (2018). Model' ocinjuvannja vrazlyvostej system z krytychnoju kibernetichnoju infrastrukturoju [Vulnerability assessment model for systems with critical cyber infrastructure]. *Zbirnyk naukovykh prac' Centru vojenno-strategichnyh doslidzen' Nacional'nogo universytetu oborony Ukrai'ny imeni Ivana Chernjahovs'kogo – Collection of scientific works of the Military and Strategic Research Center of the National Defense University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy*. Kyi'v, 2 (63), 63-67. DOI: 10.33099/2304-2745/2018-2-63/63-67 [in Ukrainian].
10. Snicarenko, P. M., Sarychev, Ju. O., & Rogov, P. D. (2014). Metodyka ocinky rivnja destruktyvnogo informacijnogo vplyvu na ob'jekty informacijnoi' infrastruktury derzhavy [Methods for assessing the level of destructive information impact on the objects of state information infrastructure]. *Zbirnyk naukovykh prac' Vijs'kovogo instytutu telekomunikacij ta informatyzacii' Derzhavnogo universytetu telekomunikacij – Collection of scientific works of the Military Institute of Telecommunications and Information Technologies of the State University of Telecommunications*. Kyi'v, (Vol. 1), (pp. 88-96) [in Ukrainian].

11. Gryshhuk, R. V., Zhovnovatjuk, R. M., & Nosova, G. M. (2019). Gibrydni zagrozy u kiberprostorii: faktory vplyvu na pryrodu vynyknennja [Hybrid threats in cyberspace: factors influencing the nature of their occurrence]. *Suchasni informacijni tehnologii' u sferi bezpeky ta oborony – Modern information technologies in the field of security and defence*, 3 (36), 53-58. DOI: 10.33099/2311-7249/2019-36-3-53-58 [in Ukrainian].
12. Rudnichenko, Je. M. (2013). Zagroza, ryzyk, nebezpeka: sutnist' ta vzajemozv'jazok iz systemoju ekonomichnoi' bezpeky pidpryjemstva [Threat, risk, danger: the essence and relationship with the system of economic security of the enterprise]. *Ekonomika. Menedzhment. Pidpryjemnytvo. Zbirnyk nauk. prac'. – Economics. Management. Entrepreneurship. Collection of scient. works, № 25 (I)*, 188-195 [in Ukrainian].
13. Kolesnichenko, P. T. (2017). Zagrozy, ryzyky ta nebezpeky v systemi ekonomichnoi' bezpeky pidpryjemstva [Threats, risks and dangers in the system of economic security of the enterprise]. *Naukovyj visnyk Hersons'kogo derzhavnogo universytetu. Serija: Ekonomichni nauky – Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Economic Sciences*, (Issue 24, Part I), (pp. 56-59) [in Ukrainian].
14. Bojko, I. V. (2017). Definiciji' «ryzyk», «zagroza», «nebezpeka» jak ob'jekty naukovykh doslidzhen' u naprjami ekonomichnoi' bezpeky pidpryjemstva [Definitions of «risk», «threat», «danger» as objects of scientific research in the direction of economic security of the enterprise]. *Pryazovs'kyj ekonomichnyj visnyk – Pryazovskyi Economic Herald*, 5 (05), 94-97 [in Ukrainian].
15. Olijnyk, O. V. (2016). Sutnist' derzhavnoi' polityky zabezpechennja informacijnoi' bezpeky shhodo dzherel zagroz ta inshyh bezpekogennykh chynnykiv [The essence of the state policy of information security in relation to sources of threats and other safety factors]. *Jurydychnyj visnyk – Legal Bulletin*, 1 (38), 71-78 [in Ukrainian].
16. Baron, I. G. (2019). Algoritm nejtralizacii' zagroz ekonomichnij bezpeci Ukrai'ny [Algorithm for neutralizing threats to Ukraine's economic security]. *Perspektyvni naprjamky rozvytku ekonomiky, obliku, finansiv ta prava: materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. – Promising areas of economic development, accounting, finance and law: materials of Intern. scient. and pract. conf.*, 23 serpnja 2019 r. Poltava: CFEND, (Part 1), (pp. 9-10) [in Ukrainian].
17. Romanchyk, T. V. (2020). Nebezpeka, zagroza, ryzyk: analiz terminologichnogo aparatu teorii' ekonomichnoi' bezpeky [Danger, threat, risk: analysis of the terminological apparatus of the theory of economic security]. *Ekonomichnyj visnyk NTUU «KPI» – Economic Bulletin of NTUU «KPI»*, 17, 257-267. DOI: 10.20535/2307-5651.17.2020.192866 [in Ukrainian].
18. Active Engagement, Modern Defense. NATO's Strategic Concept 2010. Retrieved from https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_82705.htm [in English].
19. Countering Hybrid Treats. Food-for-thought paper. Working document of the European External Action Service of 13.05.2015. Retrieved from <https://www.statewatch.org/media/documents/news/2015/may/eeas-csdp-hybrid-threats-8887-15.pdf> [in English].
20. Understanding Hybrid Treats. Briefing European parliamentary research service of June 2015. Retrieved from [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2015/564355/EPRS_ATA\(2015\)564355_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2015/564355/EPRS_ATA(2015)564355_EN.pdf) [in English].
21. Joint communication to the European Parliament and the Council Joint Framework on countering hybrid treats. A European Union response 2016. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52016JC0018> [in English].

УДК 330.1:339.5 DOI: [https://doi.org/10.31617/zt.knute.2021\(118\)03](https://doi.org/10.31617/zt.knute.2021(118)03)

JEL Classification: A10; F10; F50

ОНИЩЕНКО ВолодимирE-mail: v.onyshchenko@knute.edu.ua

ORCID: 0000-0003-3742-5195

д. е. н., професор, професор
кафедри світової економіки
Київського національного
торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

ПОЛІТЕКОНОМІЧНИЙ КОНТЕНТ ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНОЇ ТОРГІВЛІ¹

Запропоновано розширити механізм формування відносних переваг і торговельної політики країни шляхом включення чинників, що характеризують не тільки її економічний потенціал та спеціалізацію, але й ризики, які можуть бути спричинені політичними рішеннями. Доведено, що проблема справедливості міжнародних економічних відносин і торгівлі визначається цивілізаційним змістом розвитку країн, у якому вирішальну роль відіграє людський капітал та його здатність до глобальної економічної конкуренції, а тому торговельні та інші економічні преференції її вирішують лише частково.

Ключові слова: політекономія, міжнародна торгівля, торговельна політика, лібералізм vs протекціонізм, справедливість.

Постановка проблеми. Міжнародна торгівля є фундаментом міжнародних економічних відносин та головним двигуном глобалізації та прогресу людства, так як несе по світу не тільки нові товари та послуги, але й нові знання, культуру, освіту та науку, нові інститути суспільного устрою. Міжнародна торгівля – складна сфера міжнародних економічних відносин, у якій переплітаються політичні та економічні інтереси її суб'єктів. Особливо важливим є питання взаємозв'язку торгівлі й політики, адже торговельна політика країни є вагомим аргументом у розв'язанні політичних проблем, що підтверджується світовою практикою з давніх часів. Тож варто додати в теорію міжнародної торгівлі та її моделі чинники, що розширюють класичні поняття абсолютних і порівняльних переваг країни: людський капітал, інститути, транзакційні витрати, технологічний розвиток, офшоринг, аутсорсинг, *GVC (Global Value Chains* – глобальні ланцюги вартості), а також політичні інтереси й цілі суб'єктів світової торгівлі. Зробити це не просто, але потрібно.

Актуальним є поглиблене дослідження проблеми співвідношення протекціоністської та ліберальної парадигми міжнародної торгівлі

¹ Стаття підготовлена в межах виконання науково-дослідної праці «Геопрос-торова диверсифікація зовнішньої торгівлі України» (номер державної реєстрації 0120U104719).

в діалектичній єдності інтересів її суб'єктів. Проблема справедливості міжнародних економічних відносин і торгівлі потребує ґрунтовних комплексних досліджень, що вимагає розширення методологічної парадигми теорії міжнародних економічних відносин, у якій має бути враховано цивілізаційний контекст розвитку країн, що визначає особливості їхньої інтеграції в світову економіку та торгівлю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми політ-економічного змісту міжнародних економічних відносин, зокрема й торгівлі, жваво обговорюються на шпальтах провідних наукових видань світу за авторством відомих фахівців, як-от: Р. Гілпін, Дж. Гілпін, Дж. Фріден, Д. Лейк, Дж. Броз, Т. Коен, П. Кругман, М. Остфельд, Е. Хелпман, С. Афонцев [1–8]. Політекономічні аспекти торговельної політики України та інших держав досліджують також вітчизняні вчені А. Мазаракі, Т. Мельник, Н. Калюжна, В. Панченко, Н. Резнікова, Т. Осташко тощо [9–14]. Але поза увагою дослідників залишилися деякі проблеми, що потребують глибшого методологічного обґрунтування, а саме: вплив міжнародної торгівлі не тільки на економічний розвиток світу, але й на його політичні та соціальні характеристики; проблема «протекціонізм vs лібералізм»; удосконалення діяльності СОТ, особливо у сфері прийняття та виконання рішень; методологічний контент проблеми справедливості міжнародних економічних відносин і торгівлі.

Мета статі – уточнити політекономічний зміст теорії міжнародної торгівлі у зазначених напрямках.

Матеріали та методи. Матеріалами дослідження слугували праці вітчизняних і закордонних фахівців. У процесі підготовки статті використано загальнонаукові методи дослідження: історичний, логічний аналіз, синтез та абстракції.

Результати дослідження. Питанням сутності сучасної політ-економії достатньо приділяли увагу вітчизняні фахівці, зокрема ця проблема розглянута у фундаментальній праці В. Гейця та В. Тарасевича [15]. Але багато науковців ототожнюють політичну економію й економічну теорію, що не є правильним. *Економічна теорія* не ставить цілі та не надає рекомендацій, як облаштувати світ. Її призначення – визначати природу явищ і процесів, взаємозв'язки між ними та їхні наслідки в описовому дискурсі. *Політична економія*, на відміну від економічної теорії, є її нормативним оформленням. Тобто політ-економія – це теорія, що відображує певну систему економічних, соціальних і політичних переконань суспільства та цілей його розвитку. Проте не тільки економічні та політичні переконання формують зміст певної моделі економічного устрою суспільства. Значну роль у цьому процесі відіграють соціальні цілі й моральні імперативи, насамперед, *справедливість* як гіпотетичний стан суспільної системи, у якій відсутні обмеження доступу членам суспільства до можливостей, реалізація яких забезпечує їм прийнятний рівень економічного, соціального та політичного розвитку. На думку Дж. Фрідена, політекономія – це наука

про те, як політика впливає на економіку, а економічні висновки на політику [16, с. 5]. З цим визначенням можна погодитися, якщо під політикою розуміти будь-яку діяльність суб'єкта щодо реалізації своїх різноманітних цілей та інтересів.

Про вплив економічних, політичних і соціальних ідей та вчень на економіку писав ще Дж. М. Кейнс: ідеї економічних та політичних мислителів – і коли вони праві, і коли помиляються – мають набагато більше значення, ніж заведено вважати. Насправді тільки вони і правлять світом» [17, с. 383]. Тож економічна наука та її практика в усіх своїх формах і методах завжди буде знаходитися під впливом конкуруючих між собою політичних та ідеологічних конструкцій. Саме це спонукало до розвитку особливої наукової парадигми – міжнародної політичної економії (МПЕ – *IPE*, *Global Political Economy* – *GPE*), що розглядає економіку й політику, а також їхній соціальний контекст як активно взаємопов'язані сфери міжнародної економічної діяльності. Об'єктом дослідження МПЕ є багаторівнева система міжнародних відносин, а предметом – міжнародна економічна політика. Тобто МПЕ – нормативний підхід до вивчення міжнародних процесів. Що стосується *політекономії міжнародної торгівлі*, то її об'єктом є міжнародні торговельні відносини; предметом – економічні й суспільно-політичні відносини, що обумовлюють і супроводжують міжнародний товарний обмін та визначають цілі й зміст торговельної політики її суб'єктів.

Для дослідження взаємодії економіки й політики потрібна певна методологічна концепція, яка базувалася б на чомусь для них спільному, що визначає поведінку людини в економічному та політичному просторах. Це, по аналогії з економічним, є політичний ринок, що варто розглядати у діалектичній єдності. У кожного з них є пропозиція та попит на певну потребу: економічний ринок асоціюється з товаром і послугою; політичний – з потребою на певну інституціональну та соціальну архітектуру суспільства та рішення, які її реалізують.

Щодо формування національного політичного ринку у сфері міжнародної торгівлі, то почнемо зі А. Сміта та Д. Рікардо. Зокрема класичний приклад Д. Рікардо: дві країни (*A* та *B*) мають намір торгувати між собою двома товарами (*X* та *Y*). Країна *A* має порівняльні переваги у виробництві та реалізації товару *X*, тож у неї виникає проблема скорочення виробництва товару *Y*, тобто робочих місць і виводу капіталу. Не факт, що люди та бізнес можуть знайти роботу в іншій сфері, у цьому випадку – у виробництві *X*. Виникають невдоволення таким станом речей людей, яким загрожує безробіття, й протести, що підтримуються бізнесом, який теж вимушений покидати *Y*. Політики, що борються за голоси виборців і гроші бізнесу, змушують уряд країни прийняти рішення про запровадження обмежень на експорт з країни *B* товару *Y*, чим підвищують конкурентоздатність національного виробника на власному ринку. Аналогічний процес відбувається й у торгового партнера щодо товару *X*. Отже, товаром національного політичного

ринку є політичне рішення стосовно захисту національного ринку: споживачем виступають виборці та політики, що генерують потребу в захисті ринку, а продавцем є держава, яка приймає та втілює необхідні нормативні акти. Країни вступають у перемовини щодо механізму захисту їхніх ринків і отримують певний результат, який прописується кожною країною у нормативних актах, що й визначає їхню торговельну політику. Теорія Д. Рікардо базується на концепції вільної торгівлі. І хоча теорія доводить, що вільна торгівля приносить усім її суб'єктам вигоду, однак реальне життя вносить до неї значні корективи. Як зазначає С. Афонцев, регулювання зовнішньої торгівлі є тією сферою, в якій найгостріше проявляється розрив між теорією міжнародної торгівлі й практикою її державного регулювання через економічні та політичні інтереси конкретної країни [8, с. 17].

З огляду на це деякі автори стверджують, що концепт абсолютних і порівняльних переваг застарів й не відповідає практиці міжнародної торгівлі. Крім того, відомий в Україні, але невідомий на Заході, Е. Райнерт вважає навіть, що Рікардо створив теорію, яка дає змогу країні повноцінно спеціалізуватися на бідності [18, с. 50]. Такі звинувачення, м'яко кажучи, напевно некоректні. Д. Рікардо розглядав міжнародну торгівлю у контексті проблеми «чому і чим між собою можуть торгувати країни» на прикладі двох держав, двох товарів та одного трудового ресурсу, який формує у країнах витрати на виробництво товарів за всіх інших рівних умов. Головне завдання Д. Рікардо – визначення фундаментальної сили, що формує міжнародний розподіл (торгівлю) продукції. Він довів, що в основі цього процесу знаходяться порівняльні переваги у трудових витратах. На думку Рікардо, саме трудові витрати формують ціну та конкурентну перевагу виробника. Але сьогоднішнє розуміння формування конкурентних переваг товару та виробництва значно ширше. Тобто це не тільки трудові витрати на виробництво товару, але й, скажімо, менеджмент і маркетинг, що значно впливають на попит й ціну, зокрема на ринки, та які сьогодні значною мірою визначають конкурентні переваги торговельної політики держави.

Торговельна політика держави – складний механізм, у якому тісно переплітаються множинності не тільки економічних, але й політичних і соціальних інтересів. Е. Хелпман щодо цього доречно зауважує, що «...скоріше за все, причин розвитку міжнародної торгівлі багато. Чисельні відповіді пов'язані з тими силами, які формують характер спеціалізації. До них належать, наприклад, різниця між країнами у сферах технологій, запасах факторів виробництва, споживчих перевагах, інститутах, ринкових структурах»² [6, с. 29], а також особливості міжнародної економічної та торговельної політики держави. Але це не означає, що вчені А. Сміт і Д. Рікардо неправі.

² Усі цитати з іншомовних джерел наведено у перекладі автора статті.

Вони визначили головне – в основі міжнародних торговельних відносин знаходиться порівняння витрат, що формують конкурентні переваги країн. Тож правий П. Кругман, який у статті, присвяченій 200-річчю публікації праці Д. Рікардо *On the Principles of Political Economy, and Taxation*, відзначив, «...що теорія Д. Рікардо винятково вірна, неймовірно витончена та надзвичайно актуальна для сучасного світу» [19]. Науковець П. Кругман, говорячи про «витонченість теорії Рікардо», має на увазі, що її розуміння в теоретичному й практичному плані потребує нових методів визначення та оцінки сучасних факторів виробництва й реалізації продукції, формування спеціалізації та конкурентних переваг.

На сьогодні ми маємо справу з множиною теоретичних моделей міжнародної торгівлі (теорії С. Ліндера, М. Познера, Б. Баласси, Р. Вернона, М. Портера, П. Кругмана та інші). Через що А. Олейнов робить вірний висновок, що загалом теорії світової торгівлі віддзеркалюють різні передумови, фактори та наслідки міжнародного обміну товарами та послугами. Ефективність використання теоретичних інструментів залежить від того, які обмеження спостерігаються на практиці. Вибір теорії за вирішення прикладних завдань також визначається конкретними цілями, що ставлять перед собою учасники міжнародних торговельних відносин. У будь-якому випадку застосування тієї чи іншої теорії переслідує перш за все завдання оптимізації дій на міжнародній арені [20, с. 21].

Щодо міжнародного політичного ринку у сфері світової торгівлі, то його змістом є відносини між країнами щодо тарифних, нетарифних і політичних методів захисту національних ринків. Суб'єктами цього ринку є країни, а товаром – їхні *торговельні системи*. Під торговельною системою автор розуміє сукупність товарів і послуг країни, яка є предметом міжнародної торгівлі, та акти, що регулюють її зовнішню торгівлю, тобто торговельна політика. Суб'єктом й одночасно об'єктом політичного ринку є держава – наразі єдиний політичний інститут, який здатний забезпечити правовий порядок в економічній сфері та захистити її економічні інтереси на міжнародній арені. Щодо національних і мультинаціональних компаній, то вони не є прямими політичними суб'єктами, а впливають на прийняття політичних рішень через різні легальні й нелегальні механізми. Регулятором цього ринку на сьогодні є СОТ як наднаціональна інституція, яка виступає суддею, приймає рішення щодо корекції торговельних взаємовідносин між країнами.

На міжнародному політичному ринку в дискусіях щодо політичного та економічного облаштування світу та його регіонів змагаються різні погляди. Тобто є пропозиція ідей і проєктів, а є інститути, що можуть їх реалізувати – міжнародне право, міжнародні угоди й домовленості, міжнародні та глобальні інституції на кшталт ООН, СОТ, МВФ тощо. У цих інституціях представники країн пропонують

рішення, які можуть бути схвалені їхніми елітами й громадянами. Але виникають проблеми: прийняття узгоджених рішень; їхня імперативність; легітимність санкцій до суб'єктів міжнародного права щодо їх невиконання. Розглянемо це на прикладі СОТ, діяльністю якої країни-члени не зовсім задоволені та закликають до її удосконалення. Передусім це стосується функціонування механізму вирішення суперечок, визначення рівня транспарентності торговельної політики країн, виконання ними зобов'язань щодо використання ними «несправедливих практик» та інших проблем, для розв'язання яких передбачено колективне узгодження позицій.

Однією з основних причин недостатньої реакції СОТ на сучасні виклики у сфері міжнародної торгівлі є консенсусний режим прийняття рішень на всіх її значимих рівнях – від Конференції міністрів до комітетів і переговорних груп. Під консенсусом СОТ розуміє ситуацію, за якої жодний з учасників засідань організації не надав офіційних заперечень щодо рішень, які пропонуються. Низьку ефективність такого порядку продемонстрував Дохійський раунд, який почався у листопаді 2001 р. і триває по сьогоднішній день. Але на заваді цього процесу стоїть фундаментальна проблема глобального управління, тобто будь-яка його модель, що заснована на ліберальній парадигмі досягнення стійкого консенсусу, не може інтегрувати в собі не тільки всі, а, принаймні, більшість цілей та інтересів глобальної спільноти. Загалом рішення, з яким усі будуть згодні, являтиме собою нестійкий баланс інтересів (нестійка рівновага), яку необхідно буде постійно підтримувати тим самим механізмом. Детальніше ця проблема розглянута автором у праці «Глобальне управління у контексті міжнародної політичної економії» [21].

Ця ситуація, безумовно, не влаштовує членів СОТ, і вони вимагають реформування механізму прийняття рішень. Тож СОТ прийшла до розуміння необхідності переходу, де це виправдано, підготовки угод з обмеженою кількістю учасників. Узгодження торговельних політик держав можливе в парадигмі теорії гри. Адже стратегії, які вибирають учасники «грального процесу», віддзеркалюють не тільки економічні, але й політичні та соціальні цілі. Це доведено автором при обґрунтуванні механізму моделювання процесу узгодження митного тарифу на прикладі двох країн [22]. Завдання щодо взаємодії двох країн з оптимізації митного тарифу представлено як кооперативну гру з повною інформацією й ненульовою сумою. У результаті з'являється множина варіантів, і той, що приймається у процесі переговорів, за замовченням є прийнятним і справедливим для сторін. Перемагає той, хто має вагоміші аргументи, зокрема й політичні. Це можуть бути політичний тиск або преференції – все залежить від політичної ваги опонентів і мистецтва вести перемовини. За можливості моделювання взаємодії більш ніж трьох учасників, завдання значно ускладнюється, навіть складніше

за класичну задачу з фізики про взаємодію трьох і більше тіл. Розв'язання проблеми моделювання отримання оптимального колективного рішення є цікавим не тільки у теоретичному аспекті, але й у практичному. Однак, на жаль, політиків мало приваблюють результати моделювань, до того ж дійсність засвідчує, що економічні переваги не завжди є переконливішими, ніж політичні. Тому, як зауважив Г. Клейнер, розвиток економіко-математичного моделювання в останні роки дедалі більше стає внутрішньою справою економічної науки [23, с. 12].

Політекономічний зміст торговельної політики держави проявляється через *співвідношення протекціонізму та лібералізму* в її торговельних стосунках з партнерами. Протекціонізм і лібералізм, як «інь» та «ян», – протилежності, що вступають у діалектичну взаємодію й впливають на розвиток міжнародних економічних і торговельних відносин. Будь-яка держава завжди матиме, так би мовити, коктейль з протекціонізму та лібералізму. Його рецепт визначатиметься економічними та політичними інтересами країни, її економічним і політичним потенціалом у порівнянні з можливими партнерами.

Щодо сьогоденної ситуації стосовно такого співвідношення, то у середньостроковому періоді спостерігатиметься тенденція зростання протекціонізму. Це зафіксовано на Давоськом форумі 2020 р. на сесії «Перезарядка світової торгівлі» (*Recharging International Trade*) більшою кількістю її учасників [24]. Наразі багато фахівців вважають, що «деглобалізація» та «фрагментація світової економіки» породжують цю тенденцію. З цією аргументацією варто погодитися, але «деглобалізація» – тимчасове явище. Річ у тім, що економічна глобалізація – процес асимптотичного наближення світової економіки до певної межі її зв'язності, після якої неминуче настає конфлікт інтересів, дезінтеграція та перехід до іншої конфігурації їхнього балансу. Це природна властивість розвитку будь-якої складної багатосуб'єктної соціально-економічної системи. Невпинний природний процес глобалізації спричиняє вирівнювання рівнів економічного та соціального розвитку різних країн, тож ідеї протекціонізму поступово втрачатимуть свою актуальність, але не до кінця, оскільки інтереси держав і суперечки між ними будуть існувати завжди, принаймні доки існуватимуть самі їх суб'єкти.

Глобальний світ – це не одноманітність у тривіальному розумінні, а постійний процес боротьби ідей та інтересів, що й зумовлює його розвиток. Зрозуміло, що будь-яка країна має захищати свої інтереси. А тому оптимальна зовнішньоекономічна, зокрема зовнішньоторговельна політика повинна мати за мету досягнення балансу інтересів держави з її економічними партнерами. *Рівновага політичних та економічних інтересів* визначає сутність плідної міжнародної співпраці. Якщо параметри торговельної політики, зокрема й захисні заходи, певної країни визнаються її партнерами,

то чи відноситься вона за характером до неопротекціонізму чи неолібералізму, як говорять сьогодні, – питання, відповідь на яке залежить від політичних уподобань експертів.

Неопротекціонізм (або протекціонізм 2.0) має легітимні з позицій міжнародного права й міжнародних домовленостей методи та інструменти захисту економічних і торгових інтересів держави, включаючи й політичні. Неопротекціонізм невпинно удосконалюється, знаходячи більш витончені методи та механізми захисту економічних інтересів. Так, російські дослідники В. Міловідов і Н. Аскер-заде виокремлюють декілька головних особливостей сьогоденного протекціонізму [25, с. 38–39]:

- маніпулювання курсом національної валюти та націленістю грошово-кредитної політики національних банків;
- активізація торговельного захисту розвинутих держав, передусім США та ЄС, від країн, що динамічно розвиваються й нарощують свою частку у світовій економіці та торгівлі (Китай, Індія, Бразилія тощо), які ще досі вважаються країнами, що розвиваються, і мають неабиякі преференції від СОТ;
- захист певних національних та історично-культурних цінностей («культурний протекціонізм 2.0»), а також вирішення екологічних проблем, про що свідчить недавнє рішення ЄС щодо торговельних обмежень для країн, які не дотримуються їхніх стандартів на вуглецеві викиди;
- значне посилення нетарифних методів для захисту ринків (за період 2008–2018 рр. загальна кількість тарифних обмежень у світі зросла в середньому на 35 %, а нетарифних – на 65 %) [26];
- спостерігається певна зміна націленості сучасного протекціонізму, перш за все, з боку розвинених країн, зміст якої полягає у захисті інтересів своїх ТНК, що беруть активну участь у міжнародному поділі праці через формування *GVC*;
- протекціонізм набуває екстериторіального характеру, коли заходи щодо захисту внутрішнього ринку й національного бізнесу переносяться на територію конкурента, а отже, завдяки активному інвестуванню та відкриттю власного чи сумісного виробництва утверджуються конкурентні переваги.

Однак так діють не тільки США. Китай активно інвестує у всьому світі. Оплот лібералізму ЄС теж не стоїть осторонь від протекціоністських процесів. У Євросоюзі затверджено нову економічну політику, так звану «відкриту стратегічну автономію». Як слушно зауважують В. Панченко та Н. Резнікова, її сутність в тому, що «ЄС діє разом з іншими партнерами на багатосторонній або двосторонній основі, де це можливо, але водночас діє автономно скрізь, де треба відстоювати цінності й інтереси ЄС» [27]. Ця теза підтверджується нашими торговельними відносинами з ЄС. В аналітичній доповіді «Стратегічні орієнтири поглиблення торговельно-економічних

відносин України з країнами Європейського Союзу в умовах дії Угоди про асоціацію» [28] автори показали, що ЄС не є, м'яко кажучи, на 100 % прихильником лібералізму в торговельних відносинах з Україною. Науковці засвідчують, що навіть за умов дії поглибленої та всеосяжної зони вільної торгівлі українські експортери, виходячи на європейський ринок, ще й досі зіштовхуються з низкою бар'єрів та обмежень. Зокрема це ввізні мита, що продовжують діяти поза межами наданих тарифних квот на сільгосппродукцію; значні дотації та субсидії, які одержують виробники харчової продукції у країнах ЄС, що ставить деяких вітчизняних експортерів відповідних товарів на межу цінової конкурентоспроможності на європейському ринку; додаткові захисні заходи на металопродукцію, що вдарили рикошетом по українських експортерах через загострення торгових відносин між ЄС і США та прямо суперечать принципам свободи торгівлі, які лягли в основу Угоди про асоціацію. Значною проблемою для України є запровадження *European Green Deal*, у рамках якого ЄС може значно обмежити український експорт до себе найбільшої вуглецевмісної продукції – чорних металів, цементу, електроенергії, продукції хімічної галузі [28, с. 87]. Є й інші заходи, що обмежують український експорт до ЄС. Безумовно, з Європою варто домовлятися про перегляд діючих і можливих обмежувальних заходів щодо українського експорту. Проте якщо бажаєте домовитися з сильним партнером, то варто розуміти, що перевага на його стороні: не ми потрібні йому, а він – нам. Це стосується й наших відносин з ЄС – Україна їм цікава хіба що у політичному протистоянні з Росією. Тож у своїх вимогах до ЄС необхідно бути дипломатично виваженими, але наполегливими. Правий Г. Кісінджер: «...якщо нація нездатна або не бажає діяти на захист власних інтересів, то вона не має права очікувати, що їх почнуть поважати інші країни» [29].

Безумовно, не все так просто у торговельних відносинах між розвинутими та іншими країнами. Часто лунає думка, що перші нав'язують останнім ліберальну модель торговельної політики та ставлять їх у програшну ситуацію. Прикладом є стаття В. Панченка та Н. Резнікової у виданні «Тиждень» під назвою «Морські леви чи яструби». У ній автори, як завжди, критикують ліберальну концепцію міжнародної торгівлі, яка, так би мовити, нав'язується бідним країнам, зокрема й Україні, що заважає їй розвиватися [30]. Зауважу, що ніхто нікого не примушує до вільної торгівлі. Якщо певна країна пропонує іншій, скажімо, безмитну торгівлю з собою, то вона теж хоче прийняттого для себе рішення від потенційного партнера. Ніхто не буде поступатися своїми інтересами.

Теза про те, що США та ЄС підштовхують Україну до аграрної спеціалізації й у такий спосіб примушують її до відсталості – не коректна. Хіба вони заважають нам створити конкурентну промисловість? Це ми не здатні цього зробити. До речі, щодо технологічного розвитку країни, то на форумі «Україна-30» міністр розвитку громад та

територій О. Чернишов заявив, що Україна має намір упродовж трьох років додати до існуючих формально 50 індустріальних парків, з яких офіційно функціонує лише 10, ще 25 парків. Виникає питання: навіщо, якщо наявні 40 не працюють? Недолугі керівники, недолуге суспільство, яке не може їх спитати, чому об'єкти, на які витрачені його податки, – не працюють.

Щодо тези В. Панченка та Н. Резнікової про порівняльні переваги України, які у неї були на початку 1990-х років: «...в здатності виробляти найтехнологічніші товари», то це міф. Наша промисловість виготовляла товари переважно для ринку СРСР і країн «соціалістичного табору». Цього ринку не стало – не стало й нашої доволі відсталого промисловості.

Зовнішньоекономічна діяльність України є характерною для малої економіки з сировинним спрямуванням, що не личить великій країні з багатими ресурсами й чисельним населенням. Автори статті вважають, що «для провадження вдалої зовнішньоекономічної діяльності необхідні національний лідер, консолідована національна еліта, обрані за пріоритетністю підтримки галузі, замкнений цикл інновацій та самолегітимація у використанні інструментів монетарної, фіскальної, валютної політик і комерційної дипломатії» [30]. Але це тривіальне гасло. Головне – чи здатний народ України до обрання справжнього національного лідера, і чи є у нас еліта, яка спроможна до консолідації в інтересах нації? Щоби досягти цього, необхідна нова якість людського капіталу й висока довіра у суспільстві між людьми, бізнесом та владою, яких нам бракує. Наприклад, соціологічне дослідження Фонду «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» від 19.03.21 р. показало, що серед інституцій центральної влади найменше довіри українці висловлюють Верховній Раді – 12 %, уряду – 14 %, рівень довіри інституту Президента становить близько 33 % [31]. Цього замало для консолідації нації.

Вважається, що головною ознакою лібералізації міжнародної торгівлі є усунення перешкод на шляху транснаціонального руху товарів і послуг. Однак ліберальна ідея полягає не тільки в цьому, це – результат її втілення. Головне – у її консенсусній парадигмі та досягненні рівноважного стану в міжнародних економічних відносинах. Безумовно, варто розуміти, що такий стан є ідеальним й досягнути його практично неможливо. Проте мета, що характеризує націленість ліберального процесу, не тільки має право на існування, але й, що важливо, забезпечує рух до дійсно оптимального стану будь-якої економічної системи – динамічної рівноваги. Тому, попри посилення останнім часом позицій протекціонізму, ліберальна платформа міжнародної торгівлі є й буде її основою. Для такого твердження є декілька підстав. *По-перше*, глибока взаємозалежність країн, активна робота СОТ і провідних країн світу не допустить розкручення маховика протекціонізму; *по-друге*, міжнародне виробництво, що спирається на *GVC*, може

просто зупинитися в разі введення традиційних прикордонних протекціоністських бар'єрів (на торгівлю проміжною продукцією припадає близько 40 % світової товарної торгівлі). *По-третє*, лібералізм є платформою для рішення економічних, і не тільки, суперечок через досягнення динамічної рівноваги у міжнародних економічних і торговельних відносинах.

Чільне місце у формуванні міжнародної торговельної політики посідає економічна та політична безпека держави, зміст якої полягає в уникненні критичної залежності від експортно-імпоротної залежності постачання певного ресурсу. Для України таким ресурсом є газ, який Росія використовує не тільки як засіб економічного та політичного тиску на нашу країну, але й у неї відкриваються певні можливості щодо тиску на ЄС з введенням в експлуатацію *Nord Stream* – 2.

З економічного погляду, Росія діє правильно. Наш газопровід побудований в СРСР, а сьогоднішні умови зовсім інші. З Росією Україна довго буде мати проблеми, тож РФ хоче позбавитися монопольної залежності від України щодо транспортування газу. Європейські партнери також хочуть убезпечити себе від монопольного транзиту через непростого у політичному та економічному відношенні транзитера та його стосунки з Росією. Хоча Росія могла би залишити 30–35 % свого транзиту через український трубопровід, що було би вигідно для неї, але тут вже діє політика. Взагалі політизація цієї проблеми спричинила економічні збитки обом сторонам. До речі, транзит через європейський ринок російського газу до України – не найкращий вихід із ситуації. Ми повинні це розуміти та вирішувати питання іншим шляхом, тобто розвивати власну газову промисловість, адже для цього є потенційні ресурси. Запаси газу в Україні оцінюються у 1.1 трлн м³, друге місце в Європі після Норвегії (1.78 трлн м³) [32]. Цього достатньо для забезпечення себе й експорту до Європи. Якщо немає ресурсу для їхнього освоєння, то активно залучати інвестора у різних формах і форматах (наприклад, розвивати концесії на розробку природних ресурсів). Необхідно думати про майбутнє країни та стратегічно підходити до його відбудови, а не боротися з сьогоднішніми обставинами, які для нас з усіх боків є програшними. Варто відходити від монополії Росії на газ та нафту, інакше це буде постійним важелем економічного та політичного тиску на нас.

Окрім тарифних і нетарифних регуляторів міжнародної торгівлі, необхідно звернути увагу на обмеження, що приймаються на основі чисто політичних рішень – економічні та торговельні санкції стосовно певної країни чи країн для корекції їхньої внутрішньої та зовнішньої політики. Санкції мають давню історію. Наприклад, у 1179 р. Латеранський собор католицької церкви офіційно заборонив продавати кораблі, зброю, боєприпаси та інші товари військового призначення мусульманам. Згадаємо також економічну блокаду Наполеоном Великої Британії. На сьогодні санкції стали досить розповсюдженим

явищем у політичній практиці перш за все розвинених держав: санкції США проти *Nord Stream – 2*, США та ЄС проти Росії за анексію Криму тощо. Детальну статистику та характеристику економічних і торговельних санкцій надано у праці Г. Хафбауэра, Дж. Шотта, К. Еліотт і Б. Оег «Новий аналіз економічних санкцій» [33].

У практиці міжнародних економічних відносин і торгівлі популярним нарративом є їхня справедливість. Щодо міжнародних економічних відносин і міжнародної торгівлі, то основою їхньої справедливості є міжнародні договори, зобов'язання їх виконувати та відшкодовувати втрати від невиконання зобов'язань потерпілій стороні. По суті, це й визначає справедливість МЕВ. Методологічний дискурс проблеми розглянуто автором у праці «Справедливість міжнародних економічних відносин» [34].

Розглянемо деякі проблеми справедливості міжнародної торгівлі, які наразі є у тренді політичних та економічних дискусій. Головний тренд останніх років – критика лібералізму й вільної торгівлі, які начебто є головною причиною міжнародної несправедливості. Декілька тез щодо цього питання.

Як відомо, теоретично рівні умови для реалізації можливостей щодо торгівлі суб'єктам міжнародної торгівлі надає режим вільної торгівлі. Однак країни мають різні економічні можливості та різний економічний потенціал. Менш розвинуті країни не можуть скористатися рівними умовами, оскільки не витримують конкуренції. Тож вони вимагають преференцій, які б обмежували конкуренцію на їх користь як на власному, так і на зовнішніх ринках. І вони їх мають. Так, за даними СОТ, частка товарів, з яких стягується мито більше ніж 15 %, становить у багатьох країнах Африки понад 40 % у загальному обсязі імпорту, у Пакистані – 44.1, Аргентині – 36.4, Бразилії – 35.3, Індії – 19.4, Китаї – 15.1 %. У розвинених країнах цей показник суттєво нижчий: у Канаді – 6.5 %, ЄС – 4.2, Японії – 3.4, США – 2.8 % [35]. Проте чи є справедливим збереження за Китаєм, Індією та Бразилією статусу країн, що розвиваються, зі значними преференціями у торгівлі? Мабуть, ні. Щодо інших країн, то це виправдано. Головне, щоби вони могли скористатися цими преференціями.

Варто зупинитися й на участі міжнародної торгівлі у розв'язанні проблем територіальної справедливості у глобальному аспекті, яка формулюється як проблема соціально-економічної нерівності між країнами. Ця проблема має два аспекти – природний та набутий.

Природний – це територія, клімат, природні ресурси та населення як ресурс. Саме це визначає природну диференціацію ресурсного потенціалу територій. Географічне положення впливає на цивілізаційний розвиток території, про що згадується у працях Дж. Даймона [36]. *Набутий* – це те, що зробили і можуть зробити люди на цій території для свого існування. Територіальні розбіжності в доходах, рівні та якості життя визначаються населенням і його людським капіталом,

тобто здатністю до облаштування свого життя на своїй території. Саме людський капітал є вирішальним чинником, що формує територіальну диференціацію рівня та якості життя. У багатьох країн Африки природні умови та ресурси набагато сприятливіші, ніж у Фінляндії, а різниця у житті величезна. Не можна не згадати й про Україну – найбагатшу країну Європи за ресурсами та аутсайдера за рівнем та якістю життя.

Міжнародна торгівля мала, має і буде мати виняткове значення для вирішення цієї проблеми. Загалом країна, що веде активну міжнародну торгівлю, ефективно вписана у глобальний економічний простір і збагачується технологічним, культурним, інституціональним досвідом країн, особливо розвинених. До того ж міжнародна торгівля стимулює транстериторіальний рух капіталу і через глобальні ланцюги створення вартості залучає бідніші країни до розвитку.

Висновки. Політична економія є нормативним проявом економічної теорії. Її парадигми визначаються політичними концепціями та сформованими ними цілями суспільного розвитку. Предмет політичної економії міжнародної торгівлі – економічні та суспільно-політичні відносини, які обумовлюють і супроводжують міжнародний товарний обмін і визначають цілі та зміст торговельної політики її суб'єктів.

Торговельну політику держави лише частково можна пояснити наявними теоріями міжнародної торгівлі, оскільки значна роль у її формуванні належить рішенням, що приймаються на державному й міжнародному політичних ринках. Тож пропонується розширити механізм формування відносних переваг і торговельної політики країни шляхом включення чинників, що визначають не тільки її економічний потенціал і спеціалізацію, але й ризики, які можуть бути спричинені політичними рішеннями.

Встановлено, що проблема «протекціонізм vs лібералізм» у міжнародній торгівлі на рівні держав існуватиме завжди. Доведено, що проблема справедливості міжнародних економічних відносин і торгівлі визначається цивілізаційним змістом розвитку країн, у якому вирішальну роль відіграє людський капітал та його здатність до глобальної економічної конкуренції, а тому торговельні та інші економічні преференції її не вирішують.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Gilpin R., Gilpin J. M. *Global Political Economy: Understanding the International Economic Order*. Princeton, Princeton University Press. 2001. 440 p.
2. Frieden J. A., Lake D. A., Broz J. L. *International Political Economy: Perspectives on Global Power and Wealth*. New York, W.W. Norton & Company. 2009. 608 p.
3. Cohn T. H. *Global Political Economy*. New York, Routledge. 2016. 448 p.
4. Krugman Paul. *Thinking About a Trade War*. 2018. URL: <https://www.nytimes.com/2018/06/17/opinion/thinking-about-a-trade-war-very-wonkish.html>.

5. Кругман П., Обстфельд М. Международная экономика. СПб.: Питер. 2003. 832 с.
6. Хелпман Э. Понимание мировой торговли/пер. с англ. М.: Институт Гайдара. 2017. 312 с.
7. Helpman E., Krugman P. Market Structure and Foreign Trade. Cambridge, MA: Press. 248 p.
8. Афонцев С. А. Политические рынки и экономическая политика. М.: Ленанд, 2014. 248 с.
9. Мазаракі А., Мельник Т. Неопротекціонізм і торговельні війни. *Вісник КНТЕУ*. 2021. № 1. С. 4-22.
10. Мазаракі А., Калюжна Н. Торговельно-економічна політика в умовах гібридизації міждержавних конфліктів. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2020. № 6. С. 4-22. Серія. Економічні науки.
11. Панченко В. Г. Глобальні виміри неопротекціонізму: теорія і практика. Київ: Аграр Медіа Груп. 2018. 618 с.
12. Резнікова Н. В. Економічна незалежність країн в умовах трансформацій. Київ: Аграр Медіа Груп. 2018. 460 с.
13. Панченко В., Резнікова Н. Від протекціонізму до неопротекціонізму: нові виміри ліберального регулювання. *Міжнародна економічна політика*. 2017. № 2 (27). С. 95-117.
14. Осташко Т. Протекціонізм у торговельній політиці США: висновки для країни. *Економіка України*. 2017. № 5-6. С. 136-150.
15. Геец В. М., Тарасевич В. Н. Политическая экономия: прошлое, настоящее, будущее: монография. К.: ЦУЛ. 2014. 1056 с.
16. Фриден Дж. Политическая экономия экономической политики. Следует внимательнее относиться к взаимодействию политики, экономики и прочих сфер. *Финансы и развитие*. 2020. № 2. вып. 57. С. 4-10.
17. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. Избранное. М.: Эксмо, 2007. 960 с.
18. Райнерт Э. Как богатые страны стали богатыми и почему бедные страны остаются бедными. М.: ВШЭ. 2011. 384 с.
19. Krugman P. Ricardo's difficult idea : why intellectuals don't understand comparative advantage. *The economics and politics of international trade*. № 2. London [u.a.]: Routledge. 1998. P. 22-36.
20. Олейнов А. Теории международной торговли и внешнеторгового регулирования URL: <https://mirec.mgimo.ru/2020/2020-02/olejnov-teorii-mezhdunarodnoj-torgovli-i-vneshnetorgovogo-regulirovaniya-chast-i>.
21. Онищенко В. Глобальне управління у контексті міжнародної політичної економії. *Вісник КНТЕУ*. 2018. № 2. С. 121-133.
22. Онищенко В., Гашицький О. Механізм визначення оптимального національного митного тарифу в умовах лібералізації міжнародної торгівля. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2011. № 1. С. 4-14.
23. Клейнер Г. Б. Экономико-математическое моделирование и экономическая теория. *Экономика и математические методы*. 2001. Т. 37. № 3. С. 4-15.
24. WEF, 2020. URL: <https://www.weforum.org/events/world-economic-forum-annual-meeting-2020/sessions/restoring-certainty-in-trade>.

25. Миловидов В., Аскер-заде Н. Протекционизм 2.0: новая реальность эпохи глобализации. *Мировая экономика и международные отношения*. 2020. Т. 64. № 8. С. 37-45.
26. Top Risks 2018. New York, Eurasia Group. January 2, 2018. 26 p. URL: https://www.google.com/search?q=Top+Risks+2018.+New+York,+Eurasia+Group,+January+2,+2018.+26+p.&spell=1&sa=X&ved=2ahUKEwi5zMWvvv7xAhUL_7sIHU3ICD
27. Панченко В., Резнікова Н. Майбутнє міжнародної торгівлі в заручниках «інтересів». URL: <http://day.kyiv.ua/ru/article/ekonomika/maybutnie-mizhnarodnoyi-torgivli-v-zaruchnikah-interesiv>.
28. Стратегічні орієнтири поглиблення торговельно-економічних відносин України з країнами Європейського Союзу в умовах дії Угоди про асоціацію» (кер. Гужва І, відп. викон. Іванов Є). К.: ДНДІМЕ, 2021. 94 с.
29. Киссинджер Г. Мировой порядок. М.: АСТ. 2016. 512 с.
30. Панченко В., Резнікова Н. Морські леви чи яструби? URL: <https://tyzhden.ua/Economics/252413>.
31. Фонд «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва». URL: <https://dif.org.ua/article/derzhavni-ta-sotsialni-instituti-komu-ukraintsi-doviryayut-a-komu-ni>.
32. Украина занимает второе место в Европе по запасам газа. URL: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2019/03/13/646066>.
33. Hufbauer G., Shott J., Elliott K., Oegg B. Economic Sanctions Reconsidered. Third Edition. Peterson Institute for International Economics. 2009. 248 p.
34. Онищенко В. Справедливість міжнародних економічних відносин. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2019. № 4. С.17-33.
35. Aftershock. The Pervasive Effects of Tariffs Hikes. London, *The Economist Intelligent Unit*, 2019. 41 p.
36. Даймонд Дж. Ружья, микробы и сталь: судьбы человеческих обществ. (пер. с англ.) М.: АСТ CORPUS. 2010. 720 с.
37. Даймонд Дж. Коллапс: как и почему одни общества приходят к процветанию, а другие к гибели. (пер. с англ.). М.: Астраль CORPUS. 2011. 800 с.

Стаття надійшла до редакції 06.08.2021.

Onyshchenko V. Political and economic content of the theory of international trade.

Background. *Dynamic changes in international economic relations and trade for thorough analysis and forecasting require an adequate paradigm of international trade theory, which would take into account not only economic and political factors of its development, but also the diverse civilizational context of the world community, which determines mental, social and cultural features of the development of a country.*

Problem research state. *Problems of political economy in international trade to some extent affect the research of P. Krugman, M. Obstfeld, J. Frieden, E. Helpman, P. S. Afontsev, A. Mazaraki, T. Melnyk, V. Panchenko, N. Reznikova and others. But the structure of its methodological discourse and the subject of its research remain unclear.*

The aim of the article is to clarify the political and economic discourse of the theory of international trade.

Materials and methods. *The materials of the research were the works of domestic and foreign specialists. In the process of preparing the article, general scientific research methods were used: historical, logical analysis, synthesis and abstraction.*

Results. *Political economy is a normative manifestation of economic theory, which is formed under the influence of socio-economic and political concepts, the formed goals of social development. The subject of political economy of international trade – economic and socio-political relations that determine and accompany international trade and determine the goals and content of trade policy of its subjects. It is proposed to expand the mechanism of formation of relative advantages and trade policy of the country by including factors that determine not only its economic potential and specialization, but also the risks that may be caused by political decisions. It is argued that the problem of «protectionism vs liberalism» in international trade at the state level will always exist. It turns out that the problem of justice in international economic relations and trade is determined by the civilizational content of the development of countries, in which human capital plays a crucial role.*

Conclusion. *The paradigm of political economy in international trade should be based on an expanded interpretation of relative benefits by assessing the impact of economic, social and political institutions on them, the peculiarities of national trade policies.*

Keywords: political economy, international trade, trade policy, liberalism vs protectionism, justice.

REFERENCES

1. Gilpin, R., & Gilpin, J. M. (2001). *Global Political Economy: Understanding the International Economic Order*. Princeton, Princeton University Press [in English].
2. Frieden, J. A., Lake, D. A., & Broz, J. L. (2009). *International Political Economy: Perspectives on Global Power and Wealth*. New York, W.W. Norton & Company. [in English].
3. Cohn, T. H. (2016). *Global Political Economy*. New York, Routledge [in English].
4. Krugman, Paul (2018). Thinking About a Trade War. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2018/06/17/opinion/thinking-about-a-trade-war-very-wonkish.html> [in English].
5. Krugman, P., & Obstfel'd, M. (2003). *Mezhdunarodnaja jekonomika – International economy*. SPb.: Piterburg [in Ukrainian].
6. Helpman, Je. (2017). *Ponimanie mirovoj trgovli / per. s angl. M.: Institut Gajdara*. [in Ukrainian].
7. Helpman, E., Krugman, P. (n .d.). *Market Structure and Foreign Trade*. Cambridge, MA: Press [in English].
8. Afoncev, S. A. (2014). *Politicheskie rynki i jekonomicheskaja politika*. [Political markets and economic policy]. Moskva: Lenand [in Russian].
9. Mazaraki, A., & Mel'nyk, T. (2021). Neoprotekcionizm i torgovel'ni vijny [Neoprotectionism and trade wars]. *Visnyk KNTEU – Herald of KNUTE*, 1, 4-22 [in Ukrainian].
10. Mazaraki, A., & Kaljuzhna, N. (2020). Torgovel'no-ekonomichna polityka v umovah gibrydyzacji' mizhderzhavnyh konfliktiv. [Trade and economic policy in the context of hybridization of interstate conflicts]. *Zovnishnja torgivlja: ekonomika, finansy, pravo. Serija. Ekonomichni nauky – Foreign trade: economics, finance, law. Series. Economic sciences*, 6, 4-22 [in Ukrainian].

11. Panchenko, V. G. (2018). Global'ni vymiry neoprotekcionizmu: teorija i praktyka [Global dimensions of neoprotectionism: theory and practice]. Kyi'v: Agrar Media Grup [in Ukrainian].
12. Reznikova, N. V. (2018). Ekonomichna nezalezhnist' kraj'n v umovah transformacij [Economic independence of countries in the conditions of transformations]. Kyi'v: Agrar Media Grup. [in Ukrainian].
13. Panchenko, V., Reznikova, N. (2017). Vid protekcionizmu do neoprotekcionizmu: novi vymiry liberal'nogo reguljuvannja [From protectionism to neoprotectionism: new dimensions of liberal regulation]. *Mizhnarodna ekonomichna polityka – International economic policy*, 2 (27), 95-117 [in Ukrainian].
14. Ostashko, T. (2017). Protekcionizm u torgovel'nij polityci SShA: vysnovky dlja kraj'ny [Protectionism in the US trade policy: conclusions for the country]. *Ekonomika Ukrai'ny – Ukraine economy*, 5-6, 136-150[in Ukrainian].
15. Geec, V. M., & Tarasevich, V. N. (2014). Politicheskaja jekonomija: proshloe, nastojashhee, budushhee [Political Economy: Past, Present, Future]. Kyi'v: CUL [in Ukrainian].
16. Friden, Dzh. (2020). Politicheskaja jekonomija jekonomicheskoy politiki. Sleduet vnimatel'nee odnosit'sja k vzaimodejstviju politiki, jekonomiki i prochih sfer [Political economy of economic policy. You should pay more attention to the interaction of politics, economics and other spheres] . *Finansy i razvitie – Finance & Development*, 2, (Issue 57), (pp. 4-10) [in Ukrainian].
17. Kejns, Dzh. M. (2007). Obshhaja teorija zanjatosti, procenta i deneg. Izbrannoe [General theory of employment, interest and money. Favorites]. Moskva: Jeksmo [in Russian].
18. Rajnert, Je. (2011). Kak bogatye strany stali bogatymi i pochemu bednye strany ostajutsja bednymi [How rich countries got rich and why poor countries stay poor]. MOSKVA: VShJe [IN RUSSIAN].
19. Krugman, P. (1998). Ricardo's difficult idea : why intellectuals don't understand comparative advantage. *The economics and politics of international trade*; 2: Routledge (pp. 22-36) [in English].
20. Olejnov, A. Teorii mezhdunarodnoj torgovli i vneshnetorgovogo regulirovaniya [Theories of international trade and foreign trade regulation]. Retrieved from <https://mirec.mgimo.ru/2020/2020-02/olejnov-teorii-mezhdunarodnoj-torgovli-i-vneshnetorgovogo-regulirovaniya-chast-i> [in Russian].
21. Onyshhenko, V. (2018). Global'ne upravlinnja u konteksti mizhnarodnoi' politychnoi' ekonomii' [Global governance in the context of international political economy]. *Visnyk KNTEU – Herald of KNUTE*, 2, 121-133 [in Ukrainian].
22. Onyshhenko, V., & Gashyc'kyj, O. (2011). Mehanizm vyznachennja optimal'nogo nacional'nogo mytnogo taryfu v umovah liberalizacii' mizhnarodnoi' torgivlja [The mechanism for determining the optimal national customs tariff in terms of liberalization of international trade]. *Zovnishnja torgivlja: ekonomika, finansy, pravo – Foreign trade: economics, finance, law*, 1, 4-14 [in Ukrainian].
23. Klejner, G. B. (2001). Jekonomiko-matematicheskoe modelirovanie i jekonomicheskaja teorija [Economic and mathematical modeling and economic theory]. *Jekonomika i matematicheskie metody – Economics and mathematical methods*, (Vol. 37), 3, 4-15 [in Ukrainian].
24. WEF (2020). Weforum.org.retrieved from <https://www.weforum.org/events/world-economic-forum-annual-meeting-2020/sessions/restoring-certainty-in-trade> [in English].
25. Milovidov, V., & Asker-zade, N. (2020). Protekcionizm 2.0: novaja real'nost' jepohi globalizacii [Protectionism 2.0: a new reality of the globalization era]. *Mirovaja jekonomika i mezhdunarodnye otnoshenija – World economy and international relations*, (Vol. 64), 8, 37-45 [in Ukrainian].

26. Top Risks (2018). New York, Eurasia Group. Retrieved from https://www.google.com/search?q=Top+Risks+2018.+New+York,+Eurasia+Group.+January+2,+2018.+26+p.&spell=1&sa=X&ved=2ahUKEwi5zMWv7xAhUL_7sIHU3ICD [in English].
27. Panchenko, V., & Reznikova, N. Majbutnje mizhnarodnoi' torgivli v zaruchnikah «interesiv» [The future of international trade is held hostage of «interests»]. Retrieved from <http://day.kyiv.ua/ru/article/ekonomika/maybutnie-mizhnarodnoyi-torgivli-v-zaruchnikah-interesiv> [in Ukrainian].
28. Ivanov, Je. (2021). Strategichni orijentyry poglyblennja torgovel'no-ekonomichnyh vidnosyn Ukrai'ny z kraj'namy Jevropejskogo Sojuzu v umovah dii' Ugody pro asociaciju» [Strategic guidelines for deepening Ukraine's trade and economic relations with the countries of the European Union under the terms of the «Association Agreement»]. Kyi'v: DNDIIME [in Ukrainian].
29. Kissindzher, G. (2016). Mirovoj porjadok [World order]. Moskva: AST. [in Russian].
30. Panchenko, V., & Reznikova, N. (n. d.) Mors'ki levy chy jastruby? [Sea lions or hawks?]. Retrieved from <https://tyzhden.ua/Economics/252413> [in Ukrainian].
31. Fond «Demokratychni iniciatyvy im. Il'ka Kucheriva» [«Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation»]. Retrieved from <https://dif.org.ua/article/derzhavni-ta-sotsialni-instituti-komu-ukraintsi-doviryayut-a-komu-ni> [in Ukrainian].
32. Ukrajna zanymaet vtore mesto v Evropie po zapasam gaza [Ukraine ranks second in Europe in terms of gas reserves]. Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2019/03/13/646066> [in Ukrainian].
33. Hufbauer, G., Shott, J., Elliott, K., & Oegg, B. (2009). Economic Sanctions Reconsidered. Third Edition. Peterson Institute for International Economics. [in English].
34. Onyshhenko, V. (2019). Spravedlyvist' mizhnarodnyh ekonomichnyh vidnosyn [Justice of international economic relations]. *Zovnishnja torgivlja: ekonomika, finansy, pravo – Foreign trade: economics, finance, law*, 4. 17-33 [in Ukrainian].
35. Aftershock (2019). The Pervasive Effects of Tariffs Hikes. London, The Economist Intelligent Unit [in English].
36. Dajmond, Dzh. (2010). Ruzh'ja, mikroby i stal': sud'by chelovecheskih obshhestv [Ruzh'ja, mikroby i stal': sud'by chelovecheskih obshhestv] Moskva: ACT CORPUS. [in Russian].
37. Dajmond, Dzh. (2011). Kollaps: kak i pochemu odni obshhestva prihodjat k procvetaniju, a drugie k gibeli [Collapse: how and why some societies come to prosperity, while others come to ruin]. Moskva: Astral' CORPUS [in Russian].

УДК 338.1:339.564(447):616.-036.21

DOI: [https://doi.org/10.31617/zt.knute.2021\(118\)04](https://doi.org/10.31617/zt.knute.2021(118)04)

JEL Classification F14

П'ЯНКОВА Оксана

к. е. н., доцент, доцент кафедри міжнародного менеджменту Київського національного торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: o.piankova@knute.edu.ua

ORCID: 0000-0002-7491-6543

РАЛКО Олександра

к. е. н., доцент, доцент кафедри адміністративного менеджменту та зовнішньоекономічної діяльності Національного університету біоресурсів і природокористування України
вул. Героїв Оборони, 15, м. Київ, 03041, Україна

E-mail: alexandra-ralko@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-3634-6770

СЛОКВА Марина

к. е. н., доцент кафедри міжнародного менеджменту Київського національного торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: m.slokva@knute.edu.ua

ORCID: 0000-0003-1912-1235

СТРУКТУРНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЕКСПОРТУ УКРАЇНИ У ПЕРІОД ПАНДЕМІЇ

Досліджено поняття трансформації як економічного явища, розглянуто структурну трансформацію експорту як еволюційну та/або революційну зміну географічного вектора розвитку експорту та/або оптимізацію диспропорційності експортного кошика під впливом ендогенних й екзогенних детермінант. Проведено оцінку структурної трансформації економіки за зовнішньоекономічним підходом. Визначено трансформацію географічної та товарної структури експорту. Виокремлено визначальні детермінанти змін у допандемічний та пандемічний періоди. Обґрунтовано необхідність антикризового постпандемічного розвитку експорту.

Ключові слова: структурна трансформація економіки, структурна трансформація експорту, структурна диспропорційність експортного кошика, суб'єкт зовнішньоекономічної діяльності, криза, пандемія COVID-19, антикризовий розвиток.

Постановка проблеми. Виникнення пандемії та її стрімке розповсюдження світом стало неабияким викликом як для глобальної, так і для окремих національних економік. Руйнівного впливу не вдалося уникнути ні експортоорієнтованим, ні імпортозалежним країнам.

Нерозуміння ситуації, непередбачуваність темпів і географії подальшого розповсюдження коронавірусної хвороби, відсутність історичного досвіду економічної активності в умовах пандемії не дали змоги використати превентивні антикризові заходи. Потреба швидкого реагування спровокувала застосування інструментів реактивного антикризового регулювання.

Першою реакцією окремих країн став прояв «національного економічного егоїзму», що яскраво виявився у спробах обмежити експорт стратегічних товарів, передусім продовольчої сировини та засобів медичного захисту. Водночас стрімко скорочувався імпорт нафти, автомобілів, товарів, купівля яких не є пріоритетом за часів кризи.

Україна як експортоорієнтований суб'єкт світового ринку, що спеціалізується на виробництві та пропозиції сировинних товарів, зокрема аграрної сировини, намагалася миттєво реагувати на ситуацію та аналогічно з рештою країн ввела тимчасові заборони / обмеження на експорт окремих груп товарів.

COVID-19 загострив наявні проблеми, виявив «вузькі» місця та став перевіркою на стресостійкість медичної, банківської та транспортної систем. Повернення трудових мігрантів, періодичні локдауни, адаптивний карантин завдали додаткового тиску на й без того слабку економіку України, тому виникає необхідність антикризового постпандемічного розвитку на підґрунті структурної трансформації економіки України, зокрема її експорту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню економічної трансформації присвячено чимало наукових досліджень, серед них праці В. Галасюка, Є. Івченко, І. Марковича, І. Назаркевича, І. Усика [1–5].

Географічна та товарна структура експорту, проблема диспропорційності експортного кошика, вузька геополітична орієнтованість експортних поставок є предметом досліджень вітчизняних науковців А. Мазаракі, Т. Мельник [6], Н. Карасьової [7]. Питання структурної трансформації в контексті зовнішньоекономічної діяльності актуалізується вченими А. Ходжаян [8], Л. Шинкарук [9]. Проблематику наслідків поширення *COVID-19* для ведення бізнесу та можливості вільно постачати товари на зовнішні ринки вивчають І. Бураковський [13] і Л. Фреско [14].

Актуалізацією проблеми нівелювання впливу пандемії на питання боргової, фінансової та продовольчої безпеки опікуються міжнародні організації СОТ, МВФ, ФАО [10–12].

Однак проблема трансформації структури експорту в умовах пандемії залишається мало дослідженою, дискусійною та потребує детального розгляду.

Метою статті є дослідження трансформації структури експорту з огляду на географічну диверсифікацію поставок вітчизняних товарів і корегування товарного насичення експортного кошика країни в допандемічний та пандемічний періоди.

Матеріали та методи. Проведене дослідження ґрунтується на працях закордонних і вітчизняних учених [1–9; 13; 14], матеріалах СОТ [10], ФАО [12], Державної служби статистики України [15],

Міністерства економіки України [16], Національного банку України [17], підприємств – суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності. У процесі підготовки статті використано методи: системно-структурний (для аналізу експортного кошика країни, географії поставок); статистичний і графічний (для узагальнення статистичної інформації); абстрактно-логічний (для формулювання висновків та пропозицій).

Результати дослідження. Трансформація є мультидисциплінарним терміном, синонімом понять «зміна», «перехід», «оновлення», «перетворення», «перевтілення», «адаптація» тощо.

Трансформація в економічному контексті [1–5] розглядається як:

- безперервний процес змін через адаптацію, зокрема шляхом вирішення суперечностей;
- радикальні зміни, які здатні заперечувати попередній досвід;
- кардинальне перетворення, проявом якого є повна структурна перебудова;
- розвиток унаслідок еволюційних і революційних змін, що передбачає постійний перехід економічної системи зі стійкого до нестійкого стану з можливим зворотним вектором змін;
- безперервне перетворення, що відбувається під впливом об'єктивних та/ або суб'єктивних детермінант і призводить до нового економічного стану;
- «кількісні та якісні перетворення в економічній системі, що зумовлює зміни у пропорціях галузевої, відтворювальної та інших структур національної економіки» [17].

Серед концептуальних підходів до структурного аналізу економіки виокремлюють: відтворювальний, галузевий, територіальний (регіональний), технологічний, інституційний, секторальний, зовнішньоекономічний підходи [8].

Згідно з останнім підходом оцінку структурних трансформацій експорту доречно проводити за такими індикаторами: рівень експортної залежності (відсоток до ВВП), рівень імпоротної залежності експортоорієнтованого виробництва, індекс покриття експортом імпорту, частка високотехнологічного експорту в загальному обсязі експорту промислової продукції, відсоткова частка країни у світовому експорті, енерго- та матеріаломісткість експорту – частка експорту наукомісткої продукції у загальному обсязі експорту.

Окремі аспекти розвитку експортоорієнтованих підприємств у контексті структурної трансформації економіки розглядає Л. Шинкарук [9], яка наполягає на необхідності диверсифікації товарної та географічної структури експорту.

Дослідження структурної трансформації експорту доречно розпочати з географічного розподілу (*табл. 1*).

Таблиця 1

**Динаміка структури експорту з України
у 2016–2020 рр. за регіонами світу***

Регіон	Обсяг / Частка у загальному обсязі									
	2016		2017		2018		2019		2020	
	млн дол. США	%	млн дол. США	%	млн дол. США	%	млн дол. США	%	млн дол. США	%
Азія	11 731	35.0	12 861	32.4	13 687	31.6	15 198	33.0	18 286	40.5
Європа	10 950	32.6	14 400	36.3	16 720	38.6	17 512	38.0	15 542	34.4
СНД	5 958	17.8	6 942	17.5	6 983	16.1	6 641	14.4	5 593	12.4
Африка	3 850	11.5	4 026	10.1	4 048	9.3	4 961	10.8	4 038	8.9
Америка	720	2.1	1 131	2.8	1 554	3.6	1 415	3.1	1 493	3.3
інші	351	1.0	301	1.1	349	0.8	364	0.7	212	0.5
Світ	33 560	100	39 701	100	43 341	100	46 091	100	45 164	100

* Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя, Донецької та Луганської областей.

Джерело: складено авторами за даними Національного банку України [17].

Компаративний аналіз обсягів вітчизняного експорту за регіонами світу (*табл. 1*) дає можливість констатувати наявність двох лідерів, серед яких країни Азії, європейські країни, частка експортних поставок до яких поступово зростала до 2019 р. Частка країн СНД протягом аналізованого періоду демонструє низхідний тренд.

Детальніше географічний розподіл експорту (20 країн-лідерів) розглянуто в *табл. 2*.

Таблиця 2

**Географічна структура експорту товарів
з України у 2016–2020 рр. (ТОП-20 країн-імпортерів)***

Країна-імпортер	2016	2017	2018	2019	2020	Частка у загальному обсязі експорту, %				
	Обсяг, млн дол. США									
КНР	1 820	2 038	2 200	3 521	7 015	5.5	5.2	5.2	7.8	15.6
Польща	1 686	2 037	2 465	2 539	2 518	5.1	5.2	5.8	5.6	5.6
Туреччина	2 034	2 485	2 332	2 585	2 384	6.2	6.4	5.5	5.7	5.3
РФ	3 069	3 377	3 045	2 642	2 206	9.3	8.7	7.1	5.8	4.9
Індія	1 902	2 189	2 164	1 960	1 936	5.8	5.6	5.1	4.3	4.3
Італія	1 776	2 327	2 495	2 286	1 856	5.4	6.0	5.9	5.0	4.1
Нідерланди	876	1 541	1 434	1 713	1 625	2.7	4.0	3.4	3.8	3.6
Єгипет	2 255	1 831	1 555	2 251	1 616	6.9	4.7	3.7	5.0	3.6
Німеччина	852	1 091	1 526	1 769	1 497	2.6	2.8	3.6	3.9	3.3
Білорусь	895	1 136	1 296	1 506	1 317	2.7	2.9	3.0	3.3	2.9
Іспанія	988	1 243	1 361	1 490	1 241	3.0	3.2	3.2	3.3	2.8
США	417	817	1 092	955	967	1.3	2.1	2.6	2.1	2.2
Румунія	533	588	653	682	787	1.6	1.5	1.5	1.3	1.8
Індонезія	366	397	616	735	736	1.1	1.0	1.4	1.6	1.6
Саудівська Аравія	591	517	749	744	719	1.8	1.3	1.8	1.6	1.6
Молдова	474	702	785	722	678	1.4	1.8	1.8	1.6	1.5
Чеська Республіка	407	530	642	667	607	1.2	1.4	1.5	1.5	1.4
Ірак	374	475	643	584	598	1.1	1.2	1.5	1.3	1.3
Велика Британія	284	440	537	572	586	0.9	1.1	1.3	1.3	1.3
Ізраїль	481	601	577	618	553	1.5	1.5	1.4	1.4	1.2

* Дані наведені без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя, Донецької та Луганської областей.

Джерело: складено авторами за даними Державної служби статистики України та Національного банку України [15; 17].

Як видно з *табл. 2*, у 2016–2020 рр. продовжується суттєва та стрімка трансформація географічної структури експорту, що почалася ще 2014 р. Обсяги двосторонньої торгівлі з Російською Федерацією, яка є найбільшим торговельним партнером України від набуття незалежності, суттєво скоротилися після початку військових дій на сході України та окупації АР Крим. Це стало наслідком введення санкцій, свідомої відмови кінцевого українського споживача від купівлі товарів російського виробництва, прямих заборон на поставки окремих товарних груп до РФ. Результатом скорочення обсягів експорту до РФ стала переорієнтація вітчизняного виробника на інші ринки збуту та поступова відмова від пріоритизації одного партнера через диверсифікацію експорту. Цьому сприяло підписання Україною торговельних угод з Європейським Союзом, Канадою, Ізраїлем і Великою Британією.

Починаючи з 2019 р. найбільшим торговельним партнером України стає КНР, а частка експорту до РФ скоротилася, що перемістило її на другу позицію. Частка першої п'ятірки торговельних партнерів у загальному обсязі експорту України становила 29.9 %. Однак уже у 2020 р. експорт до КНР зріс удвічі, другу й третю позиції поділили Польща та Туреччина, зокрема РФ змістилася на четверте місце у списку країн-імпортерів.

Протягом аналізованого періоду поступово зростають обсяги експорту товарів до Нідерландів, Німеччини, Румунії, Індонезії та Пакистану. У 2020 р. відкрито 12 нових зовнішніх ринків збуту для товарів українського походження.

Валютна структура надходжень формується відповідно до змін у географічній структурі експорту (*табл. 3*).

Таблиця 3

**Динаміка валютної структури надходжень за товари
у 2016–2020 рр., % до загального обсягу**

Валюта	2016	2017	2018	2019	2020
Долар США	74.8	73.2	72.0	71.7	70.9
Євро	16.2	18.7	20.8	22.1	24.3
Російський рубль	7.9	7.4	6.1	5.5	4.1
Українська гривня	0.2	0.2	0.7	0.3	0.2
Інші валюти	0.9	0.6	0.4	0.4	0.5

Джерело: складено авторами за даними Національного банку України [17]

За результатами аналізу даних *табл. 3* можна констатувати скорочення частки надходжень у доларах США у 2020 р., як і в російських рублях, проте спостерігається стійка тенденція збільшення частки валютних надходжень в євро.

Прояви трансформації будь-якої системи корелюються з внутрішнім розвитком і зовнішніми руйнівними або стимулюючими впливами. Стрімке поширення пандемії суттєво вплинуло на економічну поведінку, споживач переорієнтувався від купівлі товарів тривалого користування,

сегменту лакшері тощо на товари, що забезпечують первинні потреби, дають можливість віддалено працювати та вести замкнений спосіб життя в умовах карантинних обмежень. Серед нових пріоритетів – переорієнтація на медичні препарати та засоби індивідуального захисту, харчові продукти.

Суттєво постраждали від *COVID*-кризи країни, економіка яких орієнтована на міжнародний туризм, руйнівного впливу зазнали суб'єкти індустрії гостинності, представники креативної економіки, авіа- та судноплавні компанії. Щодо сільського господарства, то, на думку практиків [14], його майбутнє визначатиметься природними, технологічними та економічними чинниками, а також споживчими настроями під впливом наслідків *COVID*-19.

Трансформація експорту викликана, серед іншого, і неминучим загостренням сперечань між глобальними економічними викликами та національними інтересами, зокрема в питанні продовольчої безпеки (перманентна продовольча криза з піковими загостреннями 2004–2005, 2007 рр., 2020–2021 рр.) і боргової безпеки (глобальна фінансово-економічна криза 2007–2009 рр.), а також економічні національні кризи 1998 р., 2008 р., 2014 р., 2020 р. ФАО наголошувала на необхідності радикальних перетворень агропродовольчих систем у контексті стійкого розвитку, а також на забезпеченні поживною їжею населення світу, зокрема 8.5 млн до 2030 р. Трансформація стала наслідком пандемії, адже саме вона «виявила крихкість глобальної продовольчої системи та необхідність створення більш справедливих стабільних і життєстійких систем»¹ [12].

Розуміючи напруженість ситуації, потребу у виконанні «продовольчої місії», Україна підтримала СОТ і підтвердила готовність «не обмежувати й не забороняти експорт харчових продуктів для гуманітарних цілей Всесвітньої продовольчої програми ООН» [12].

Констатуючи «досягнення» агропродовольчого експорту, науковці наголошують на проблемі диспропорційності експортного кошика країни та суттєвому перекосі у бік сировинних товарів (табл. 4).

Таблиця 4

Динаміка експорту з України у 2016–2020 рр. за товарними групами*

Групи товарів	Обсяг експорту									
	2016		2017		2018		2019		2020	
	млн дол. США	%	млн дол. США	%	млн дол. США	%	млн дол. США	%	млн дол. США	%
Продовольчі товари та сировина для їх виробництва	15 253	45.5	17 739	44.7	18 594	42.9	22 126	48.0	22 181	49.1
Мінеральні продукти	2 390	7.1	3 517	8.9	3 883	9.0	4 405	9.6	4 963	11.0

¹ Усі цитати з іншомовних джерел наведено у перекладі авторів статті.

Закінчення таблиці 4

Групи товарів	Обсяг експорту									
	2016		2017		2018		2019		2020	
	млн дол. США	%	млн дол. США	%	млн дол. США	%	млн дол. США	%	млн дол. США	%
Продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей	1 832	5.5	2 052	5.2	2 381	5.5	2 171	4.7	2 307	5.1
Деревина та вироби з неї	1 511	4.5	1 647	4.1	1 965	4.5	1 781	3.8	1 760	3.9
Промислові вироби	463	1.4	575	1.5	649	1.5	697	1.5	721	1.6
Чорні та кольорові метали й вироби з них	8 098	24.0	9 890	24.9	11 402	26.3	9 997	21.7	8 783	19.4
Машини та устаткування, транспортні засоби, прилади	2 748	8.2	2 863	7.2	3 002	6.9	3 426	7.4	3 388	7.5
Інші	1 265	3.8	1 418	3.5	1 465	3.4	1 488	3.3	1 061	2.4
Усього	33 560	100	39 701	100	43 341	100	46 091	100	45 164	100

* Дані наведені без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя, Донецької та Луганської областей.

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України та Національного банку України [15; 17].

За даними *табл. 4* частка агропродовольчого експорту країни за досліджуваний період невідмінно зростає.

Подальшим етапом аналізу є дослідження динаміки експорту товарів за широкими групами (*табл. 5*).

Таблиця 5

**Експорт з України товарів
за широкими економічними категоріями, млн дол. США***

Група товарів	2016	2017	2018	2019	2020
Засоби виробництва	1 214	1 152	1 245	1 325	1 298
Товари проміжного споживання	25 190	33 043	36 244	38 783	38 324
Споживчі товари	6 182	4 576	4 950	5 097	5 176
Інші категорії	273	157	210	210	92
Усього	32 859	38 928	42 598	45 415	44 890

* Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, Севастополя та тимчасово окупованої території у Донецькій та Луганській областях

Починаючи з 01.01.2017 р. дані перераховані відповідно до змін УКТЗЕД у зв'язку з переходом до Гармонізованої системи опису та нової редакції Класифікації за широкими економічними категоріями.

Джерело: складено за даними з офіційного сайту Національного банку України [17].

За офіційними даними [17] частка товарів проміжного споживання в загальному експорті у 2016 р. становила 76.6 %, надалі означений показник демонстрував поступову висхідну динаміку до 86.5 % у 2020 р. Переважна частка товарів проміжного споживання у структурі

їхнього виробництва. Український експорт дедалі більше демонструє апріорне аграрно-сировинне наповнення.

Проявом стійкої асиметричності експорту є визначена географічна пріоритетність експортного потоку до країн, що є імпортерами сировини (див. *табл. 2*), та диспропорція структури експортного кошика з апріорним тяжінням до сировинного наповнення (див. *табл. 4, 5*).

З огляду на зазначені дані та за результатами проведеного дослідження, пропонується розглядати структурну трансформацію експорту як еволюційну та/або революційну зміну географічного вектора розвитку експорту та/або оптимізацію диспропорційності експортного кошика під впливом ендогенних та екзогенних детермінант.

Визначальними серед зовнішніх мотиваторів/стимуляторів структурної трансформації експортного кошика вітчизняного підприємства – суб'єкта зовнішньоекономічної діяльності є: зміна структури попиту через скореговану споживчу поведінку в умовах пандемії; непередбачуваність розвитку світової економіки через небезпеку повторення пандемії; загострення конкуренції на світовому ринку; волатильність цін на сировинні ресурси.

Стимулюючими ендогенними чинниками розвитку вітчизняних експортерів через трансформацію експортних кошиків підприємств на користь споживчих товарів є використання превентивних антикризових інструментів: наявність виробничих потужностей, можливість оптимізації виробництва, залучення інвестицій, прагнення більшого валютного доходу від реалізації готової продукції, інноваційна діяльність. Визначальним серед поштовхів до географічної диверсифікації експорту конкретного підприємства стає можливість уникнення ризику втрати пріоритетного партнера, перспектива отримання доходу в різних валютах, здатність до реалізації заходів превентивного антикризового управління.

Висновки. Структура вітчизняного експорту в допандемічний і пандемічний періоди трансформувалася під впливом сукупності факторів, серед яких: перманентна внутрішня економічна криза; початок військової агресії з боку Російської Федерації; розвиток партнерських відносин з країнами світу внаслідок підписання торговельних угод; загострення торговельних війн; природно-екологічні детермінанти (посуха, неврожай тощо у країнах-експортерах); коливання цін на сировинні товари; пандемія *COVID-19*; глобальна проблема продовольчої безпеки, що загострюється у кризові часи, «продовольча місія» України.

Пандемія *COVID-19* як каталізатор проблем експортерів змусила замислитися над варіантами їх подолання через формування антикризової політики та негайного пошуку шляхів антикризового постпандемічного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Галасюк В. В. Структурна трансформація економіки України як передумова євроінтеграції та прискореного економічного розвитку України. *Вчені записки*. 2019. Вип. 20. URL: <https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/32079/halasiyk.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

2. Івченко Є. А. Трансформація як поняття та підходи до його розуміння в економічному контексті. *Ефективна економіка*. URL: http://www.economy.nauka.com.ua/pdf/12_2015/112.pdf.
3. Маркович І. Б. Розкриття сутності поняття трансформації економічного простору в системі категорій розвитку національної економіки. *Економіка розвитку*. 2014. № 2. С.77-81. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/esgo_2014_2_16.
4. Назаркевич І. Б. Державне регулювання структурних змін в економіці України: автореф. дис. д-ра екон. наук: спец. 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством». Львів, 2021. 43 с.
5. Усик І. О. Структурна трансформація моделі розвитку економіки України в умовах глобалізаційних викликів: автореф. дис. канд. екон. наук: спец. 08.00.02 «Світове господарство і міжнародні економічні відносини». Вінниця, 2019. 23 с.
6. Мазаракі А. А., Мельник Т. М., Іксарова Н. О. Зовнішня торгівля України: ХХІ ст.: монографія. Київ: Київ. нац. торг.- екон. ун-т, 2016. 600 с.
7. Карасьова Н. Рівень розвитку експортоорієнтованої діяльності: методика розрахунку. *Вчені записки*. 2019. Вип. 20. URL: <https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/32080/Karasova.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
8. Ходжаян А. О. Методичні підходи до оцінювання макроекономічних структурних трансформацій. *Економічний простір*. 2018. № 138. С. 89-107.
9. Шинкарук Л. В., Бевз І. А., Барановська І. В. Структурні трансформації в економіці України: динаміка, суперечності та вплив на економічний розвиток: наукова доповідь. Київ: ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України», 2015. 304 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/sr/288.pdf>.
10. Статистика торгівлі товарами. URL: https://www.wto.org/english/res_e/statistics_e/merch_trade_stat_e.htm
11. A Global Crisis Like No Other Needs a Global Response Like No Other. URL: <https://www.imf.org/ru/News/Articles/2020/04/20/blog-md-a-global-crisis-like-no-other-needs-a-global-response-like-no-other>.
12. ФАОСТАТ. Вибрані показники. URL: <http://www.fao.org/faostat/ru/#data/TP>.
13. Бураковський І. Економіка під час Ковіду. URL: <http://www.ier.com.ua/ua/publications/comments?pid=6551>
14. 7 трендів сільського господарства майбутнього URL: <http://agroportal.ua/ua/publishing/lichnyi-vzglyad/top7-trendov-selskogo-khozyaistva-budushchego>.
15. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
16. Міністерство економіки України. URL: <https://www.me.gov.ua/Tags/DocumentsByTag?lang=uk-UA&id=565ab860-7fe2-4f51-8e27-0b70ff06c732&tag=ZovnishnoekonomichnaDiialnist>.
17. Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua>.

Стаття надійшла до редакції 20.09.2021.

Piankova O., Ralko O., Slokva M. Structural transformation of Ukraine's exports in the pandemic period.

Background. *The erasing of the pandemic and its rapid spread all over the world has become a great challenge both for the global economics and for individual national economies.*

Analysis of recent research and publications. *International organizations, including the WTO, IMF, FAO, are engaged in the actualization of the problem of*

leveling the impact of the pandemic on the issue of debt, financial, food security. Scientists and practitioners are concerned about the consequences of the spread of COVID-19 for doing business and the ability to freely supply goods to foreign markets.

However, the problem of transforming the structure of exports in the context of a pandemic remains poorly studied, controversial, and requires detailed consideration.

The **aim** of the article is to study the transformation of the export structure, taking into account the geographic diversification of the supply of domestic goods and the adjustment of the commodity saturation of the country's export basket in the pre-pandemic and pandemic periods.

Materials and methods. The study is based on the works of foreign and domestic scientists, materials of international and domestic organizations, enterprises data. In the process of preparing the article, the following methods were used: system-structural; statistical and graphic; abstract-logical.

Results. The article contains investigation of the concept of transformation as an economic phenomenon, structural transformation of exports is considered as evolutionary and/or revolutionary change in the geographical vector of export development and/or optimization of the disproportion of the export basket under the influence of endogenous and exogenous determinants.

The authors carried out the assessment of the structural transformation of the economy according to the foreign economic approach, the transformation of the geographical and commodity structure of exports; investigated the dynamics of the currency structure of receipts for goods; defined the determinants of changes in the pre-pandemic and pandemic periods; made proposals for the further development of the structure of the domestic export basket; substantiated the need for anti-crisis post-pandemic development of exports.

Conclusion. The pandemic became a catalyst for the problems of exporters, made them think about options for solving them through the formation of an anti-crisis policy and an immediate search for ways of anti-crisis post-pandemic development.

Keywords: structural transformation of the economy, structural transformation of exports, structural disproportion of the export basket, subject of foreign economic activity, crisis, COVID-19 pandemic, anti-crisis development.

REFERENCES

- Galasjuk, V. V. (2019). Strukturna transformacija ekonomiky Ukrainy jak peredumova jevrointegracij' ta pryskorenogo ekonomichnogo rozvytku Ukrainy [Structural transformation of Ukraine's economy as a prerequisite for European integration and accelerated economic development of Ukraine]. *Vcheni zapysky – Scientific notes*, (Issue 20). Retrieved from <https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/32079/halasiyk.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [in Ukrainian].
- Ivchenko, Je. A. Transformacija jak ponjattja ta pidhody do jogo rozuminnja v ekonomichnomu konteksti [Transformation as a concept and approaches to its understanding in the economic context]. *Efektivna ekonomika – Efficient economy*. Retrieved from http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/12_2015/112.pdf [in Ukrainian].
- Markovych, I. B. (2014). Rozkryttja sutnosti ponjattja transformacii' ekonomichnogo prostoru v systemi kategorij rozvytku nacional'noi' ekonomiky [Disclosure of the essence of the concept of economic space transformation in the system of categories

- of the national economy development]. *Ekonomika rozvytku – Development economics*, 2, 77-81. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecro_2014_2_16 [in Ukrainian].
4. Nazarkevych, I. B. (2021). Derzhavne reguljuvannja strukturnykh zmin v ekonomici Ukrai'ny [State regulation of structural changes in the economy of Ukraine]. *Doctor's thesis* 08.00.03 «Economics and management of the national economy» L'viv [in Ukrainian].
 5. Usyk, I. O. (2019). Strukturna transformacija modeli rozvytku ekonomiky Ukrai'ny v umovah globalizacijnykh vyklykiv [Structural transformation of the model of Ukraine's economic development in the context of globalization challenges]. *Candidate's thesis* 08.00.02 «World economy and international economic relations. Vinnycja [in Ukrainian].
 6. Mazaraki, A. A., Mel'nyk, T. M., & Iksarova, N. O. (2016). Zovnishnja torgivlja Ukrai'ny: XXI st. [Ukraine's foreign trade: XXI century]. Kyi'v: Kyi'v. nac. torg.-ekon. un-t [in Ukrainian].
 7. Karas'ova, N. (2019). Riven' rozvytku eksportoorientovanoi' dijal'nosti: metodyka rozrahunku [The level of development of export-oriented activities: calculation methods] *Vcheni zapysky – Scientific notes*, (Issue 20). Retrieved from <https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/32080/Karasova.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. [in Ukrainian].
 8. Hodzhajan, A. O. (2018). Metodychni pidhody do ocinjuvannja makroekonomichnykh strukturnykh transformacij [Methodical approaches to estimating macroeconomic structural transformations]. *Ekonomichnyj prostir – Economic space*, 138, 89-107 [in Ukrainian].
 9. Shynkaruk, L. V., Bezv, I. A., & Baranovs'ka, I. V. (2015). Strukturni transformacii' v ekonomici Ukrai'ny: dynamika, superechnosti ta vplyv na ekonomichnyj rozvytok: naukova dopovid' [Structural transformations in the economy of Ukraine: dynamics, contradictions and impact on economic development: a scientific report]. Kyi'v: DU «In-t ekon. ta prognozuv. NAN Ukrai'ny». Retrieved from <http://ief.org.ua/docs/sr/288.pdf>. [in Ukrainian].
 10. Sajt VTO. «Statystyka torgivli tovaramy» [WTO website. «Statistics of trade in goods»]. *wto.org*. Retrieved from https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/merch_trade_stat_e.htm [in Ukrainian].
 11. A Global Crisis Like No Other Needs a Global Response Like No Other. Retrieved from <https://www.imf.org/ru/News/Articles/2020/04/20/blog-md-a-global-crisis-like-no-other-needs-a-global-response-like-no-other> [in English].
 12. Sajt FAO. FAOSTAT. Vybrani pokaznyky [FAO website. FAOSTAT. Selected indicators]. *fao.org*. Retrieved from <http://www.fao.org/faostat/ru/#data/TP>. [in Ukrainian].
 13. Burakovs'kyj, I. (n. d.). Ekonomika pid chas Kovidu [Economics during Covid]. *ier.com.ua*. Retrieved from <http://www.ier.com.ua/ua/publications/comments?pid=6551> [in Ukrainian].
 14. Sajt agroportalu. 7 trendiv sil's'kogo gospodarstva majbutn'ogo [Agroportal website. 7 agricultural trends of the future] *agroportal.ua*. Retrieved from <http://agroportal.ua/ua/publishing/lichnyi-vzglyad/top7-trendov-selskogo-khozyaistva-budushchego>. [in Ukrainian].
 15. Sajt Derzhkomstat. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrai'ny [Derzhkomstat website. State Statistics Service of Ukraine] *ukrstat.gov.ua*. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
 16. Sajt Minekonomiky Ukrai'ny. Ministerstvo ekonomiky Ukrai'ny [Website of the Ministry of Economy of Ukraine. Ministry of Economy of Ukraine]. *me.gov.ua*. Retrieved from <https://www.me.gov.ua/Tags/DocumentsByTag?lang=uk-UA&id=565ab860-7fe2-4f51-8e27-0b70ff06c732&tag=ZovnishnoekonomichnaDiialnist> [in Ukrainian].
 17. Nacional'nyj bank Ukrai'ny [National Bank of Ukraine]. *bank.gov.ua*. Retrieved from <https://bank.gov.ua>. [in Ukrainian].

МІЖНАРОДНИЙ ОБЛІК ТА АУДИТ

УДК 658.15:657.37]:061.1ЄС DOI: [https://doi.org/10.31617/zt.knute.2021\(118\)05](https://doi.org/10.31617/zt.knute.2021(118)05)

JEL Classification: D02, M29, M40

КОРОЛЬ Світлана

E-mail: s.korol@knute.edu.ua
ORCID: 0000-0003-0958-8720

д. е. н., доцент, професор кафедри обліку та оподаткування Київського національного торговельно-економічного університету вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

ФОМІНА Олена

E-mail: o.fomina@knute.edu.ua
ORCID: 0000-0002-4962-3298

д. е. н., професор, завідувач кафедри обліку та оподаткування Київського національного торговельно-економічного університету вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

ЗАДНІПРОВСЬКИЙ Олександр

E-mail: o.zadniprovsyy@knute.edu.ua
ORCID: 0000-0002-3337-7061

к. е. н., доцент, доцент кафедри обліку та оподаткування Київського національного торговельно-економічного університету вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

КОРПОРАТИВНА ЗВІТНІСТЬ: ТРАНСПОНУВАННЯ ПОЛОЖЕНЬ ДИРЕКТИВИ 2013/34/ЄС

Розглянуто положення Директиви 2013/34/ЄС щодо формування та оприлюднення річної фінансової звітності. Систематизовано вимоги та зазначено рамки повноваження національних регуляторів щодо визначення структури і змісту фінансової звітності за категоріями підприємств. Досліджено підходи до реформи бухгалтерського законодавства у державах – членах ЄС та в Україні. Сформульовано відмінності вжитих заходів і перспективи транспонування Директиви 2013/34/ЄС у нашій країні.

Ключові слова: річна фінансова звітність, звіт про управління, структура фінансової звітності підприємств різних категорій, повноваження національного регулятора, інтернаціоналізація фінансової звітності.

Постановка проблеми. Сучасні підприємства функціонують у глобальному інформаційному просторі, якому властива висока варіативність комунікацій, обумовлена складом учасників, їхніми економічними та неекономічними інтересами в короткостроковій, середньостроковій і довгостроковій перспективі, що знайшло відображення в системі інституційних та неінституційних факторів. Одним з найпотужніших інститу-

ційних чинників включення українських підприємств у глобальний інформаційний простір є чинне нормативно-правове середовище, що перебуває зараз в Україні у процесі трансформації. Орієнтиром для нього є сучасні європейські стандарти, зокрема й у частині формування фінансової звітності підприємств важливою є Директива 2013/34/ЄС [1].

Ця директива відповідає стратегії «Європа 2020» – стратегії розумного, сталого та всебічного зростання, спрямованої на скорочення кількості адміністративних процедур і покращення умов для здійснення підприємницької діяльності, усунення бюрократизму та удосконалення нормативно-правової бази, що регулює діяльність малих і середніх підприємств (МСП). Специфіка застосування такого регламенту зумовлена його регіональним рівнем і депозитивним характером. Імплементация у національне законодавство та практичне застосування Директиви 2013/34/ЄС вимагає її ретельного вивчення для кращого розуміння накладених обмежень й використання створених можливостей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Після опублікування Директиви 2013/34/ЄС пов'язані з нею питання мали високу популярність у пошукових запитах у Бельгії, Австрії, Німеччині, Нідерландах, Великобританії та Франції (за даними: <https://trends.google.pl/trends/?geo=UA>), а її положення стали об'єктом аналізу багатьох науковців з різних країн Європейського Союзу та України, зокрема в контексті транспонування її вимог у національне законодавство держав – членів ЄС здійснювались відповідні дослідження [2–12]. Результати проведеного аналізу [13] показали, що аналогічні проблеми виявлені й вітчизняними дослідниками [14–18].

Розглянуті вітчизняні та закордонні публікації вказують на залежність підходів до реформування системи бухгалтерського обліку й звітності від наявних у кожній країні традицій, рівня соціального, економічного та культурного розвитку [3]. Якщо для авторів з країн ЄС актуальним є порівняльний аналіз Директиви 2013/34/ЄС з відповідними попередніми документами (такий аналіз представлений, наприклад, у [7]), то для досліджень в Україні доречним є порівняння з положеннями чинних національних регламентів, а також міжнародних стандартів бухгалтерського обліку та фінансової звітності.

Серед питань, що привертають увагу як закордонних, так і вітчизняних вчених, можна виокремити визначення стратегії та методичних засад звітування, яке актуальне для України та потребує подальших досліджень з урахуванням досвіду інших країн й особливостей національного економічного середовища.

Метою цієї статті є дослідження підходів до транспонування положень Директиви 2013/34/ЄС щодо структури та змісту фінансової звітності в державах – членах ЄС та Україні задля забезпечення її інтернаціоналізації.

Матеріали та методи. Теоретичним і методологічним підґрунтям дослідження є праці закордонних і вітчизняних науковців з питань транспонування вимог Директиви 2013/34/ЄС у національне законо-

давство держав – членів ЄС та України в частині визначення структури та змісту корпоративної звітності. Основою для аналізу закордонної практики стали відкриті дані на порталі ЄС, законодавчо-нормативні акти окремих країн ЄС та України.

Дослідження проведено із застосуванням методів теоретичного узагальнення, порівняльного аналізу та синтезу, що дало змогу дати оцінку вітчизняній практиці та перспективам транспонування Директиви 2013/34/ЄС. Матеріали дослідження та його результати проілюстровано в таблицях.

Результати дослідження. Директива 2013/34/ЄС посідає особливе місце в системі європейського законодавства. Зокрема відповідає політиці розумного регулювання у Європейському Союзі та, як зазначено у преамбулі, спрямована на розробку й впровадження високоякісної системи регулювання.

Визначені Директивою положення звітування стосуються організації, структури та змісту корпоративної звітності. Основні з них названо в *табл. 1*.

Таблиця 1

Основні положення підготовки звітності за Директивою 2013/34/ЄС

Розділ Директиви	Основні положення
1. Сфера застосування, визначення та категорії компаній і груп	Визначення загальних для всіх категорій суб'єктів господарювання та всіх видів звітності понять
2. Загальні положення та принципи	Загальні положення, розкриття загальної інформації та загальні принципи фінансової звітності. Альтернативна основа оцінки основних засобів за переоціненою вартістю. Альтернативна основа оцінки за справедливою вартістю
3. Балансовий звіт і звіт про прибутки та збитки	Загальні положення про балансний звіт і звіт про прибутки та збитки. Подання (зокрема альтернативне подання) балансового звіту та особливі положення щодо його окремих статей. Подання звіту про прибутки та збитки. Спрощення для малих і середніх підприємств
4. Примітки до фінансової звітності	Загальні положення щодо приміток до фінансової звітності та їхнього змісту. Додаткові розкриття середніми та великими підприємствами та суспільно значимими суб'єктами господарювання. Додаткові розкриття інформації великими підприємствами та суспільно значимими суб'єктами господарювання
5. Звіт про управління	Зміст звіту про управління. Звіт про корпоративне управління. Нефінансовий звіт
6. Консолідована фінансова звітність і звіти	Підготовка консолідованої фінансової звітності. Об'єднання бізнесу в групи. Пропорційна консолідація. Облік часток участі асоційованих підприємств. Примітки до консолідованої фінансової звітності. Консолідований звіт про управління. Консолідований нефінансовий звіт
7. Оприлюднення	Вимоги до обсягу фінансового звіту у контексті її оприлюднення з огляду на забезпечення відповідності звіту аудитора та надання інформації щодо його висновку
10. Звіт про платежі на користь урядів	Визначення, що стосуються звітності про платежі на користь урядів. Вимоги до змісту звіту та консолідованого звіту про платежі на користь урядів. Критерії еквівалентності

Джерело: складено авторами за [1].

Проведемо аналіз тих положень Директиви, що визначають загальні вимоги до складу корпоративної звітності. Повний комплект фінансової звітності підприємств визначений МСБО 1 «Подання фінансової звітності» у складі п'яти форм. Однак у Директиві акцент зроблено лише на трьох її формах: балансовому звіті, звіті про прибутки та збитки й примітках до фінансової звітності. Крім того, визначено засади складання нових для України форм звітності, що відповідають сучасним запитам зацікавлених сторін: звіт про управління та звіт про платежі на користь урядів, а також роз'яснення щодо консолідованих фінансових звітів. Отже, сформовані загальні основи річної фінансової звітності підприємств, що «становить єдине ціле й для всіх підприємств включає, як мінімум, балансовий звіт, звіт про прибутки та збитки та примітки до фінансової звітності»¹ [1, ст. 4]. Однак конкретні вимоги до структури та змісту фінансової звітності залежать від категорії підприємств (табл. 2).

Таблиця 2

Структура фінансової звітності за категоріями підприємств відповідно до Директиви 2013/34/ ЄС*

Форми звітності	Категорії підприємств			
	Мікро-	Малі	Середні	Великі та порівнянні до них суб'єкти суспільного інтересу
Балансовий звіт (<i>Balance Sheet</i>)	B1	C	+	+
Звіт про прибутки та збитки (<i>Profit and Loss Account</i>)		C	C	+
Примітки до фінансової звітності (<i>Notes to the Financial Statements</i>)		C	+	P
Звіт про управління (<i>Management Report</i>)		B2		+
Звіт про платежі на користь урядів (<i>Report on Payments to Governments</i>)	-			B3
Аудиторський висновок	-	+		+

* Використані позначення:

«+» – декларація вимагає складання звіту за однією з двох рекомендованих форм;

«-» – декларація не вимагає оприлюднення звіту / висновку;

«C» – декларація рекомендує скорочену форму звіту;

«P» – декларація рекомендує розширену форму звіту;

«B1» – декларація надає державам можливість встановлювати спеціальні вимоги до змісту, підготовки або оприлюднення звіту;

«B2» – декларація надає державам можливість звільнити підприємства від опублікування нефінансової інформації;

«B3» – з метою складання цього звіту декларація прирівнює до великих підприємств суб'єктів суспільного інтересу, які функціонують у видобувній промисловості або у галузі заготівлі деревини в незайманих лісах.

Джерело: складено авторами за [1].

¹ Усі цитати з іншомовних джерел наведено у перекладі авторів статті.

За результатами проведеного аналізу рекомендацій щодо змістового наповнення фінансових звітів мікро- та малих підприємств за Директивою 2013/34/ЄС виявлено суттєві відмінності від вимог міжнародних стандартів. Як зауважують дослідники [3; 9], порівняно з МСФЗ для МСП вони значно простіші, що загалом відповідає прагненню ЄС полегшити ділове середовище для МСП. З цією метою Директива забороняє додатково вимагати розкриття у річній фінансовій звітності іншої інформації, ніж в ній зазначено.

Разом з тим, необхідно зауважити про гнучкість Директиви у питаннях структури та змісту фінансової звітності суб'єктів господарювання. Так, скринінг показав, що держави – члени ЄС мають право вимагати або не вимагати, дозволяти або зобов'язувати, обмежувати або навіть надавати певні права підприємствам залежно від їхніх категорій (табл. 3).

Таблиця 3

Повноваження національних регуляторів щодо змісту корпоративної звітності в рамках директив ЄС (витяг)

Характер інформації	Категорія підприємств			
	мікро-	малі	середні	великі
Балансовий звіт. Звіт про прибутки та збитки	–	Дозволяти складати Балансовий звіт за скороченою формою	–	–
		Дозволяти складати Звіт про прибутки та збитки за скороченою формою		
	<i>Звільняти</i> від вимог щодо обліку та подання окремих статей; <i>повинні вимагати</i> використання однієї форми балансу, при цьому вони <i>можуть надавати право</i> вибору форми з переліку дозволених форм; <i>дозволити</i> змінювати форму балансу і спосіб його подання, розмежовуючи поточні та непоточні статті, <i>дозволити або зобов'язувати</i> згоргати статі активів і зобов'язань або статі доходів і витрат, за умови, що у примітках до фінансової звітності згорнуті суми вказуються як валові суми			
Інші додаткові звіти	–	–	<i>Вимагати:</i> додатково до тих, складання яких потребує Директива	
Звіт про управління	–	<i>Вимагати</i> , тільки якщо це прямо передбачено національним податковим законодавством або вкрай необхідно для цілей оподаткування; <i>звільняти</i> , якщо у примітки до фінансової звітності включені дані про придбання власних акцій	–	–
		<i>Не вимагати:</i> включення нефінансової інформації (з огляду на потенційне надмірне навантаження на такі підприємства)		

Характер інформації	Категорія підприємств			
	мікро-	малі	середні	великі
Інша інформація	Звільняти від деяких зобов'язань, які можуть стати для них надмірним адміністративним тягарем	–	Дозволяти обмежувати розкриття інформації про операції з певними пов'язаними сторонами як власники, які володіють часткою участі у цьому підприємстві, як підприємства, у яких це підприємство саме має частку участі; та як члени адміністративних, керівних або наглядових органів	–
			Дозволено вимагати: понад мінімальні вимоги, передбачені Директивою; дозволяти не розголошувати інформацію, яка може завдати серйозної шкоди будь-якому з підприємств, яких вона стосується	
			Дозволяти застосовувати інші загальні положення і принципи, крім передбачених Директивою	

Джерело: складено авторами за [1].

Запропонована варіація дозволів, прав і обмежень дає можливість державам – членам ЄС якнайкраще врахувати національні традиції та пріоритети й одночасно залишатись у законодавчому полі ЄС, виконуючи умову інтернаціоналізації фінансової звітності. Такому підходу відповідають і визначені Директивою повноваження національних регуляторів методологічного характеру, що стосуються, зокрема, таких дозволів або вимог:

- обліковувати внутрішню групову передачу часток участі (операції під спільним контролем) за методом об'єднання часток за умови відсутності ціни операції між незалежними, раціональними та поінформованими сторонами;
- використовувати рекомендовані методи (за середньозваженою вартістю, за методом *FIFO*, методом *LIFO* або за методом, який відображає найкращу загальноприйнятту практику) для розрахунку ціни придбання або виробничої собівартості запасів (товарів), а також інвестицій;
- створювати забезпечення для покриття чітко визначених витрат, які на звітну дату або можливі, або безперечні, однак є невизначеність щодо їхнього розміру або дати виникнення;
- здійснювати переоцінку основних засобів, аби користувачі фінансової звітності могли отримати більш доречну інформацію;
- проводити облік за справедливою вартістю для інших (додатково до фінансових інструментів) активів;

- виконувати пропорційну консолідацію спільно керованих підприємств у консолідованій фінансовій звітності;
- визнавати всі передбачувані зобов'язання та потенційні збитки, що виникають протягом поточного або попереднього фінансового року, навіть якщо такі зобов'язання або збитки стають очевидними тільки у період між звітною датою і датою складання балансу;
- оцінювати основні засоби за переоціненою вартістю;
- оцінювати окремі категорії активів, окрім фінансових інструментів, у сумах, визначених на підставі справедливої вартості (у консолідованій звітності);
- відображати у звіті про прибутки та збитки резерви переоцінки;
- обліковувати частки участі за методом участі в капіталі з урахуванням суттєвих коригувань, спричинених особливостями річної фінансової звітності.

Методології обліку та звітності також стосуються права, що надані національним регуляторам у частині встановлення правил (умов) складання щорічної фінансової звітності, зокрема щодо проведення обов'язкового аудиту малих підприємств, застосування принципу суттєвості за складання фінансової звітності та інші.

Попри те, що у багатьох питаннях Директива залишає широкі можливості для національного регулятора впливати на структуру та зміст річної фінансової звітності, встановлювати додаткові вимоги або звільняти підприємства від певних навантажень, держави-члени можуть скористатися цією нагодою повністю або частково. Наприклад, в Румунії для всіх суб'єктів звітності (незалежно від категорії) визначені єдині форми для складання стандартизованого балансового звіту (вертикальна структура; активи групуються відповідно до їхнього характеру та ліквідності, зобов'язання – за їхнім характером й датою погашення) і стандартизованого звіту про прибутки та збитки (побудований відповідно до характеру (природи) витрат) [7]. У Болгарії структуру річної фінансової звітності для середніх, великих підприємств і суб'єктів суспільного інтересу уніфіковано, зокрема вона має п'ять традиційних форм фінансових звітів [2]. Натомість мікропідприємства, як і рекомендує Директива, повинні мати мінімум звітів – балансовий звіт і звіт про прибутки та збитки, а малі – додатково примітки до фінансової звітності. До того ж усі категорії підприємств у Болгарії, крім суб'єктів суспільного інтересу, мали право за основу підготовки фінансової звітності одноразово самостійно обрати національні стандарти бухгалтерського обліку або МСФЗ (без можливості повернення до національних стандартів).

Директива чітко визначає умови відхилення від загальних норм і правил, що, попри всі застереження, дає змогу обізнаним і підготовленим зацікавленим особам отримати інформацію про фінансовий стан, прибутки і збитки, грошові потоки, підходи до управління, соціальну відповідальність суб'єктів господарювання тощо. Наведені положення стосуються розкриття *додаткової інформації*, тобто

.....

інформації, що стосується звіту про управління та звіту про платежі на користь уряду.

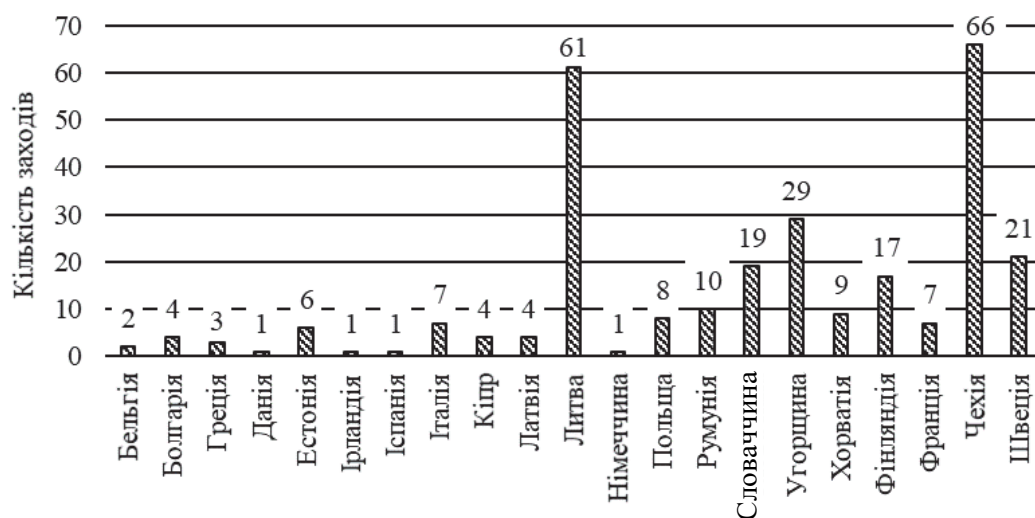
Варто зазначити, що *звіт про управління* не є новим звітом для держав – членів ЄС. Відповідну вимогу введено Четвертою Директивою Ради 78/660/ЄЕС ще 25.07.1978 р., а впроваджено згодом у різні роки (так, у Болгарії правила бухгалтерського обліку гармонізовано з Четвертою Директивою ЄЕС у 1991 р.; у Румунії – 2001 р.; у Хорватії цей процес розпочався у 2009 р.). Натомість для України впровадження цього звіту, а також звіту про платежі на користь урядів і нефінансового звіту є однією з найістотніших змін у сфері фінансової звітності в останнє десятиліття.

У Болгарії [2] за певних обставин закон вимагає готувати звіт про управління (справедливий огляд розвитку та результатів діяльності суб'єкта господарювання, а також опис основних ризиків і невизначеностей) усі категорії підприємств. Винятки становлять мікро- й малі підприємства, які не є інвестиційними та фінансовими холдингами, а їхня фінансова звітність не підлягає аудиту, якщо вони розкривають інформацію про викуп акцій у примітках до фінансової звітності. Однак нефінансова інформація, передбачена Декларацією, – опис політики суб'єкта господарювання щодо екології, соціальної відповідальності, прав людини, різноманітності й релігії та інших питань винесена в окремий нефінансовий звіт, який повинні складати лише суб'єкти суспільного інтересу, що є великими суб'єктами господарювання та мають середню кількість працівників за рік понад 500 осіб.

Звіт про управління має забезпечувати справедливий огляд і розуміння розвитку, результатів діяльності та стану підприємства на основі аналізу фінансових і там, де це необхідно, нефінансових показників їхньої діяльності. Автори Директиви вважають Звіт про управління та консолідований звіт про управління важливими елементами фінансової звітності й підкреслюють, що «інформація не повинна обмежуватися фінансовими аспектами діяльності підприємства, вона також повинна включати аналіз екологічних і соціальних аспектів діяльності підприємства» [1]. Попри те, що ці нововведення підвищують загальні витрати підприємств на підготовку річної фінансової звітності, публікація звіту про управління відповідає не тільки основній меті Директиви, завданню інтеграції України до європейського економічного середовища, але й інтересам самих суб'єктів господарювання [5]. Попри потенційне навантаження на МСП, Директива надає державам-членам право *не* вимагати від таких підприємств включення нефінансової інформації у звіти про управління. Українські законодавці по-своєму скористались таким правом: відповідно до [22, ст. 11] мікропідприємства та малі підприємства взагалі звільнені від подання звіту, а середні підприємства дійсно отримали право не відображати нефінансову інформацію. Натомість у Румунії МСП складають звіт про управління, але можуть використовувати спрощену форму [7].

У частині підготовки звіту про платежі на користь урядів (в українському законодавстві – держави) суб'єктами господарювання, що здійснюють діяльність у видобувних галузях або заготівлі деревини, Закон України «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність» не відступає від Директиви, автори якої виходили з необхідності сприяння створенню рівних умов конкуренції на міжнародному рівні для всіх учасників ринку [1]. Особливістю звіту про платежі урядам, які в Болгарії готують тільки великі та державні суб'єкти господарювання відповідних галузей, є повідомлення лише про ті види виплат урядам, які перевищують межу 195 600 левів на рік [2].

Транспонування положень Директиви 2013/34/ЄС до національного законодавства держави – члени ЄС забезпечували через внесення змін до чинних або введення в дію нових нормативно-правових документів (наприклад, Болгарія, Німеччина – новий закон, Польща, Румунія і Чехія – внесення поправок до чинного закону про бухгалтерський облік, Італія – прийняття законодавчого декрету). Через складність цього процесу, несхожу систему законодавства, відмінний рівень готовності до таких новацій відповідна кількість законодавчих заходів між країнами дуже відрізняється (рисунки).

Законодавчі заходи щодо транспонування Директиви 2013/34/ЄС у вибраних державах – членах ЄС

Джерело: складено авторами за [10; 23].

Попри те, що всі держави – члени ЄС своєчасно виконали план транспонування Директиви, є проблеми виконання її вимог на практиці [6; 10]. Так, у Чехії, починаючи з 2013 р., здійснено 66 різноманітних заходів, зокрема шість разів вносились відповідні зміни до закону про бухгалтерський облік, занадто жорсткими є вимоги щодо проведення аудиту фінансової звітності підприємств, певні законодавчі органи дуже важко справляються з еволюцією законодавства ЄС. Висновок, якого доходять автори: сформований режим значною мірою

не відповідає положенням Директиви 2013/34/ЄС, а головне – Директива має суперечливий розмитий характер [10, с. 253–254].

Відповідні завдання стосовно врегулювання українського законодавства, що здійснювались згідно з Планом заходів з виконання Угоди про асоціацію між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом, Європейською спільнотою з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншого [24], реалізовані в подальшому [25–27 та ін.]. З метою транспонування Директиви до українського законодавства виконано ще 2017 р.:

- законодавче закріплення принципів фінансової звітності відповідно до права ЄС;
- встановлення єдиних вимог до складання й подання балансу та звіту про прибуток і збитки відповідно до норм права ЄС;
- встановлення вимог до змісту приміток до фінансової звітності;
- встановлення вимог до звіту про управління;
- встановлення єдиних вимог щодо складання консолідованої фінансової звітності відповідно до норм права ЄС;
- встановлення вимог щодо оприлюднення підприємствами фінансової звітності;
- встановлення вимог стосовно проведення аудиту фінансової звітності для підприємств, які становлять суспільний інтерес, середніх і великих підприємств, а також підприємств з державною часткою власності;
- запровадження обов'язкового складання, подання та оприлюднення звіту про платежі на користь держави для окремих категорій підприємств;
- визначення критеріїв звільнення від зобов'язань щодо фінансової звітності, а також обмежень, пов'язаних зі звільненням від зобов'язань;
- запровадження санкцій за порушення вимог законодавства щодо складання та оприлюднення фінансової звітності.

Зокрема внесено зміни до Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні», Порядку подання фінансової звітності (затверджено постановою КМУ від 28 лютого 2000 р. № 419), НП(С)БО 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» і НП(С)БО 2 «Консолідована фінансова звітність», розроблено нові нормативні документи – Закон України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» від 21.12.2017 р. № 2258-VIII, Закон України «Про забезпечення прозорості у видобувних галузях» від 18.09.2018 № 2545-VIII і Методичні рекомендації зі складання звіту про управління (затверджено Наказом Міністерства України від 07.12.2018 № 982).

Водночас досі відсутній україномовний переклад Директиви 2013/34/ЄС, що може свідчити про нерозуміння її значення або низький рівень відповідальності вітчизняного законодавця, його формальний підхід до своїх зобов'язань і неготовність до впровадження МСФЗ малим й середнім бізнесом.

Отже, на сьогодні зроблено певні кроки для створення законодавчо-нормативної бази для складання українськими підприємствами річної фінансової звітності відповідно до вимог Директиви 2013/34/ЄС. Однак процес їхнього практичного впровадження ще не завершений, насамперед у частині розробки нових форм звітності.

Оскільки започаткована Директивою еволюція системи бухгалтерського обліку та звітності в державах – членах ЄС досі триває [5], Україна має шанс своєчасно приєднатися до неї та забезпечити надійні основи для подальшого економічного зростання національної економіки.

Висновки. Українському законодавству, з яким працюють бухгалтери та аудитори, властива перманентна трансформація різних правових норм, що стосується то окремих положень певних документів, то системних змін. У цьому контексті значним є вплив транспонування Директиви 2013/34/ЄС у законодавство України, що фактично визначило пріоритети його подальшого розвитку у сфері бухгалтерського обліку та звітності. Успішність цього процесу прямо пов'язана з готовністю українських компаній до впровадження нових стандартів звітності.

Проведене дослідження засвідчило наявність широких повноважень національних регуляторів за визначення складу і змісту річної фінансової звітності для різних категорій підприємств. У результаті транспонування Директиви 2013/34/ЄС державами – країнами ЄС використано різні підходи: від загального для всіх суб'єктів господарювання за основними формами звітності, з визначенням єдиної форми балансового звіту та звіту про прибутки та збитки, опублікування малими підприємствами приміток до фінансової звітності тощо. Але в жодному разі держави-члени не вимагають від малих підприємств складання звіту про зміни власного капіталу та звіту про рух грошових коштів. Фінансовий звіт малого підприємства складається зі спрощеного балансу, звіту про прибутки та збитки. Такий підхід реалізовано й в Україні.

Встановлено, що на відміну від компаній у державах – членах ЄС, для вітчизняних суб'єктів господарювання звіт про управління та звіт про платежі на користь держави є новими формами звітності. Попри створену нормативну базу, їхня підготовка залишається проблематичною та вимагає певного адаптаційного періоду для ґрунтовного вивчення вимог Директиви 2013/34/ЄС та закордонного досвіду, реформування системи обліку та звітності. Основною перешкодою є відсутність україномовного перекладу Директиви як свідчення низького рівня відповідальності вітчизняного законодавця та його формальний підхід до своїх зобов'язань і неготовність до впровадження МСФЗ малим і середнім бізнесом.

Подальше поглиблене вивчення положень Директиви 2013/34/ЄС, зокрема щодо структури та змісту фінансових звітів підприємств

.....

різних категорій, дасть змогу краще зрозуміти вітчизняні законодавчі новації, звітність партнерів по бізнесу з країн ЄС та зробити звітність українських підприємств більш транспарентною і корисною для підвищення їх конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Directive 2013/34/EU of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 on the annual financial statements, consolidated financial statements and related reports of certain types of undertakings, amending Directive 2006/43/EC of the European Parliament and of the Council and repealing Council Directives 78/660/EEC and 83/349/EEC. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2013/34>.
2. Basheva S., Boyanov B. Regulation of the Bulgarian accounting system and its future perspectives. *Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości*. Stowarzyszenie Księgowych w Polsce, T. 84 (140), 2015, P. 49-66.
3. Bauer K. (2016). Is Financial Reporting in the SME Sector Moving towards Transparency? *Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie*. 10 (958), pp. 5-20.
4. Březinová H. (2016). Transposition of the Directive 2013/34/EU into the Czech Accounting Legislation. *Studies of Socio-Economics and Humanities*, 2/2016, Vol. 6, pp. 6-13.
5. Chojnacka E. & Jadanowska E. (2020). Usefulness and benefits of disclosing non-financial information – results of a survey conducted among companies listed on the Warsaw Stock Exchange. *Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości*, 106 (162), pp. 45-65 (польська).
6. Dečman, N. (2014) Mogućnosti pojednostavljenja računovodstvene regulative za mikro poduzeća sukladno novoj Direktivi 2013/34/EU. *Računovodstvo i financije*, Godina LX, 8; 30-32 (хорватська).
7. Dorel M., Hlaciuc E., Ursachi A. & Măciucă G. (2015) Accounting Convergences and Divergences in the Context of Harmonization and THE Compliance of National Regulations with Directive 2013/34/EU, *Annals of University of Craiova – Economic Sciences Series*, University of Craiova, Faculty of Economics and Business Administration, vol. 1(43), pp. 29-38.
8. Gläserová J., Otavová M., Bušarová A., Dřínovská E. (2017). Impact of Transposition of the Directive 2013/34/EU into the National Laws of EU Member States Emphatically V4. *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, 65 (2), 631-639.
9. Kaufhold G. (2015). Compatibility of the IFRS for small and medium-sized entities and the new eu-accounting directive. *ACTA Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, Vol. 63, 210. № 6, pp. 1945-1951.
10. Kenyon MacGregor, Robert and MacGregor Pelikánová, Radka. «The nature and meaning of the Directive 2013/34/EU on financial statements according to the CJ EU» *Central European Economic Journal*, vol. 6, no. 53, 2020, pp. 246-261. DOI: 10.2478/ceej-2019-0014.
11. Mateş D., Hlaciuc E., Ursachi A., Măciucă G. (2015). Accounting convergences and divergences in the context of harmonization and the compliance of national regulations with Directive 2013/34/EU.

12. Riba N. (2018). The introduction of European directive 2013/34/EU under Italian legislation : analysis of changes made to the domestic framework on accounting and audit requirements. URL: <https://matheo.uliege.be/handle/2268.2/4832>.
13. Король С. Директива 2013/34/ЄС: досвід імплементації в національне законодавство. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2020. № 2. С. 115-128. Серія: Економічні науки.
14. Афанас'єва І. Впровадження положень директив ЄС в Україні. *Вісн. Східноукр. нац. ун-ту імені Володимира Даля*, № 3 (233), 2017, С. 9-12.
15. Гура Н. О. Імплементація Директиви 2013/34/ЄС в Україні з урахуванням міжнародного досвіду. *Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Серія: Економіка*. 2015. № 10 (175).
16. Зубілевич С. Облікова Директива ЄС, її вплив на склад і зміст звітів європейських комісій та перспективи для України. *Бухгалтерський облік і аудит*. 2014. № 7. С. 3-15.
17. Кузіна Р. В. Перспективи впровадження облікової директиви ЄС в Україні. Економічний аналіз: зб. наук. праць Терноп. нац. екон. ун-ту. 2015. Т. 19. № 2. С. 214-219.
18. Маренич Т. Г. Транспонування вимог Директиви ЄС № 2013/34/ЄС до національного законодавства України. *Бізнес Інформ*. 2016. № 6. С. 174.
19. Озеран А. Директива 2013/34/ЄС щодо річної фінансової звітності: дискусійні питання та напрями її імплементації в нормативну базу України. *Бухгалтерський облік та аудит*. 2015. № 5. С. 2-10.
20. Слободяник Ю. Б., Сиротенко Н. А. Підготовка, подання та аудит фінансової звітності: траєкторія змін. *Облік і фінанси*. 2018. № 1. С. 72-79.
21. Malyshkin O. & Protsepova A. Preparation of Balance Sheet of Ukrainian and Polish Enterprises According to the Requirements of Directive 2013/34/EU. *Accounting and Finance*, Institute of Accounting and Finance, 2017, Issue 4, P. 46-52.
22. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України від 16.07.1999 № 996-XIV.
23. National transposition measures communicated by the Member States concerning: Directive 2013/34/EU... URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/NIM/?uri=celex:32013L0034>.
24. План заходів з виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, затв. постановою КМУ від 25 жовт. 2017 № 1106.
25. Про внесення змін до Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» щодо удосконалення деяких положень: Закон України від 05.10.2017 № 2164-VIII.
26. Зміни до деяких нормативно-правових актів Міністерства фінансів України з бухгалтерського обліку, затв. наказом Мінфіну України від 20 черв. 2018 № 564.
27. Зміни до деяких нормативно-правових актів Міністерства фінансів України з бухгалтерського обліку, затв. наказом Мінфіну України від 31 трав. 2019 № 226.

Стаття надійшла до редакції 15.06.2021.

Korol S., Fomina O., Zadniproviskiy O. Corporate reporting: transposition of the provisions of EU Directive 2013/34.

Background. Corporate reporting is one of the key tools of external communication. Bringing it in line with EU Directive 2013/34 is in line with Ukraine's European integration plan and the interests of Ukrainian business.

The **aim** of the article is to study the approaches to transposing the provisions of EU Directive 2013/34 on the structure and content of corporate reporting in the EU Member States and in Ukraine to ensure its internationalization.

Materials and methods. The research was conducted using the methods of theoretical generalization, comparative analysis and synthesis, which allowed to assess the domestic practice and prospects of transposition of EU Directive 2013/34.

Results. The provisions of EU Directive 2013/34 on the preparation and publication of annual financial statements are considered. The requirements are systematized and the powers of national regulators to determine the structure and content of financial statements by category of enterprises are analyzed. Approaches to the reform of accounting legislation in the EU member states and in Ukraine are studied. The differences between the measures taken and the prospects for transposition of EU Directive 2013/34 in our country have been identified.

Conclusion. Unlike EU countries, the management report and the report on payments in favor of the state are new forms of reporting. The formation of the regulatory framework for the implementation of EU Directive 2013/34 in Ukraine is not completed yet, their preparation and practical implementation require a certain adaptation period to study foreign experience and create a favorable investment environment. Further in-depth study of the provisions of EU Directive 2013/34, in particular on the structure and content of financial statements of various categories of companies, will allow better understand domestic legislative innovations, reporting of business partners from EU countries and make reporting of Ukrainian companies more transparent and useful to increase their competitiveness and investment attractiveness.

Keywords: annual financial reporting, management report, structure of financial reporting of enterprises of different categories, powers of the national regulator, internationalization of financial reporting.

REFERENCES

1. Directive 2013/34/EU of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 on the annual financial statements, consolidated financial statements and related reports of certain types of undertakings, amending Directive 2006/43/EC of the European Parliament and of the Council and repealing Council Directives 78/660/EEC and 83/349/EEC. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2013/34> [in English].
2. Basheva, S., & Boyanov, B. (2015). Regulation of the Bulgarian accounting system and its future perspectives. *Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości*. Stowarzyszenie Księgowych w Polsce, (Vol. 84 (140), (pp. 49-66) [in English].
3. Bauer, K. (2016). Is Financial Reporting in the SME Sector Moving towards Transparency? *Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie*, 10 (958), 5-20 [in English].
4. Březinová, H. (2016). Transposition of the Directive 2013/34/EU into the Czech Accounting Legislation. *Studies of Socio-Economics and Humanities*, 2/2016, (Vol. 6), (pp. 6-13) [in English].

5. Chojnacka, E. & Jadanowska, E. (2020). Usefulness and benefits of disclosing non-financial information – results of a survey conducted among companies listed on the Warsaw Stock Exchange. *Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości*, 106(162), 45-65 [in Polish].
6. Dečman, N. (2014) Mogućnosti pojednostavljenja računovodstvene regulative za mikro poduzeća sukladno novoj Direktivi 2013/34/EU. *Računovodstvo i financije*, Godina LX, 8, 30-32 [in Croatian].
7. Dorel, M., Hlaciuc, E., Ursachi, A., & Măciucă, G. (2015). Accounting Convergences and Divergences in the Context of Harmonization and THE Compliance of National Regulations with Directive 2013/34/EU, *Annals of University of Craiova - Economic Sciences Series*, University of Craiova, Faculty of Economics and Business Administration, (Vol. 1 (43), (pp. 29-38) [in English].
8. Gláserová, J., Otavová, M., Bušarová, A., & Dřínovská, E. (2017). Impact of Transposition of the Directive 2013/34/EU into the National Laws of EU Member States Emphatically V4. *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, 65(2), 631-639 [in English].
9. Kaufhold, G. (2015). Compatibility of the IFRS for small and medium-sized entities and the new eu-accounting directive. *ACTA Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, (Vol. 63 (210), 6, 1945-1951 [in English].
10. Kenyon, MacGregor, & Robert and MacGregor Pelikánová, Radka (2020). The nature and meaning of the Directive 2013/34/EU on financial statements according to the CJ EU. *Central European Economic Journal*, (Vol.6), 53, 246-261. DOI: 10.2478/ceej-2019-0014 [in English].
11. Mateş, D., Hlaciuc, E., Ursachi, A., & Măciucă, G. (2015). Accounting convergences and divergences in the context of harmonization and the compliance of national regulations with Directive 2013/34/EU [in English].
12. Riba, N. (2018). The introduction of European directive 2013/34/EU under Italian legislation: analysis of changes made to the domestic framework on accounting and audit requirements. Retrieved from <https://matheo.uliege.be/handle/2268.2/4832> [in English].
13. Korol', S. (2020). Dyrektyva 2013/34/JeS: dosvid implementacii' v nacional'ne zakonodavstvo [EU Directive 2013/34: experience of implementation in national legislation]. *Zovnishnja tovgivlja: ekonomika, finansy, pravo – Foreign trade: economics, finance, law*, 2, 115-128. Serija. Ekonomichni nauky [in Ukrainian].
14. Afanas'jeva, I. (2017). Vprovadzhennja polozhen' dyrektyv JeS v Ukrai'ni [Implementation of the provisions of EU directives in Ukraine]. *Visnyk Shidno-ukrai'ns'kogo nacional'nogo universytetu imeni Volodymyra Dalja – Bulletin of the Volodymyr Dahl East Ukrainian National University*, 3 (233), 9-12 [in Ukrainian].
15. Gura, N. O. (2015). Implementacija Dyrektyvy 2013/34/JeS v Ukrai'ni z urahuvannjam mizhnarodnogo dosvidu [Implementation of EU Directive 2013/34 in Ukraine taking into account international experience]. *Visnyk Kyivs'kogo nacional'nogo universytetu im. Tarasa Shevchenka. Serija: Ekonomika – Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Series: Economics*, 10 (175) [in Ukrainian].
16. Zubilevych, S. (2014). Oblikova Dyrektyva JeS, i'i' vplyv na sklad i zmist zvitiv jevropejs'kyh komisij ta perspektyvy dlja Ukrai'ny [EU Accounting Directive, its impact on the composition and content of European Commission reports and prospects for Ukraine]. *Buhgalters'kyj oblik i audyt – Accounting and auditing*, 7, 3-15 [in Ukrainian].
17. Kuzina, R. V. (2015). Perspektyvy vprovadzhennja oblikovoi' dyrektyvy JeS v Ukrai'ni [Prospects for the implementation of the EU Accounting Directive in Ukraine]. *Ekonomichnyj analiz: zbirnyk nauk. prac' Ternopil's'kogo nacional'nogo ekonomichnogo universytetu – Economic analysis: a collection of scientific works of Ternopil National Economic University*, (Vol. 19), 2, 214-219 [in Ukrainian].

18. Marenych, T. G. (2016). Transponuvannya vymog Dyrektyvy JeS № 2013/34/JeS do nacional'nogo zakonodavstva Ukrainy [Transposition of the requirements of the EU Directive № 2013/34/EU to the national legislation of Ukraine]. *Biznes Inform – Business Inform*, 6, 174 [in Ukrainian].
19. Ozeran, A. (2015). Dyrektyva 2013/34/JeS shhodo richnoi' finansovoi' zvitnosti: dyskusijni pytannya ta naprjamy i'i' implementacii' v normatyvnu bazu Ukrainy [Directive 2013/34 / EU on annual financial reporting: issues for discussion and directions for its implementation in the regulatory framework of Ukraine]. *Buhgalters'kyj oblik ta audyt – Accounting and auditing*, 5, 2-10 [in Ukrainian].
20. Slobodjanyk, Ju. B., & Syrotenko, N. A. (2018). Pidgotovka, podannja ta audyt finansovoi' zvitnosti: trajektorija zmin [Preparation, submission and audit of financial statements: the trajectory of changes]. *Oblik i finansy – Accounting and finance*, 1, 72-79 [in Ukrainian].
21. Malyskin, O. & Protsepova, A. (2017). Preparation of Balance Sheet of Ukrainian and Polish Enterprises According to the Requirements of Directive 2013/34/EU. *Accounting and Finance, Institute of Accounting and Finance*, (Issue 4), (pp. 46-52) [in English].
22. Zakon Ukrainy vid 16.07.1999 № 996-XIV: Pro buhgalters'kyj oblik ta finansovu zvitnist' v Ukraini [Law of Ukraine of July 16, 1999 № 996-XIV: On Accounting and Financial Reporting in Ukraine] [in Ukrainian].
23. National transposition measures communicated by the Member States concerning: Directive 2013/34/EU. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/NIM/?uri=celex:32013L0034> [in English].
24. Plan zahodiv z vykonannya Ugody pro asociaciju mizh Ukrain'noju, z odnizei' storony, ta Jevropejs'kym Sojuzom, Jevropejs'kym spivtovarystvom z atomnoi' energii' i i'hnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi' storony, zatv. postanovoju KМУ vid 25 zhovt. 2017 № 1106 [Action plan for the implementation of the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other hand, was approved by resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of October 25, 2017 № 1106] [in Ukrainian].
25. Pro vnesennja zmin do Zakonu Ukrainy "Pro buhgalters'kyj oblik ta finansovu zvitnist' v Ukraini" shhodo udoskonalennja dejakyh polozhen': Zakon Ukrainy vid 05.10.2017 № 2164-VIII [in Ukrainian].
26. Zminy do dejakyh normatyvno-pravovyh aktiv Ministerstva finansiv Ukrainy z buhgalters'kogo obliku, zatv. nakazom Minfinu Ukrainy vid 20 cherv. 2018 № 564 [Amendments to some normative legal acts of the Ministry of Finance of Ukraine on accounting, were approved by the order of the Ministry of Finance of Ukraine of June 20, 2018 № 564] [in Ukrainian].
27. Zminy do dejakyh normatyvno-pravovyh aktiv Ministerstva finansiv Ukrainy z buhgalters'kogo obliku, zatv. nakazom Minfinu Ukrainy vid 31 trav. 2019 № 226 [Amendments to some normative legal acts of the Ministry of Finance of Ukraine on accounting, were approved by the order of the Ministry of Finance of Ukraine of May 31, 2019 № 226] [in Ukrainian].

УДК 657.6:06.015(4-672ЄС) DOI: [https://doi.org/10.31617/zt.knute.2021\(118\)06](https://doi.org/10.31617/zt.knute.2021(118)06)

JEL Classification M40

СЕМЕНОВА Світлана

E-mail: s.semenova@knute.edu.ua

ORCID ID: 0000-0001-7250-7482

ШАПОВАЛОВА Алла

E-mail: a.shapovalova@knute.edu.ua

ORCID ID: 0000-0002-9749-9439

к. е. н., доцент, доцент кафедри обліку та оподаткування Київського національного торговельно-економічного університету вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

к. е. н., доцент, доцент кафедри обліку та оподаткування Київського національного торговельно-економічного університету вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

ПРОФЕСІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ З ОБЛІКУ І АУДИТУ В ЄВРОПІ

Досліджено функції та цілі професійних організацій у сфері бухгалтерського обліку й аудиту в Європі. Проаналізовано результати їхньої діяльності. Розглянуто перспективи входження України до складу європейських професійних організацій. Окреслено перспективи розвитку бухгалтерської професії.

Ключові слова: бухгалтерський облік, аудит, звітність, професійна організація, Європа.

Постановка проблеми. Бухгалтерський облік та аудиторська практика відіграють важливу роль у забезпеченні ефективної, прозорої та сталої економіки. Цьому сприяє впровадження системи єдиних стандартів і підходів, координації та нагляду, підтримки й гармонізації з боку професійних організацій. Саме професійні організації представляють і допомагають своїм членам, враховуючи інтереси бухгалтерської професії в усіх її проявах – від індивідуальної практики в малому та середньому бізнесі до обліку на великих підприємствах, у державному й громадському секторах з урахуванням суспільних інтересів. Професійні організації є потужним рушієм розвитку бухгалтерського обліку та аудиту, дотримання кодексу етики й принципів доброчесності, відкритого та інклюзивного діалогу зацікавлених сторін й у підсумку – ефективного управління.

У сучасних умовах господарювання, які характеризуються посиленням процесів економічної та інформаційної інтеграції, впливом непередбачуваних викликів і змін, професійні організації мають працювати для вдосконалення, гармонізації та лібералізації практики ведення бухгалтерського обліку, обов'язкового аудиту й корпоративної звітності. Євроінтеграційні процеси в Україні потребують співпраці з міжнародними професійними бухгалтерськими організаціями в Європі,

вивчення та використання їхнього досвіду, долучення до складу провідних європейських організацій у сфері обліку та аудиту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що діяльність професійних організацій у сфері обліку та аудиту в Європі є досліджуваною й актуальною. Роль професійних організацій у регулюванні аудиторської діяльності та підвищенні кваліфікації бухгалтерів висвітлювали О. Гавриловський, Л. Гавриловська [1], Л. Кирильєва, Д. Шеховцова [2], В. Жук [3], М. Шигун [4], В. Метелиця [5]. В економічній літературі представлені різні підходи до визначення груп професійних організацій як суб'єктів гармонізації, стандартизації й конвергенції обліку та звітності. Так, А. Мельник, І. Іващук, І. Бенько [6] поділяють професійні організації з регулювання обліку та звітності у світових масштабах на дві групи: регіональні (Європейська економічна спільнота, Європейська бухгалтерія, Африканська Рада з бухгалтерського обліку, Міжамериканська асоціація бухгалтерів та ін.) та міжнародні (світові). До всесвітніх організацій відносять Міжнародну федерацію бухгалтерів, Раду з МСФЗ, Міжурядову робочу групу експертів з міжнародних бухгалтерських стандартів ООН, Організацію Об'єднаних Націй, Організацію економічної співдружності та розвитку та інші [7, 8].

Функцією професійних організацій є також формулювання майбутніх очікувань щодо професійних компетентностей фахівців з обліку та аудиту на основі думки громадськості й бачення стратегії розвитку як міжнародних стандартів, так і діяльності бухгалтерів й аудиторів, розуміння основних проблем і ключових пріоритетів для того, щоб відповідати актуальним запитам й служити суспільним інтересам. Відповідно до цього заслуговує на увагу дослідження М. Камеран та Д. Кампа [9], присвячене діяльності професійних організацій у сфері обліку та аудиту в Європі, зокрема посиленню вимог до вступу, які стосуються, крім обов'язкової належної освіти, підвищення рівня технічних компетентностей і навичок комунікативних зв'язків, етичної прихильності; до того ж значний акцент робиться на необхідності подальшої безперервної освіти та професійного зростання фахівців, підкреслюється зв'язок між практиками й науковими колами.

У своїх працях С. Голов [10], Н. Головай, В. Волинець, Н. Гордополова [11] до суб'єктів гармонізації відносять політичні та професійні організації, міжнародні й регіональні органи. Вплив професійних організацій на процеси гармонізації бухгалтерського обліку та оподаткування на підприємствах України в контексті нормативів ЄС висвітлюють: О. Малишкін, К. Безверхий, І. Ковова, С. Семенова, С. Шуляренко, В. Карєв [12]. Роль професійних організацій та органів суспільного нагляду за аудиторською діяльністю досліджували В. Пантелеєв [13] і Н. Дорош [14]. Особливості впливу професійних організацій з обліку та аудиту в окремих європейських країнах розглядають В. Костюченко, Н. Тарабан [15], М. Щирба та І. Щирба [16].

Проте вплив професійних організацій на розвиток обліку і аудиту в Європі у науковій літературі загалом висвітлюється дуже стисло. Здебільшого напрями, мету і завдання своєї діяльності кожна професійна організація представляє на власному інформаційному ресурсі (офіційному сайті), а наукові дослідження більш спрямовані на розкриття особливостей функціонування професійних організацій в окремих європейських країнах, аналіз проблем і перспектив впровадження міжнародних стандартів фінансової звітності, міждисциплінарне співробітництво бухгалтерів, податкових консультантів з державними адміністраторами й органами статистики, особливості аудиторської практики, на що вказує літературний огляд, проведений Дж. Каруана, Г. Даббікко, С. Джорге, Дж. Монева [17] та Ф. Лопез-Аркейз, А. Беллостас, Дж. Монева [18].

Отже, можна стверджувати, що значення та актуальний вплив професійних організацій на розвиток бухгалтерського обліку та аудиту в Європі недостатньо висвітлені й потребують подальшого дослідження.

Метою статті є визначення ролі професійних організацій у сфері бухгалтерського обліку та аудиту в Європі, характеристика результатів їхньої діяльності й перспектив долучення України до складу європейських професійних організацій.

Матеріали та методи. Методологічною основою дослідження є загальнонаукові та спеціальні методи пізнання. Для визначення особливостей і систематизації завдань функціонування професійних організацій з обліку та аудиту використано методи групування, порівняння, абстрагування та узагальнення. Під час побудови ілюстрацій та обґрунтування специфіки роботи бухгалтерів і аудиторів в Європі застосовувались методи аналізу, синтезу, індукції, порівняння, системний підхід.

Результати дослідження. Правильні рішення починаються з вірогідної інформації. До того ж кваліфіковані бухгалтери вимірюють і розкривають фінансові й організаційні дані для підтримки тих, хто приймає рішення в державному та приватному секторах. Вони забезпечують прозорість, довіру й цілісність, що допомагає ринкам ефективно функціонувати. Бухгалтери, аудитори та консультанти працюють у різних сферах діяльності й секторах: у бухгалтерських фірмах усіх розмірів, малих і середніх підприємствах, великих компаніях, урядах й місцевих органах влади, некомерційних організаціях, у галузі освіти тощо. Їхні знання широко використовуються в таких сферах: фінанси, корпоративна соціальна відповідальність, обов'язковий незалежний аудит, податкові та фінансові консультації, менеджмент, управління персоналом, послуги з надання впевненості та консалтинг. У країнах світу здебільшого створені професійні організації бухгалтерів, що на національному та міжнародному рівнях сприяють розвитку й гармонізації обліку та аудиту. Основні суб'єкти – політичні та професійні організації, які впливають на сферу бухгалтерського обліку й обов'язкового аудиту на світовому та регіональному рівнях представлені у *табл. 1*. Зокрема серед професійних організацій ключову роль відіграють Рада з міжнародних стандартів бухгалтерського обліку, Міжнародна федерація бухгалтерів та Європейська бухгалтерія.

Професійні та політичні організації, які впливають на сферу бухгалтерського обліку та обов'язкового аудиту в Європі

Назва організації	Характеристика
<i>Політичні</i>	
Організація Об'єднаних Націй (ООН)*	<i>Міжурядова робоча група експертів з Міжнародних стандартів обліку та звітності (ISAR) Центру ООН щодо транснаціональних корпорацій має за мету участь у процесі міжнародної гармонізації вимог до обліку та звітності; сприяння впровадженню МСФЗ та поширенню найкращої міжнародної облікової практики у країнах світу, зокрема країнах, що розвиваються, та країнах з перехідною економікою</i>
Організація економічної співдружності та розвитку (ОЕСР)*	<i>Міжнародна організація, членами якої на сьогодні є 34 країни. 70 країн мають статус партнерів ОЕСР, беручи участь у багатьох сферах її діяльності. Мета ОЕСР – сприяти економічному розвитку держав-членів шляхом надання консультативної допомоги з широкого спектра питань, зокрема й питань складання фінансової звітності транснаціональних компаній. У складі ОЕСР створено спеціальну <i>робочу групу зі стандартів бухгалтерського обліку</i>, яка провела дослідження національних стандартів країн-членів цієї організації з метою виявлення невідповідностей і здійснила низку заходів, спрямованих на узгодження стандартів обліку, вказувала на необхідність активізації зусиль з розробки міжнародних стандартів обліку та звітності</i>
Європейський Союз (ЄС)**	<i>Рада Міністрів ЄС, яка представляє уряди 27 держав – членів ЄС, приймає акти (директиви та регламенти), які регулюють бухгалтерський облік і є обов'язковими для застосування країнами – членами ЄС. Проекти законодавчих актів та офіційні пропозиції (зокрема й по застосуванню МСФЗ) готує <i>Європейська комісія</i> після проведення консультацій з національними та європейськими експертами. Офіційна пропозиція розглядається <i>Комітетом з економічних і соціальних питань та Європейським парламентом</i>. За результатами обговорення Комісія вносить корективи у свій проєкт і передає його на розгляд у Раду Міністрів</i>
<i>Професійні</i>	
Рада з міжнародних стандартів бухгалтерського обліку (РМСБО- <i>IASB</i>) (з 1973 по 2001 рр. – Комітет з міжнародних стандартів бухгалтерського обліку)*	<i>Метою організації є встановлення стандартів для задоволення потреб інвесторів у розкритті інформації, що стосується сталого розвитку; гармонізація національних систем бухгалтерського обліку для повсюдного застосування Міжнародних стандартів фінансової звітності</i>
Рада з міжнародних стандартів аудиту та впевненості (<i>IAASB</i>)*	<i>Встановлює високоякісні міжнародні стандарти аудиту, перевірки та контролю якості, які зміцнюють довіру громадськості до глобальної професії</i>

Закінчення таблиці 1

Назва організації	Характеристика
Міжнародна федерація бухгалтерів (МФБ–IFAC)*	Метою організації є розвиток і глобалізація бухгалтерської професії, гармонізація її стандартів у всьому світі, щоб допомогти бухгалтерам надавати професійні послуги на високому рівні в інтересах усього суспільства. Членами та асоційованими членами МФБ є 175 організацій з більш ніж 130 країн та юрисдикцій, які представляють майже 3 млн бухгалтерів у публічній практиці, освіті, державних послугах, промисловості та торгівлі. МФБ працює в тісному контакті з РМСБО
Європейська бухгалтерія (до 2016 р. Федерація європейських бухгалтерів)**	Регіональні професійні організації, що займаються зокрема уніфікацією бухгалтерської практики у відповідному регіоні, гармонізацією (чи поширенням інформації щодо гармонізації) обліку та звітності для своїх членів і ділових кіл регіону
Європейська спілка експертів з економічного і фінансового обліку**	

* Міжнародний рівень

** Регіональний рівень

Джерело: складено авторами за [9; 10; 17; 19–22].

Діяльність професійних і політичних організацій (табл. 1) відіграє важливу роль у розвитку обліку та аудиту. Докладніше про деякі з них.

Ще в 1982 р. Економічною та Соціальною Радою ООН (*United Nations Economic and Social Council – ECOSOC*) створено Міжурядову робочу групу експертів з міжнародних стандартів бухгалтерського обліку та звітності (*Intergovernmental Working Group of Experts on International Standards of Accounting and Reporting – ISAR*) з метою сприяння інвестиціям, розвитку та економічній стабільності шляхом поширення передової практики в галузі прозорості корпоративної звітності та бухгалтерського обліку. Дотепер Міжурядова робоча група *ISAR* проводить конференції ООН з торгівлі та розвитку (*United Nations Conference on Trade and Development – UNCTAD*). Щорічні сесії та семінари-практикуми проходять в офісі ООН у Женеві, Швейцарії, де беруть участь делегати з держав – членів ООН, серед них: політики, науковці, представники громадських організацій, бізнесу, регуляторних органів, професійних спілок, національних, регіональних і міжнародних бухгалтерських організацій.

Основними напрямками роботи *ISAR* є розвиток фінансової та нефінансової корпоративної звітності, що містить: облік і звітність про стійкість; впровадження міжнародних стандартів фінансової звітності (МСФЗ); бухгалтерський облік малих і середніх підприємств; розкриття інформації про корпоративне управління; звітність про корпоративну відповідальність; екологічний облік і звітність. Група експертів *ISAR* розробляє дослідницькі, методичні та керівні документи, які розповсюджуються через проведення семінарів, навчальних програм

і тренінгів по всьому світу, публікуються актуальні наукові праці у щорічному огляді Міжнародних питань бухгалтерського обліку та звітності, які знаходяться у вільному доступі для завантаження з офіційного вебсайту [23].

З ініціативи *ISAR Honors* відзначаються політичні, інституційні та наукові зусилля з розбудови потенціалу різних зацікавлених сторін, які заохочують та допомагають підприємствам публікувати дані про їхній внесок у реалізацію програми «Перетворення нашого світу: Порядок денний сталого розвитку до 2030 року» (*Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*) та сприяють поширенню передового досвіду в цій галузі [24].

Також *UNCTAD-ISAR* допомагає державам-членам у їхніх зусиллях щодо імплементації міжнародних стандартів, кодексів і найкращих практик для гармонізації й поліпшення якості звітності підприємств, покращення фінансової стабільності, сприяння міжнародним і внутрішнім інвестиціям, соціальному та економічному прогресу. Вона досягає цих цілей, допомагаючи обміну думками та передовою практикою, завдяки формуванню консенсусу, розробці керівних документів і наданню технічної допомоги з питань, що стосуються як фінансової звітності, так і безперервності діяльності. Побудова ефективної системи бухгалтерського обліку та звітності вимагає розробки відповідної політики та нормативних актів, потужної інституційної бази й належних ресурсів. Ця робота проводиться в рамках щорічних сесій *ISAR*, а також пов'язаних з ними семінарів і круглих столів, досліджень й заходів, зокрема значна увага зосереджується на гармонізації звітності компаній, що звітують про свій внесок в імплементацію цілей сталого розвитку.

Міжнародна федерація бухгалтерів – *IFAC* [19], що заснована ще у 1977 р. у Мюнхені (Німеччина), дотепер працює з метою зміцнення бухгалтерської професії в інтересах суспільства як її міжнародний представник. Крім розробки високоякісних стандартів обліку і звітності, *IFAC* сприяє співробітництву та взаємодії між членами федерації та іншими професійними організаціями. Після проведених громадських консультацій у 2020 р. підтверджено, що існує попит на глобальні стандарти, тож *IFAC* сприяє підтримці розробки й гармонізації цих стандартів у співпраці з Радою з міжнародних стандартів бухгалтерського обліку – *IASB* [20].

Вагому роль для міжнародної конвергенції обліку та фінансової звітності виконує Європейська бухгалтерія [22] (англ. *Accountancy Europe* або нім. *Die Accountancy Europe*), що об'єднує 50 професійних організацій з 35 країн, які представляють 1 млн кваліфікованих бухгалтерів, аудиторів і радників-консультантів. До 2016 р. відома як Федерація європейських бухгалтерів (*Fédération des Experts Comptables Européens – FEE*), створена ще 1 січня 1987 р. профспілкою Європейського Союзу бухгалтерів з економічних та фінансових питань (*Union Européenne des Experts-comptables Economique et Financiers – UEC*) і Навчальної

групи бухгалтерів (*der Groupe d'Etudes des Experts-comptables – CEE*). Європейська бухгалтерія входить до Реєстру прозорості ЄС (*the EU Transparency Register – № 4713568401-18*). Ця організація лобіює професійні інтереси бухгалтерів на європейському рівні з метою кращої гармонізації бухгалтерської практики в Європі.

Визнано, що професійні бухгалтери грають провідну роль у підтримці ринків і суспільства, надаючи корисну, надійну та релевантну інформацію. Користувачі й учасники ринку потребують корисну і якісну фінансову та нефінансову звітність, оскільки прозорість украй необхідна для ефективної та стійкої економіки. Як зазначається на офіційній сторінці Європейської бухгалтерії [22]: «Професійні бухгалтери змушують цифри працювати на людей»¹, тому важливо накопичувати й обмінюватись щоденним досвідом з ведення обліку, складання звітності, оподаткування, аудиту по всій Європі, щоб інформувати про можливі проблеми, шляхи їхнього вирішення та наявну дискусію щодо європейської політики.

Основними сферами, в яких професія бухгалтера може зробити найбільший внесок, Європейською бухгалтерією визнано: сталі фінансування; мале та середнє підприємництво; податки; облік і звітність; аудит й надання впевненості. Обліковці допомагають організаціям готувати свої фінансові та нефінансові дані для вимірювання результатів діяльності, включаючи соціальний вплив на їхню економічну діяльність, управляти та контролювати ризики, забезпечувати стримування й протипагу, належне управління, етику та стійкість. Вони також повідомляють про ці виміри зовнішньому світу, щоб зацікавлені сторони могли ґрунтувати свої рішення на об'єктивній інформації про результати діяльності підприємств.

Аудитори, надаючи послуги з аудиту та формування довіри, підтверджують достовірність інформації, готуючи незалежний висновок експерта (звіт) для представлення інформації про організацію. У разі проведення обов'язкового аудиту аудитори забезпечують передбачену законодавством перевірку фінансових рахунків компаній і формують думку щодо них. Аудитор допомагає поліпшити цілісність фінансової звітності та довіру до неї з боку зацікавлених сторін. Радники багатьох підприємств і організацій покладаються на консультативні можливості професії бухгалтера, наприклад, на фінанси, податки, корпоративну соціальну відповідальність, управління персоналом, захист даних та кібербезпеку.

Отже, професійних бухгалтерів в Європі від інших фінансових фахівців відрізняє те, що вони:

кваліфіковані, а також є зареєстрованими учасниками однієї або декількох з 50 професійних організацій, об'єднаних у Європейській бухгалтерії;

¹ Всі цитати з іншомовних джерел наводяться у перекладі авторів статті.

пов'язані міжнародними етичними стандартами, заснованими на таких принципах: цілісність, об'єктивність, професійна компетентність та належна обережність, конфіденційність і професійна поведінка, що призводить до необхідності врахування суспільних інтересів;

сприйнятливі до скарг за невідповідність визначеним стандартам, що може призвести до санкцій;

повинні стежити за постійним професійним розвитком, щоб зберегти свої знання на актуальному найсучаснішому рівні;

зобов'язані дотримуватись міжнародних стандартів щодо ведення своєї бухгалтерської та аудиторської діяльності.

На офіційному ресурсі Європейської бухгалтерії представлена інформація про 50 членів професійних бухгалтерських органів з 35 країн (рисунок), де можна переглянути, як організована європейська професія бухгалтера. Для цього необхідно вибрати країну та ознайомитись з ключовими особливостями бухгалтерської професії у цій країні: які професії (посади) та звання існують, їх основні напрями діяльності, освіта, вимоги, контроль тощо. Також представлено більш детальний опис про те, як регулюється доступ до європейської професії бухгалтера, наскільки він подібний для аудиторів і різний для бухгалтерів і радників.

**Мапа учасників професійної організації
Європейська бухгалтерія [22]**

Огляд професійних організацій у сфері обліку та аудиту в Європі й кількості їхніх учасників представлено в табл. 2.

Таблиця 2

Основні професійні організації бухгалтерів і аудиторів в Європі станом на 2020 р.

Країна	Організація	Кількість дійсних членів
Австрія	Інститут австрійських дипломованих бухгалтерів (<i>Institute of Austrian Certified Public Accountants – IWP</i>)	850
	Австрійська палата податкових радників та аудиторів (<i>The Austrian Chamber of Tax Advisors and Auditors – KSW</i>)	7 898
Бельгія	Бельгійський інститут податкових радників і бухгалтерів (<i>Belgian Institute for Tax Advisors & Accountants – ITAA</i>)	16 000
	Інститут зареєстрованих аудиторів (<i>Institute of Registered Auditors – IRE/IBR</i>)	1 072
Німеччина	Палата бухгалтерів (аудиторів) (<i>Chamber of Public Accountants, нім. der Wirtschaftsprüferkammer – WPK</i>)	21 237
	Інститут аудиторів у Німеччині (<i>Institute of Public Auditors in Germany, нім. Das Institut der Wirtschaftsprüfer in Deutschland e.V. – IDW</i>)	13 107
Боснія та Герцеговина	Спілка бухгалтерів, аудиторів і фінансових працівників Федерації Боснії та Герцеговини (<i>Union of Accountants, Auditors and Financial Workers of the Federation of Bosnia and Herzegovina – SRR FBiH</i>)	4 084
	Асоціація бухгалтерів та аудиторів Сербської Республіки (<i>Association of Accountants and Auditors of the Republic of Srpska – SRRRS</i>)	3 373
Велико-британія	Асоціація дипломованих бухгалтерів (<i>Association of Chartered Certified Accountants – ACCA</i>)	223 454
	Сертифікований інститут спеціалістів з управлінського обліку (<i>Chartered Institute of Management Accountants – CIMA</i>)	115 000
	Дипломований інститут державних фінансів і бухгалтерського обліку (<i>The Chartered Institute of Public Finance and Accountancy – CIPFA</i>)	14 000
	Інститут дипломованих бухгалтерів Англії та Уельсу (<i>Institute of Chartered Accountants in England and Wales – ICAEW</i>)	151 761
	Інститут дипломованих бухгалтерів Шотландії (<i>Institute of Chartered Accountants of Scotland – ICAS</i>)	22 606
Ірландія	Дипломовані бухгалтери Ірландії (<i>Chartered Accountants Ireland – CAI</i>)	28 557
	Інститут дипломованих бухгалтерів в Ірландії (<i>Institute of Certified Public Accountants in Ireland – CPA</i>)	4 519
Франція	Інститут зовнішніх аудиторів (<i>Institute of Statutory Auditors – CNCC</i>)	12 341

Закінчення таблиці 2

Країна	Організація	Кількість дійсних членів
Франція	Національний інститут бухгалтерів та аудиторів Франції (<i>The French National Institute of Accountants and Auditors – IFEC</i>)	4 000
	Орден дипломованих бухгалтерів (<i>The Orde of Certified Accountants – CSOEC France</i>)	21 296
Італія	Національна рада професійних дипломованих бухгалтерів (<i>National Board of Professional Chartered Accountants – CNDCEC</i>)	118 987
Іспанія	Інститут дипломованих бухгалтерів Іспанії (<i>Institute of Chartered Accountants of Spain – ICJCE</i>)	4 760
Данія	FSR-Датські аудитори (<i>FSR-Danish Auditors</i>)	4 900
Чехія	Аудиторська палата Чеської Республіки (<i>Chamber of Auditors of the Czech Republic – KACR</i>)	1 160
Болгарія	Інститут дипломованих бухгалтерів (<i>Institute of Certified Public Accountants – ICPAB</i>)	720
Словаччина	Аудиторська палата Словаччини (<i>Slovak Chamber of Auditors – SKAU</i>)	782
Хорватія	Аудиторська палата Хорватії (<i>Croatian Audit Chamber – HRK</i>)	996
Швейцарія	Швейцарські експерти (<i>EXPERTsuisse</i>)	8 750
Швеція	Інститут бухгалтерської професії у Швеції (<i>Institute for the Accountancy Profession in Sweden – FAR</i>)	5 131
Люксембург	Інститут зареєстрованих аудиторів (<i>Institute of Registered Auditors – IRE</i>)	468
	Спілка дипломованих бухгалтерів (<i>Order of Chartered Accountants – OEC</i>)	1 168
Португалія	Інститут обов'язкових аудиторів (<i>Institute of Statutory Auditors – OROC</i>)	1 504
Румунія	Палата фінансових аудиторів Румунії (<i>Chamber of Financial Auditors of Romania – CAFR</i>)	4 570
	Орган експертних та ліцензованих бухгалтерів Румунії (<i>The Body of Expert and Licensed Accountants of Romania – CECCAR</i>)	33 278
Норвегія	Норвезький інститут державних бухгалтерів (<i>The Norwegian Institute of Public Accountants – DnR</i>)	4 630

Джерело: складено авторами за [22].

Україна поки не є членом професійної організації Європейська бухгалтерія, проте євроінтеграційні процеси та конвергенція національної системи обліку і звітності сприятимуть подальшому входженню нашої держави до авторитетних міжнародних об'єднань професійних бухгалтерів та аудиторів.

В Україні процес конвергенції обліку та фінансової звітності здійснюється органом регулювання – Міністерством фінансів України, пріоритетним завданням якого є розробка та удосконалення нормативно-правових актів у сферах бухгалтерського обліку та аудиту, з урахуванням вимог законодавчих документів ЄС у відповідних сферах,

Міжнародних стандартів фінансової звітності, Міжнародних стандартів бухгалтерського обліку для державного сектору [25]. Сприяють конвергенції обліку і фінансової звітності в Україні вітчизняні громадські професійні організації бухгалтерів, серед яких: Федерація професійних бухгалтерів і аудиторів України (ФПБАУ), Українська асоціація сертифікованих бухгалтерів і аудиторів (УАСБА), Федерація аудиторів, бухгалтерів і фінансистів АПК України (ФАБФ АПКУ). Члени цих професійних організацій входять до складу Методологічної ради з бухгалтерського обліку при Міністерстві фінансів України, здійснюючи підготовку проєктів законодавчих і нормативних актів у сфері бухгалтерського обліку. З урахуванням процесу конвергенції бухгалтерського обліку, фінансової звітності та аудиту відповідно до Європейських директив та МСФЗ роль професійних організацій у вирішенні проблем підвищення кваліфікації та розвитку професії вітчизняних бухгалтерів і аудиторів найближчим часом зростатиме.

Висновки. Останні десятиліття характеризуються значними реформами та змінами в стандартах обліку і звітності, ведення аудиту, надання впевненості й підтвердження достовірності. Усе це, з одного боку, певною мірою є наслідком роботи професійних організацій у сфері обліку і аудиту, з іншого – вимагає від них подальшого розвитку й удосконалення для покращення ефективності, дієвості, прозорості й підзвітності бізнесу як в Європі, так і в усьому світі. Головна роль професійних організацій у сфері обліку і аудиту полягає в захисті суспільних інтересів, підвищенні актуальності, репутації та цінності бухгалтерської професії, поширенні передового досвіду в цій галузі.

Для України вступ до складу європейських професійних організацій з обліку і аудиту є надзвичайно важливим на шляху євроінтеграції. Міжнародні інвестори з глобальними інвестиціями потребують якісної, прозорої, надійної та порівнянної інформації про діяльність компаній щодо клімату й інших екологічних, соціальних та управлінських питань, довіри до висновків і впевненості у вірогідності висловленої думки аудиторів. Саме тому роль професійних організацій у сфері обліку та аудиту актуальна на сьогодні і зростатиме надалі не тільки в Європі, а й у всьому світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гавриловський О. С., Гавриловська Л. М. Регулювання аудиту в країнах ЄС та перспективи його розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. Вип. 15, ч. 1. С. 68-71.
2. Кирильєва Л. О., Шеховцова Д. Д. Сучасна концепція регуляторів з організації бухгалтерського обліку. *Бізнес Інформ*. 2019. № 3. С. 270-275. DOI: [10.32983/2222-4459-2019-3-270-275](https://doi.org/10.32983/2222-4459-2019-3-270-275).
3. Жук В. М. Професійні організації у вирішенні проблем підвищення кваліфікації бухгалтерів. *Облік і фінанси АПК: освітній портал*. 2021. URL: <http://magazine.faaf.org.ua/profesiyni-organizacii-u-virishenni-problem-pidvischennya-kvalifikacii-buhgalteriv.html>.

4. Шигун М. М. Професійна бухгалтерська освіта і кваліфікація: європейські орієнтири. Облік, оподаткування і контроль: теорія та методологія: Міжнародна науково-практична інтернет-конференція, 30 червня 2017 р., Тернопіль. С. 335-337. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/22443/1/335-337.pdf>.
5. Метелиця В. М. Регуляторна конвергенція бухгалтерської професії в Європейському Союзі. *Облік і фінанси*. 2014. № 2 (64). С. 41-55.
6. Мельник А. Ф., Іващук І. О., Бенько І. Д. Європейський Союз: Інституційні та економічні основи інтеграції: Навч. посібн. Тернопіль: Матвей, 2014. 410 с.
7. Nurgaliyeva N. Professional organizations of accountants and their role. *Bulletin of KEU: Economy, Philosophy, Pedagogics, Jurisprudence*. 2019. URL: <https://articlekz.com/en/article/27629>.
8. Bonzanini O. A., Ferreira da Silva A. C., Marques T. G. Associativism of accounting professionals. Chapter of book: *Accounting and Corporate Reporting – Today and Tomorrow*. September 20th 2017. URL: <https://www.intechopen.com/chapters/55293>.
9. Cameran M., Campa D. (2016). Comments by the European Accounting Association on the International Accounting Education Standards Board Consultation Paper ‘Meeting Future Expectations of Professional Competence: A Consultation on the IAESB’s Future Strategy and Priorities’, *Accounting in Europe*, 13:2, 295-303, DOI: 10.1080/17449480.2016.1201578.
10. Голов С. Ф. Регулювання бухгалтерського обліку і аудиту в ЄС та виклики для України. *Бухгалтерський облік і аудит*. 2014. № 10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/boau_2014_10_2.
11. Головай Н. М., Волинець В. І., Гордополова Н. В. Сучасні тенденції розвитку бухгалтерського обліку та їх вплив на розвиток бухгалтерської професії в Україні. Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського. 2017. Вип. 17. С. 806-809.
12. Гармонізація бухгалтерського обліку та оподаткування на підприємствах України в контексті нормативів ЄС: монографія; О. І. Малишкін, К.В. Безверхий, І.С. Ковова, С.М. Семенова, С.М. Шуляренко, В.П. Карев; за наук. ред. О. І. Малишкіна. Київ: АртЕк, ДУІТ, 2018. 418 с.
13. Пантелєєв В. П. Консолідація інформації з регулювання аудиту, організації і методики аудиту в країнах ЄС. *Науковий журнал Економіка: реалії часу*. 2020. № 1 (47). С. 91-113. URL: <https://economics.opu.ua/files/archive/2020/No1/85.pdf>. DOI: 10.15276/ETR.01.2020.11.
14. Дорош Н. Формування органів суспільного нагляду за аудиторською діяльністю в країнах ЄС. Трансформаційні перетворення обліково-аналітичного забезпечення управління в умовах євроінтеграційних процесів: IV Міжнар. наук.-практ. конф., 25 листопада 2016 р. Київ: КНЕУ, 2016. С. 370-373.
15. Костюченко В. М., Тарабан Н. Г. Конвергенція бухгалтерського обліку і фінансової звітності Німеччини відповідно до МСФЗ. *Економіка і суспільство*. 2018. Вип. 19. URL: http://www.economyandsociety.in.ua/journal/19_ukr/192.pdf.
16. Щирба М. Т., Щирба І. М. Інституційне забезпечення бухгалтерського обліку у світі. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015. Вип. 5. URL: <http://global-national.in.ua/archive/5-2015/216.pdf>.

17. Caruana J., Dabbicco G., Jorge S., Jesus M. (2019). The Development of EPSAS: Contributions from the Literature. *Accounting in Europe*, Vol. 16, Issue 2. Published Online: 01 Jul 2019. DOI: 10.1080/17449480.2019.1624924.
18. Lopez-Arceiz F., Bellostas A., Moneva J. (2021). Accounting Standards for European Non-profits. Reasons and Barriers for a Harmonisation Process. *Accounting in Europe*. 18:1; 43-74. DOI: 10.1080/17449480.2020.1795215.
19. Міжнародна федерація бухгалтерів: International Federation of Accountants (IFAC). URL: <https://ifac.org>.
20. Рада з міжнародних стандартів бухгалтерського обліку. The International Accounting Standards Board (IASB). URL: <https://www.ifrs.org>.
21. Рада з міжнародних стандартів аудиту та впевненості. The International Auditing and Assurance Standards Board (IAASB) URL: <https://www.iaasb.org>.
22. Accountancy Europe. URL: <https://www.accountancyeurope.eu>
23. Intergovernmental Working Group of Experts on International Standards of Accounting and Reporting – ISAR. URL: <https://isar.unctad.org/about/>
24. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. URL: <https://sdgs.un.org/2030agenda>.
25. Міністерство фінансів України: офіційний сайт. URL: <https://mof.gov.ua>.

Стаття надійшла до редакції 31.08.2021.

Semenova S., Shapovalova A. Professional accounting and auditing organizations in Europe.

Background. Accounting and auditing play an important role in ensuring an efficient and sustainable economy. This is facilitated by the introduction of a system of common standards and approaches, coordination and supervision, support and harmonization by professional organizations.

The ***aim*** of the article is to determine the role of professional organizations in the field of accounting and auditing in Europe, the characteristics of the tasks and results of their activities, the importance of Ukraine's membership in European professional organizations.

Materials and methods. During the study, the methodological basis of general and special methods of cognition: grouping, comparison, abstraction, generalization, analysis, synthesis, induction, system approach is used.

Results. Professional organizations in Europe assist member states in their efforts to implement international standards, codes of ethics and best practices to harmonize and improve the reporting of enterprises, improve financial stability, promote international and domestic investment, and social and economic progress. This is achieved through the exchange of experiences, proposals and best practices, the formation of a common vision in the development of guidelines, standards and assistance and support in matters relating to accounting, financial reporting, auditing, consulting services. A significant role is played by Accountancy Europe, which lobbies the professional interests of accountants at European level in order to better harmonize accounting practices in Europe.

Conclusion. The main role of professional organizations in the field of accounting and auditing is to protect the public interest, improve the efficiency, effectiveness, transparency and accountability of business, increase the relevance, reputation and value of the accounting profession, dissemination of best practices. International investors with global investment need quality, transparent, reliable and comparable information on companies' activities on climate and other

environmental, social and management issues, confidence in the conclusions and confidence in the reliability of the auditors' opinions. That is why the role of professional organizations in the field of accounting and auditing is relevant today and will grow in the future for Ukraine, Europe and the world.

Keywords: accounting, audit, reporting, professional organization, Europe.

REFERENCES

- Gavrylovs'kyj, O. S., & Gavrylovs'ka, L. M. (2017). Reguljuvannja audytu v kraїnah JeS ta perspektyvy jogo rozvytku [Regulation of audit in EU countries and prospects for its development]. *Naukovyj visnyk Uzhgorods'kogo nacional'nogo universytetu – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University*, (Issue 15, Part 1), (pp. 68-71) [in Ukrainian].
- Kyryl'jeva, L. O., & Shehovcova, D. D. (2019). Suchasna koncepcija reguljatoriv z organizacii' buhgalters'kogo obliku [Modern concept of regulators for the organization of accounting]. *Biznes Inform – Business Inform*, 3, 270-275. DOI: 10.32983/2222-4459-2019-3-270-275 [in Ukrainian].
- Zhuk, V. M. (2021). Profesiyni organizacii' u vyrishenni problem pidvyshhennja kvalifikacii' buhgalteriv [Professional organizations in solving problems of professional development of accountants]. *Oblik i finansy APK: osvıtnij portal – Accounting and finance of agro-industrial complex: educational portal*. Retrieved from <http://magazine.faa.org.ua/profesiyni-organizacii-u-virishenni-problem-pidvischennya-kvalifikacii-buhgalteriv.html> [in Ukrainian].
- Shygun, M. M. (2017). Profesiynna buhgalters'ka osvıta i kvalifikacija: jevropejs'ki orijentyry. Oblik, opodatkuvannja i kontrol': teorija ta metodologija: Mizhnarodna naukovo-praktychna Internet-konferencija, 30 chervnja 2017 r. [Professional accounting education and qualifications: European guidelines. Accounting, Taxation and Control: theory and methodology: International Scientific and Practical Internet Conference]., June 30, 2017]. Ternopil'. (pp. 335-337). Retrieved from <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/22443/1/335-337.pdf> [in Ukrainian].
- Metelycja, V. M. (2014). Reguljatorna konvergencija buhgalters'koi' profesii' v Jevropejs'komu Sojuzi [Regulatory convergence of the accounting profession in the European Union]. *Oblik i finansy – Accounting and finance*, 2 (64), 41-55 [in Ukrainian].
- Mel'nyk, A. F., Ivashhuk, I. O., & Ben'ko, I. D. Jevropejs'kyj Sojuz: Instytucijni ta ekonomichni osnovy integracii': Navch. posibn. [European Union: Institutional and economic foundations of integration: A textbook]. Ternopil': Матвей [in Ukrainian].
- Nurgaliyeva, N. (2019). Professional organizations of accountants and their role. *Bulletin of KEU: Economy, Philosophy, Pedagogics, Jurisprudence*. Retrieved from <https://articlekz.com/en/article/27629>. [in English].
- Bonzanini, O. A., Ferreira, da Silva A. C., & Marques, T. G. (2017). Associativism of accounting professionals. Chapter of book: Accounting and Corporate Reporting - Today and Tomorrow. September 20th. Retrieved from <https://www.intechopen.com/chapters/55293>. [in English].
- Cameran, M., & Campa, D. (2016). Comments by the European Accounting Association on the International Accounting Education Standards Board Consultation Paper 'Meeting Future Expectations of Professional Competence: A Consultation on the IAESB's Future Strategy and Priorities', *Accounting in Europe*, 13:2, 295-303, DOI: 10.1080/17449480.2016.1201578. [in English].
- Golov, S. F. (2014). Reguljuvannja buhgalters'kogo obliku i audytu v JeS ta vyklyky dlja Ukraїny [Regulation of accounting and auditing in the EU and challenges for Ukraine]. *Buhgalters'kyj oblik i audyt – Accounting and auditing*, 10. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/boau_2014_10_2 [in Ukrainian].

11. Golovaj, N. M., Volyneć, V. I., & Gordopolova, N. V. (2017). Suchasni tendencii rozvytku buhgalters'kogo obliku ta i'h vplyv na rozvytok buhgalters'koi profesii v Ukraini. Mykolai'vs'kyj nacional'nyj universytet imeni V.O. Suhomlyns'kogo [Current trends in accounting development and their impact on the development of the accounting profession in Ukraine. V.O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv]. (Issue 17), (pp. 806-809) [in Ukrainian].
12. Malyshkin, O. I., Bezverhyj, K. V., Kovova, I. S., Semenova, S. M., Shuljarenko, S. M., & Karjev, V. P. (Eds.) (2018). Garmonizacija buhgalters'kogo obliku ta opodatkuвання na pidpryjemstvah Ukrainy v konteksti normatyviv JeS [Harmonization of accounting and taxation at Ukrainian enterprises in the context of EU standards]. Kyi'v: ArtEk, DUIT [in Ukrainian].
13. Pantelejev, V. P. (2020). Konsolidacija informacii' z reguljuvannja audytu, organizacii' i metodyky audytu v kraihah JeS [Consolidation of information on audit regulation, organization and audit methodology in EU countries]. *Naukovyj zhurnal Ekonomika: realii' chasu – Scientific journal Economics: the realities of time, 1* (47), 91-113. Retrieved from <https://economics.opu.ua/files/archive/2020/No1/85.pdf>. DOI: 10.15276/ETR.01.2020.11 [in Ukrainian].
14. Dorosh, N. (2016). Formuvannja organiv suspil'nogo nagljadu za audytors'koju dijal'nistju v kraihah JeS. Transformacijni peretvorennja oblikovo-analitychnogo zabezpechennja upravlinnja v umovah jevrointegracijnyh procesiv: IV Mizhnar. nauk.-prakt. konf., 25 lystopada 2016 r. [Formation of public oversight bodies for auditing in EU countries. Transformational transformations of accounting and analytical management in the context of European integration processes: IV International. scientific-practical Conf., November 25, 2016] Kyi'v: KNEU, (pp. 370-373) [in Ukrainian].
15. Kostjuchenko, V. M., & Taraban, N. G. (2018). Konvergencija buhgalters'kogo obliku i finansovoi' zvitnosti Nimechchyny vidpovidno do MSFZ [Convergence of accounting and financial reporting in Germany in accordance with IFRS]. *Ekonomika i suspil'stvo – Economy and society*, (Issue 19). Retrieved from http://www.economyandsociety.in.ua/journal/19_ukr/192.pdf [in Ukrainian].
16. Shhyrba, M. T., & Shhyrba, I. M. (2015). Instytucijne zabezpechennja buhgalters'kogo obliku u sviti [Institutional support of accounting in the world]. *Global'ni ta nacional'ni problemy ekonomiky – Global and national economic problems*, (Issue 5). Retrieved from <http://global-national.in.ua/archive/5-2015/216.pdf> [in Ukrainian].
17. Caruana, J., Dabbicco, G., Jorge, S., & Jesus, M. (2019). The Development of EPSAS: Contributions from the Literature. *Accounting in Europe*, (Vol. 16, Issue 2). Published Online: 01 Jul 2019. DOI:10.1080/17449480.2019.1624924 [in English].
18. Lopez-Arceiz, F., Bellostas, A., & Moneva, J. (2021). Accounting Standards for European Non-profits. Reasons and Barriers for a Harmonisation Process. *Accounting in Europe, 18:1*, 43-74. DOI: 10.1080/17449480.2020.1795215 [in English].
19. Mizhnarodna federacija buhgalteriv: International [Federation of Accountants (IFAC)]. Retrieved from <https://ifac.org> [in Ukrainian].
20. Rada z mizhnarodnyh standartiv buhgalters'kogo obliku. [The International Accounting Standards Board (IASB)]. Retrieved from <https://www.ifrs.org> [in Ukrainian].
21. Rada z mizhnarodnyh standartiv audytu ta vpevnenosti. [The International Auditing and Assurance Standards Board (IAASB)]. Retrieved from <https://www.iaasb.org>.
22. Accountancy Europe. Retrieved from <https://www.accountancyeurope.eu> [in English].
23. Intergovernmental Working Group of Experts on International Standards of Accounting and Reporting – ISAR. Retrieved from <https://isar.unctad.org/about> [in English].
24. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. Retrieved from <https://sdgs.un.org/2030agenda> [in English].
25. Ministerstvo finansiv Ukrainy: oficijnyj sajt [Ministry of Finance of Ukraine: official website]. *mof.gov.ua*. Retrieved from <https://mof.gov.ua>. [in Ukrainian].

УДК 336.711.2:330.341 DOI: [https://doi.org/10.31617/zt.knute.2021\(118\)07](https://doi.org/10.31617/zt.knute.2021(118)07)

JEL Classification: E52, E58, G18, H81

МАКАРОВ Олег

E-mail: olegmakarov95@gmail.com

ORCID: 0000-0001-9796-8736

аспірант кафедри банківської справи
та страхування Київського національного
економічного університету імені Вадима Гетьмана
просп. Перемоги, 54/1, м. Київ, 03057, Україна

ЦІЛЬОВЕ РЕФІНАНСУВАННЯ БАНКІВ ЯК ІНСТРУМЕНТ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ

Здійснено порівняльний аналіз заходів стимулювання кредитування у деяких розвинених країнах світу та визначено, що операції цільового рефінансування широко застосовуються для нарощення кредитування й забезпечення економічного зростання. Запропоновано замінити програму розширення кредитування в Україні, що проводиться через фіскальну політику, на цільове рефінансування банків, яке сприятиме розвитку пріоритетних секторів економіки. Обґрунтовано пропозицію обмеження ризиків макрофінансової стабільності для розробленого механізму рефінансування.

Ключові слова: банківське кредитування, цільове кредитування, монетарна політика, доступні кредити, монетизація економіки, економічний розвиток.

Постановка проблеми. Кредитування реального сектору економіки є драйвером нарощення монетизації економіки та стійкого економічного розвитку й відтак сприяє зростанню добробуту суспільства. Водночас після виходу України з кризи 2014–2016 рр. кредитування залишалось млявим. Це спричинено, з одного боку, тривалим циклом жорсткої монетарної політики, що мало на меті обмеження інфляційного тиску на тлі девальвації національної валюти та структурних проблем у позафінансовій площині, з іншого – значним посиленням вимог кредиторів до позичальників як на тлі негативного досвіду падіння якості активів у кризу, так й через оновлені підходи у регулюванні діяльності банків.

З метою стимулювання кредитування центральні банки в розвинених країнах використовують інструменти нетрадиційної монетарної політики, зокрема цільове рефінансування. Така практика передусім спрямована на зниження процентних ставок та збільшення ліквідності банківської системи, що своєю чергою сприяє зростанню попиту на кредити з боку підприємств та пропозиції банків. На початку 2020 р. урядом України ініційовано програму зі стимулювання кредитування мікро-, малого та середнього підприємництва шляхом компенсації частини процентних витрат за кредитами коштом державного бюджету, а центральним банком запущено довгострокове

© Макаров О., 2021

рефінансування банків, яке, хоч й мало на меті підтримку кредитування та ліквідності банків, проте виявилось системно спрямованим на кредитування державного бюджету. На противагу досвіду розвинених країн, що здійснюють стимулювання кредитування переважно через монетарну політику, вітчизняна програма здебільшого реалізована через фіскальну політику.

Механізм реалізації та доцільність програми зі стимулювання кредитування через фіскальну політику в Україні оцінені неоднозначно як професійною, так і науковою спільнотами, передусім через наявність суттєвих ідентифікованих ризиків і недоліків. Відтак, розробка та імплементація альтернативного підходу стимулювання кредитування із застосуванням інструментарію монетарної політики, а саме цільове довгострокове рефінансування банків, постає важливим елементом для нарощення кредитування реального сектору економіки в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Позитивну залежність між розвитком кредитування реального сектору економіки та економічним зростанням виявлено багатьма вітчизняними та закордонними науковцями. Зокрема серед останніх досліджень можна виокремити В. Кремінь, О. Кремінь і Л. Гуляєву, які на основі результатів проведеного аналізу доводять, що «...нарощення обсягів кредитування банками нефінансових корпорацій призводить до зростання ВВП, обсягу реалізованої промислової продукції (товарів, послуг), експорту, капітальних інвестицій і середньомісячної заробітної плати, а також до зниження чисельності зайнятого населення, що може бути свідченням інтенсифікації та автоматизації виробництва як результат використання кредитних коштів» [1].

У дослідженні Г. Забчук стосовно активізації банківського кредитування реального сектору економіки зауважено на тому, що з метою підвищення кредитної активності має бути забезпечений «...розвиток чинної системи рефінансування комерційних банків та створення нових механізмів рефінансування, в основу яких покладено досвід закордонних центральних банків по рефінансуванню кредитних інститутів» [2].

Л. Ониськів стверджує, що впровадження практики кредитної підтримки підприємств реального сектору економіки шляхом рефінансування банків під заставу активів або ж компенсації відсотків доцільне в Україні, водночас звертаючи увагу на складності імплементації такої практики у вітчизняних умовах [3].

Л. Матросова вбачає необхідність підвищення ефективності основних інструментів монетарної політики в Україні передусім через узгодження монетарної політики з бюджетно-фіскальною. Одним з напрямів такої взаємодії, на думку Л. Матросової, може стати активізація діяльності уряду та Національного банку України (НБУ) щодо надання державних гарантій реальному сектору економіки за кредитами комерційних банків [4].

На противагу цьому С. Міщенко звертає увагу на те, що «...значні обсяги та високі темпи кредитування ще не забезпечують позитивні ефекти для економіки та фінансової стабільності, а навпаки, часто стають джерелом збільшення системних ризиків»¹. Відтак, науковець наголошує на тому, що стимулювання кредитування має формуватися під впливом покращення кредитного клімату, використання суворіших стандартів до кредитування та до забезпечення [5].

Водночас шляхи забезпечення стабільного розширення кредитування реального сектору економіки через нетрадиційні інструменти монетарної політики у країнах, що розвиваються, залишаються невивченими.

Метою статті є проведення порівняльного аналізу програм стимулювання кредитування в деяких розвинених країнах світу, визначення недоліків поточної програми стимулювання кредитування в Україні, а також розробка концепту механізму стимулювання кредитування заходами монетарної політики в Україні.

Матеріали та методи. Теоретико-методологічною основою статті є дослідження вітчизняних та іноземних науковців, а також законодавча база деяких країн світу та України. Основою для проведення дослідження є загальнонаукові й спеціальні методи. Аналіз, синтез та систематизація застосовувалися для оцінки підходів цільового кредитування в деяких країнах, виявлення недоліків поточного підходу в поточній програмі розширення кредитування та розробки концепції механізму цільового довгострокового рефінансування в Україні. Для проведення дослідження також використано методи аналітичного та логічного узагальнень.

Результати дослідження. Банківське кредитування сприяє розширенню виробництва шляхом надання фінансового ресурсу підприємствам для інвестицій в основні засоби та фінансування обігового капіталу, сприяючи нарощенню пропозиції товарів і послуг в економіці. Водночас кредитування фізичних осіб дає змогу збільшити фактор попиту як в частині короткострокових споживчих потреб населення на товари та послуги, так й у частині реалізації довгострокових цілей, зокрема шляхом фінансування купівлі житла. Також важливо враховувати історичний досвід, який показав, що стрімке збільшення кредитування створює додаткові ризики для фінансової системи [5]. На противагу цьому низька кредитна активність, яка відстежується з останньої фінансової кризи 2014–2016 рр., знижує потенціал до економічного зростання. Для забезпечення максимального позитивного ефекту для економіки зростання кредитування має залишатися стійким і доступним для підприємств.

Сповільнення економічного зросту на тлі зниження попиту на кредити притаманно не лише Україні: інші країни із банкоцентричними

¹ Усі цитати з іншомовних джерел наведено у перекладі автора статті.

моделями фінансових систем зіштовхнулися з подібними проблемами. Зокрема економічний спад на тлі сповільнення кредитування протягом останніх десяти років спостерігався як у Великій Британії, так й у інших країнах Єврозони.

Сповільнення економічного зростання у Великій Британії стимулювало до пошуку рішень, які надали б додатковий стимул для забезпечення зростання економіки. Одним з таких рішень вважається збільшення кредитування реального сектору економіки. Центральний банк Англії (ЦБА), намагаючись розширити кредитування реального сектору економіки, вдаючись до застосування традиційних інструментів монетарної політики, здійснював політику поступового пом'якшення монетарної політики. Однак подібним чином досягти бажаного ефекту не вдалося. Для подальшого вирішення окресленого питання ЦБА разом із Казначейством Великої Британії вдалися до стимулювання кредитування через механізми нетрадиційної монетарної політики, проводячи операції фінансування банків для кредитування (*funding for lending scheme*, далі – *FLS*). Такий механізм передбачав, що банки та будівельні товариства зможуть отримати кредити від ЦБА терміном до чотирьох років під найнижчу стосовно ринкових умов ставку. Для забезпечення таких кредитів ЦБА пропонував активи, як-от: кредити бізнесу або іпотечні кредити [6; 7].

Очікування ЦБА щодо зростання кредитування вибудовувалося через збільшення кредитування та зниження процентної ставки: чим більше банки кредитуватимуть реальний сектор економіки, тим більше вони можуть отримувати рефінансування від ЦБА. Банки, які збільшують обсяг кредитування, сплачуватимуть нижчу ставку за отриманими кредитами рефінансування, тоді як банки, що скорочуватимуть кредитування, платитимуть за вищою ставкою.

За оцінкою ЦБА, програма *FLS* призвела до зростання ВВП на 0.5–0.8 % та пришвидшення інфляції на 0.6 % після року від впровадження [8]. У дослідженні щодо впливу оновленої програми *FLS* від квітня 2013 р. на кредитування малого та середнього бізнесу вказується, що банки, які мали вищу вартість пасивів, до оновлення програми *FLS* наростили кредитування, водночас банки, які до оновлення програми *FLS* мали нижчу вартість пасивів, не забезпечили значного приросту кредитування або навпаки зменшили обсяг кредитів у межах програми. Це дає розуміння, що зниження вартості пасивів через цільове рефінансування сприяє розширенню кредитування через фактор зниження процентної ставки.

До стимулюючих заходів, що реалізуються через інструменти нетрадиційної монетарної політики, вдався й Європейський центральний банк (ЄЦБ), провівши три серії фінансування банків у межах програми цільового довгострокового рефінансування (*targeted longer-term refinancing operations*, далі – *TLTRO*). *TLTRO* є операціями з цільовим характером, оскільки сума, яку банки можуть отримати від ЄЦБ,

пов'язана з наданими ними позиками нефінансовим корпораціям і домогосподарствам. Процентна ставка на умовах *TLTRO* залежить від активності кредитування: чим більше кредитів надають банки – учасники програми *TLTRO* нефінансовим корпораціям та домогосподарствам (за винятком позик, наданих домогосподарствам для купівлі житла), тим нижчою стає процентна ставка за їхніми позиками *TLTRO* [10].

Оцінюючи ефективність програми *TLTRO*, Оллі-Матті Лейн демонструє зростання обсягів кредитів, наданих нефінансовим корпораціям водночас за відсутності збільшення кредитів домогосподарствам [11]. Попри те, що кінцевою метою таких програм є збільшення темпів кредитування підприємств, можна зробити висновок про успішність програми *TLTRO*.

Крім того, ЄЦБ наголосив на можливості запровадження окремої програми «зелених» *TLTRO* задля зниження негативного впливу на екологію шляхом забезпечення фінансування проєктів, що створюють додатковий позитивний ефект на навколишнє середовище. Тож ЄЦБ передбачає підтримку окремих галузей економіки для досягнення цілей вторинного мандату в частині підтримки екологічних цілей ЄС [12, с. 13].

Подібні заходи монетарного стимулювання застосовуються й в Японії, економіка якої тривалий час перебуває в середовищі наднизької інфляції. Задля підтримки кредитування та, як наслідок, зміцнення економічного зростання й забезпечення цінової стабільності, Центральний банк Японії (ЦБЯ) запустив дві пов'язані між собою програми рефінансування: для підтримки зміцнення основ економічного розвитку (*growth-supporting funding facility* – далі *GSFF*) та стимулювання банківського кредитування (*stimulating bank lending facility* далі – *SBLF*) [9, с. 88].

Програмою *GSFF* передбачено, що банки, які кредитують визначені ЦБЯ напрями діяльності (зокрема дослідження та розробки; інвестиції та створення бізнесу за кордоном; діяльність, пов'язану з екологією та енергетикою; діяльність, пов'язану з наданням медичних послуг), можуть отримати рефінансування від ЦБЯ терміном до чотирьох років під найнижчу на ринку ставку на рівні 0.1 % [13, с. 89]. Водночас ЦБЯ встановлює обмеження на загальний обсяг рефінансування у межах цієї програми [14].

На противагу *GSFF* програмою *SBLF* не встановлено жодних обмежень за цільовим характером кредитування або сукупною сумою в разі, якщо такі кредити надаються в національній валюті. Наразі банки можуть отримати рефінансування на суму, що вдвічі перевищує обсяг виданих ними кредитів на тих самих умовах, що й за програмою *GSFF* [13, с. 90].

Після входження світу в пандемію *COVID-19* інші країни вдалися до застосування інструментів нетрадиційної монетарної політики, що спрямовані на забезпечення кредитування реального сектору економіки.

Серед країн, які вдалились до цільового кредитування, можна виокремити Швецію та Канаду.

Центральний банк Швеції (ЦБШ) з метою підтримки підприємств кредитним ресурсом і забезпечення банків достатньою ліквідністю для того, аби вони продовжували кредитувати реальний сектор економіки, запуснув програму фінансування кредитування (*funding for lending programmes* – далі *FLP*). За цією програмою ставка, за якою банки отримують рефінансування від центрального банку, визначена на рівні операцій РЕПО, тобто найнижча на ринку. Разом з тим, ЦБШ не обмежує банки у встановленні вищої ставки за видачі кредитів [15].

Особливістю *FLP* є те, що не всі банки уповноважені на участь у програмі. ЦБШ заздалегідь визначає ті з них, які є контрагентами з монетарної політики та які за стандартних умов можуть отримати рефінансування. Водночас, враховуючи негативний ефект коронакризи на банківську систему та економіку Швеції, ЦБШ тимчасово розширив цей список. Крім того, з огляду на необхідність обмеження інфляційних ризиків, ЦБШ встановив обмеження на загальний обсяг рефінансування [16].

Для протидії наслідкам коронакризи урядом Канади створено програму, яка націлена на підтримку кредитування підприємств, що постраждали від коронакризи на умовах, вигідніших за стандартні ринкові. Зокрема канадський уряд покриває кредити зі 100 % гарантією, пропонує найнижчу ставку на ринку загальним терміном кредитування до 10 років. Підтримка підприємств здійснюється через уповноважені на це банки. Водночас на відміну від інших розвинених країн у Канаді ця програма реалізується через фіскальну, а не монетарну політику, тобто ресурсом підтримки є державний бюджет.

Порівняння програм цільового кредитування в деяких країнах свідчить, що їхня реалізація проводиться переважно через монетарну політику (див. *таблицю*). З одного боку, це викликано тим, що зниження темпу зростання економіки в розвинених країнах супроводжується низькою інфляцією, підвищення якої до пандемії *COVID-19* було актуальною ціллю для органів монетарної влади, що створює позитивний фундамент для застосування нетрадиційних інструментів монетарної політики, зокрема кількісного пом'якшення та цільового довгострокового рефінансування. З іншого – кредитні ризики та відповідно їхня оцінка за здійснення таких операцій перекладається на комерційні банки, а центральні банки в обмін на рефінансування отримують належну заставу.

Таблиця

Програми цільового кредитування

Країна, регіон	Програма	Мета	Причина впровадження	Відповідальний орган	Політика, через яку реалізується	Застава	Цільове спрямування
Єврозона	<i>TLTRO I</i> (з червня 2014), <i>TLTRO II</i> (з березня 2016), <i>TLTRO III</i> (з вересня 2019)	Стимулювання кредитування реального сектору економіки банками шляхом надання банкам фінансування, що дешевше ринкового	Слов'яння економічного зростання, пандемія <i>COVID-19</i>	Європейський центральний банк			Так. Кредитування нефінансових корпорацій та домогосподарств (за винятком іпотечних кредитів домогосподарствам)
Велика Британія	<i>FLS</i> (з липня 2012)	Розширення кредитування домогосподарств і приватних нефінансових корпорацій шляхом зниження ставок	Стовпильнення економічного зростання	Центральний банк Англії та Казначейство Великої Британії	Монетарна	Так	Ні
Швеція	<i>FLP</i> (з березня 2020)	Підтримка банківського кредитування нефінансових корпорацій; забезпечення банків ліквідністю		Центральний банк Швеції			Частково. Кредити можуть надаватися всім нефінансовим корпораціям, однак не всі банки можуть отримати рефінансування
Канада	<i>HASCAP</i> (з лютого 2020)	Допомога підприємствам, які зазнали найбільших потрясінь, в отриманні додаткового фінансування на більш гнучких умовах	Пандемія <i>COVID-19</i>	Уряд Канади через банк розвитку бізнесу Канади	Фіскальна	Ні. Кредити на 100% покриваються гарантіями уряду	Так. Кредити для малого та середнього бізнесу, що відповідають певним критеріям, чий дохід зменшився на 50% і більше внаслідок пандемії <i>COVID-19</i>
Японія	<i>GSFF</i> (з червня 2010) та <i>SBLF</i> (з грудня 2012)	Посилення економічного зростання через стимулювання банківського кредитування, зміннення монетарного трансмісійного механізму	Отримання додаткового ефекту від пом'якшення монетарної політики	Центральний банк Японії	Монетарна	Так	Так. У межах програми <i>GSFF</i> банки мають кредитувати визначені центральним банком напрями діяльності
Україна	Доступні кредити «5-7-9%» (з лютого 2020); «Антикризові кредити; «Кредити рефінансування»	Розвиток і створення мікро-, малих та середніх підприємств; збільшення обсягів виробництва, експорту, імпортозаміщення; створення робочих місць	Необхідність стимулювання економічного розвитку; пандемія <i>COVID-19</i>	Міністерство фінансів України через Фонд розвитку підприємництва	Фіскальна	Ні	Так. Кредитування підприємств та стартапів, які відповідають визначеним критеріям

Джерело: складено автором за [6; 7; 10; 13-17].

З метою спрощення отримання кредитів, а також їхнього здешевлення для мікро-, малих і середніх підприємств в Україні у лютому 2020 р. розпочала роботу програма «Доступні кредити 5–7–9 %». Умовами цієї програми визначено, що ті підприємства, які будуть відповідати заздалегідь визначеним критеріям, зокрема зі створення робочих місць, зможуть сплачувати суттєво нижчу процентну ставку. Новостворені підприємства, що мають обґрунтований інвестиційний бізнес-план, також можуть отримати кредит у межах програми [17].

Зниження процентної ставки для підприємств відбувається шляхом компенсації частини нарахованих відсотків за виданими кредитами банку з державного бюджету України через Фонд розвитку підприємництва. Базою для нарахування відсотків є ставка, що визначається як сума українського індексу ставок за депозитами фізичних осіб терміном на три місяці та фіксованої маржі, максимальне значення якої визначається умовами програми. Банк зобов'язаний проводити аналіз підприємств на відповідність прописаним законом критеріям [17] (рис. 1).

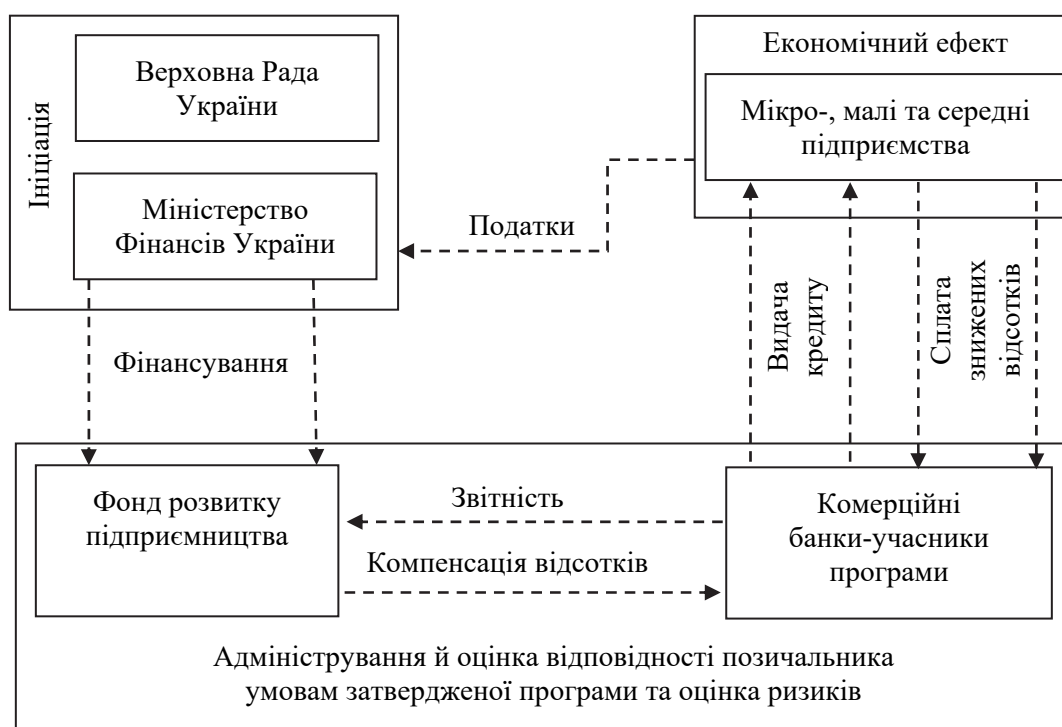

Рис. 1. Схема процесу реалізації програми «Доступні кредити 5–7–9 %»

Джерело: складено автором за [17].

Запроваджені в березні 2020 р. протиепідемічні заходи завдали суттєвого негативного впливу на підприємства, що змусило уряд значно розширити програму «Доступні кредити 5–7–9 %». Тож додатково запроваджено «Антикризові кредити» та «Кредити рефінансування». Відтак додатковими цілями програми визначено «запобігання

виникненню та поширенню, локалізації та ліквідації спалахів епідемії та пандемій гострої респіраторної хвороби *COVID-19*, спричиненої коронавірусом *SARS-CoV-2*, а також для запобігання та подолання їхніх наслідків, зокрема й від встановленого Кабінетом Міністрів України карантину та обмежувальних заходів, пов'язаних з поширенням на території України гострої респіраторної хвороби *COVID-19*, спричиненої коронавірусом *SARS-CoV-2*» та «рефінансування існуючої заборгованості в банках України за кредитами суб'єктів підприємництва» [17].

Оцінка ефективності та доцільності програми «Доступні кредити 5–7–9 %» серед експертного та професійного середовища різниться. Члени Форуму провідних міжнародних фінансових установ наголошують на тому, що напрями реалізації програми суттєво відрізняються від її початкових цілей, а внаслідок пом'якшення монетарних умов компенсація процентних витрат підприємствам коштом державного бюджету втратила свою доцільність. Понад те, частина програми, яка націлена на зниження негативного впливу кризи на економіку, має упущення та використовується переважно не постраждалими від кризи підприємствами, а прибутковим бізнесом для зниження своїх процентних витрат і отримання додаткової вигоди [18].

З іншого боку, Незалежна асоціація банків України (НАБУ) підтримує продовження програми «Доступні кредити 5–7–9 %», однак зазначає про необхідність її вдосконалення. На думку НАБУ, програма дала змогу: знизити вартість кредитування, що позитивно впливає на економічний розвиток; створити та зберегти робочі місця; посилити конкуренцію між банками з українським та іноземним капіталом через акценти на нецінові фактори [19].

Варто погодитись з тим, що програма «Доступні кредити 5–7–9 %» призводить до спотворення ринкової конкуренції серед нефінансових корпорацій і банків. Водночас основною метою програми є зниження вартості кредитів і створення робочих місць, що в поточних умовах виконується. До того ж тривале функціонування цієї програми сприятиме подальшому зниженню конкуренції у фінансовому секторі й послабленню монетарного трансмісійного механізму, а також створюватиме додатковий тиск на державний бюджет. Відтак пропонується значно обмежити програму «Доступні кредити 5–7–9 %», змістивши фокус на компенсування ставки лише мікропідприємствам і новоствореним стартапам із належним інвестиційним проектом.

До речі, у відповідь на виклики коронакризи НБУ запровадив антикризові монетарні заходи, серед яких варто виокремити довгострокове рефінансування, що за задумом мало забезпечити підтримку кредитування та ліквідність банків [20; 21]. Водночас, за оцінками НБУ, із сукупного обсягу отриманого банками довгострокового рефінансування впродовж періоду його доступності (з 19 березня 2020 р. по 10 вересня 2021 р.) лише 30 % отриманих кредитів довгострокового рефінансування спрямовано на кредитування реального сектору

економіки, тоді як 70 % – на кредитування держави шляхом купівлі облігацій внутрішньої державної позики (далі – ОВДП), облігацій муніципалітетів та інших державних структур [22] (рис. 2).

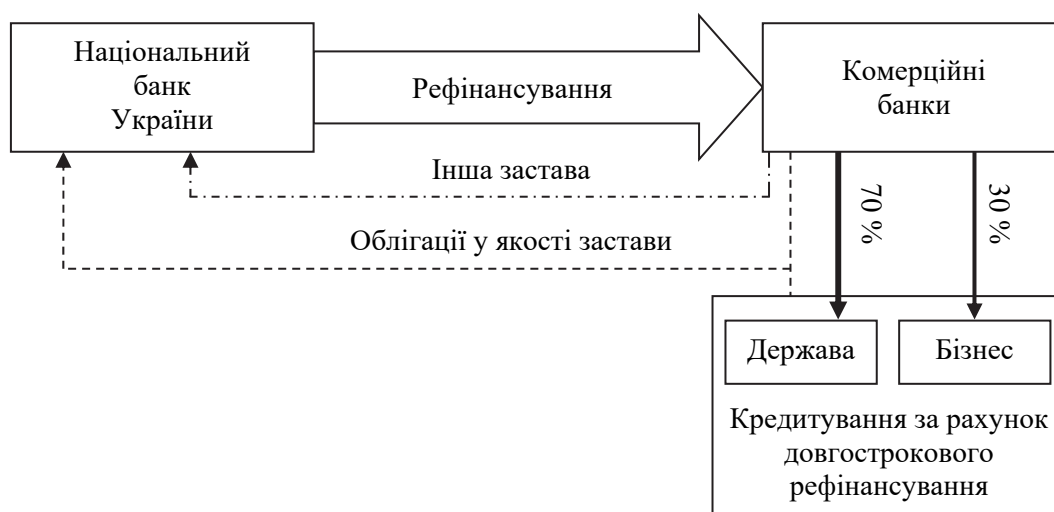

Рис. 2. Схема реалізації довгострокового рефінансування банків у межах антикризових монетарних заходів НБУ та алокація отриманих банками коштів

Джерело: складено автором за [22; 23].

Комерційні банки, що отримали довгострокове рефінансування, надавали перевагу кредитуванню держави з декількох причин: можливість надалі використовувати придбані облігації як заставу в разі додаткового залучення кредитів довгострокового рефінансування; умовна відсутність кредитних ризиків; висока ліквідність ринку ОВДП; високий рівень дохідності, що порівняний з дохідністю за кредитами великим та середнім підприємствам.

Попри те, що НБУ, впроваджуючи довгострокове рефінансування, створив додаткові стимули для кредитування реального сектору економіки, через такий інструмент центральний банк опосередковано кредитував державу, здійснюючи первинну емісію гривні через кредитний канал та стимулюючи комерційні банки до купівлі облігацій уряду на первинному ринку для їхнього подальшого використання у формі пулу застави для отримання додаткового довгострокового рефінансування. Подібна практика суперечить визначеним українським законодавством обмеженням з кредитування держави центральним банком і несе додаткові інфляційні ризики [24].

На противагу програмі «Доступні кредити 5–7–9 %» і довгостроковому рефінансуванню НБУ шляхом синтезу практик інших країн у межах цього дослідження розроблено концепцію альтернативної програми для розширення кредитування – модель цільового довгострокового рефінансування (ЦДР) в Україні, відповідно до якої нарощення кредитування реального сектору економіки пропонується здійснювати через здешевлення вартості пасивів для банків, які виконуватимуть визначені умови з кредитування (рис. 3).

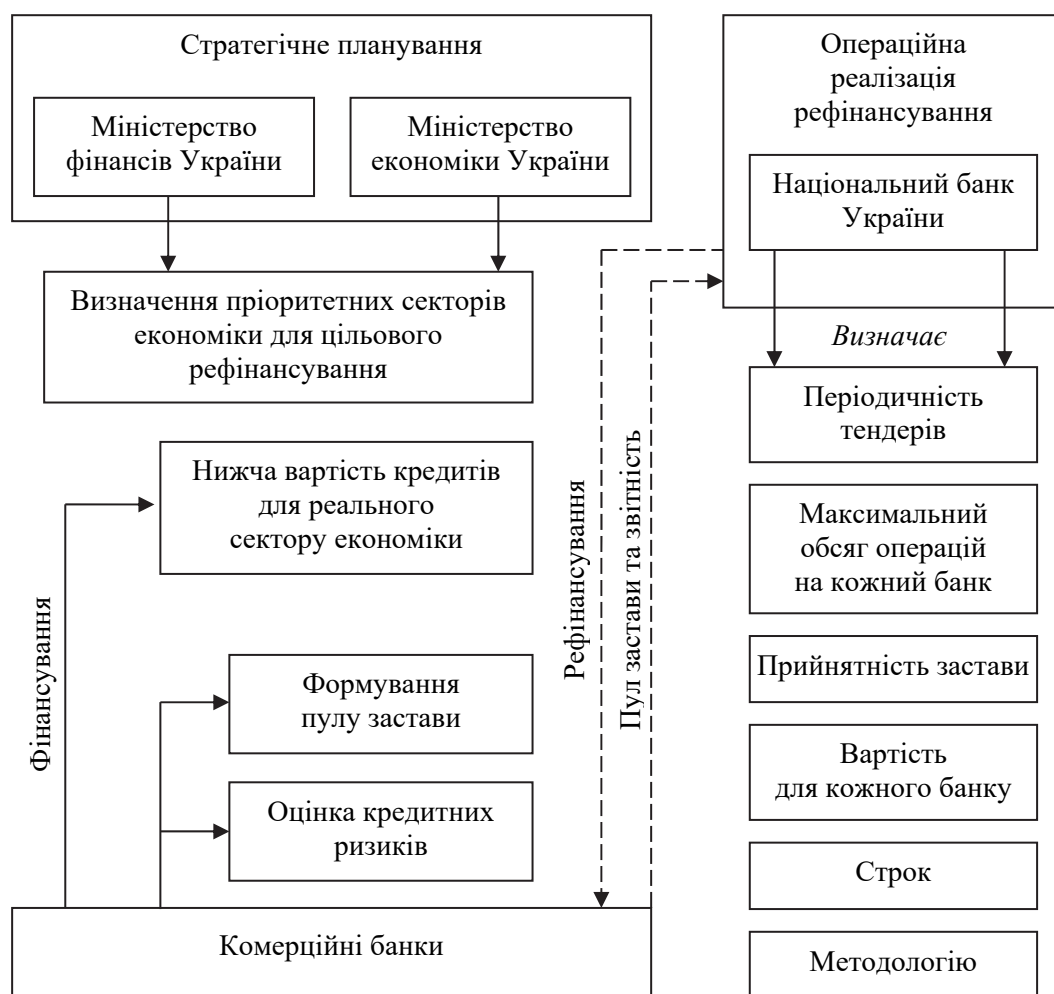

Рис. 3. Концепція механізму цільового довгострокового рефінансування банків в Україні

Джерело: складено автором.

Процес реалізації програми ЦДР доцільно розділити на чотири етапи:

- визначення *цілей для кредитування*, тобто пріоритетних секторів економіки, фінансування яких матиме найбільший позитивний для держави економічний ефект;
- визначення *умов рефінансування*, зокрема загального обсягу таких операцій, коридору початкової та мінімально-можливої процентної ставки, переліку прийнятної застави, вимог до банків – учасників тендерів, строковості операцій, формату та періодичності звітності тощо;
- проведення *тендерів рефінансування* серед банків, які відповідають початковим критеріям і долучені до участі;
- *звітність і контроль виконання цілей* програми, на основі яких розраховуватиметься індивідуальна ставка для кожного окремого банку.

Визначення напряму ЦДР, тобто пріоритетних секторів економіки, має здійснюватися Міністерством економіки України за належної

координації з Міністерством фінансів України. Підприємства – експортери продукції з доданою вартістю та виробники субститутів імпортованих товарів, що займають значну частку у структурі українського імпорту, мають розглядатися як основні, але не єдині стратегічні напрями для ЦДР. Метою ЦДР має бути підвищення ефективності виробництва, відтак отримані кредитні кошти мають спрямовуватися на купівлю або оновлення основних засобів підприємств у пріоритетних секторах економіки.

Умови ЦДР мають повністю визначатися центральним банком. Серед таких умов можна виокремити стандартну ставку рефінансування, тобто початкову ставку, під яку банки, що відповідають початковим критеріям і долучені до участі у тендері, отримуватимуть кредит, а також мінімально можливу ставку, тобто таку ставку, яку може сплачувати кожний окремих банк у разі розміщення отриманого кредиту рефінансування повним обсягом у кредити підприємствам, що класифіковані як кредити пріоритетним секторам економіки.

Стандартну ставку пропонується визначати на тендерній основі та за принципом, що застосовується до інструментів стандартного регулювання ліквідності НБУ, тобто на рівні облікової ставки +1 п. п., з додатковою фіксованою величиною, яку банки пропонуватимуть на аукціон [23]. Аукціон мають здійснювати в американський спосіб, тобто проводити задоволення заявок банків, за якими ставка вказана не нижче за визначену регулятором ставку відсікання. Процес визначення мінімально можливої ставки, яку зможуть сплачувати банки НБУ, є комплекснішим. Здебільшого центральні банки, що застосовують цільове рефінансування як інструмент монетарної політики, вже мають встановлені наднизькі процентні ставки. У рамках програми *TLTRO* III ЕЦБ пропонує ставку, що нижче за ключову ставку вдвічі, тобто від'ємну величину на рівні -1% [25]. Центральний банк Японії також пропонує найнижчу на ринку ставку за операціями *GSFF*, що однак знаходиться в позитивній площині -0.1% [13, с. 89].

Через те, що прибуток не є метою діяльності НБУ, тоді як сприяння дотриманню стійких темпів економічного зростання за умови забезпечення стабільності грошової одиниці України та збереження фінансової стабільності, визначено за ціль центрального банку [24], мінімально можливу процентну ставку, яку банки можуть сплачувати за кредитами ЦДР, пропонується встановити на рівні 0% . Передусім такий підхід дасть можливість досягти найнижчої ставки для підприємств у пріоритетних секторах економіки, відтак посилити експортний потенціал держави та наростити виробництво товарів-субститутів імпортованої продукції. Понад те, нижча ставка частково сприятиме зниженню інфляційного тиску, адже очікувані витрати підприємств на обслуговування боргу складають кінцеву вартість продукції. Відтак, нижчі витрати підприємств сприятимуть нижчому темпу зростання цін на продукцію, що випускатимуть підприємства.

Разом з тим визначення максимальної ставки, за якою банки можуть проводити алокацію отриманих за програмою ЦДР коштів

у кредити, є надважливим, зважаючи на мету недопущення банками зловживань та отримання надмірних вигод. Пропонується встановити максимальну ставку, що дорівнює половині облікової ставки. Наразі така величина порівняна з максимальною маржею банків за кредитами в межах програми «Доступні кредити 5–7–9%» [17]. Банки мають видавати кредити підприємствам у пріоритетних секторах економіки на умовах плаваючої ставки, прив'язавши їх вартість до облікової ставки НБУ: такий підхід дасть можливість зберегти вплив трансмісійного механізму центрального банку на процес управління інфляцією через процентний канал (рис. 4а).

Розрахунок ставки, яку сплачуватиме комерційний банк центральному банку, проводитиметься відповідно до опублікованої НБУ методики. Ставка залежатиме від облікової ставки НБУ та обсягу виданих окремим комерційним банком кредитів. На частину отриманих кредитів на умовах ЦДР, що не розміщені банком у кредити підприємствам пріоритетних секторів економіки, буде нараховуватися стандартна ставка. На іншу частину нараховуватиметься знижена, тобто мінімальна ставка. У разі, якщо комерційний банк розмістив увесь кредит, отриманий на умовах ЦДР у кредити підприємствам пріоритетних секторів економіки, ставка за всім отриманим кредитом на умовах ЦДР буде мінімально можливою (рис. 4б).

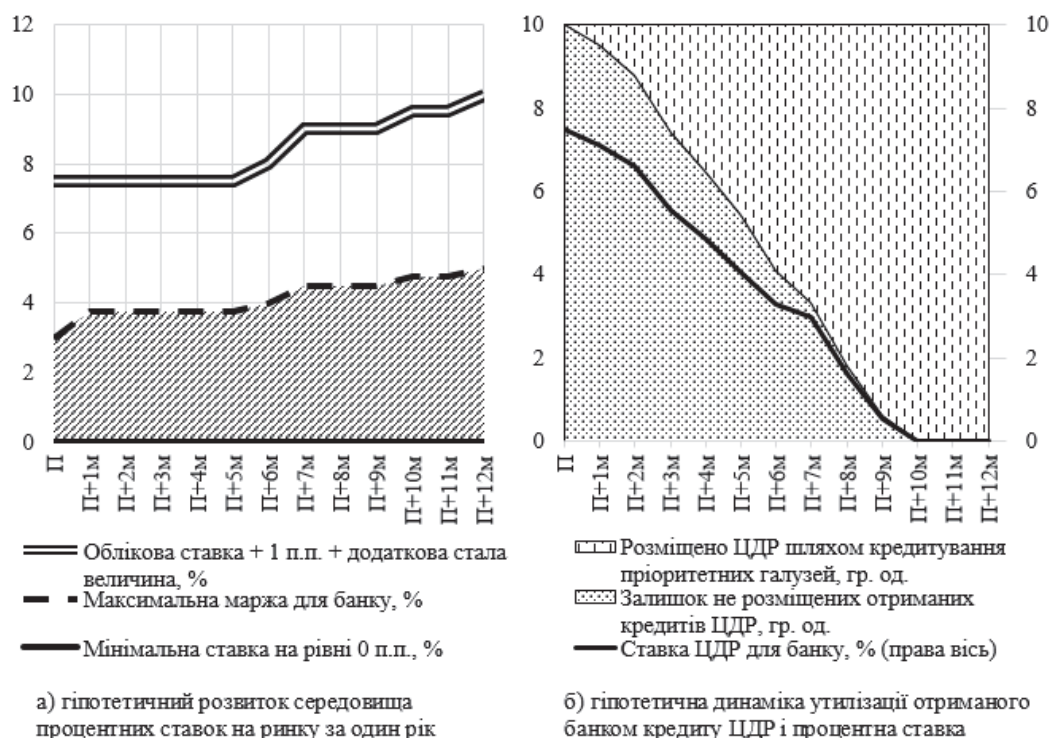

Рис. 4. Концепція визначення вартості кредитів ЦДР в залежності від обсягу виданих кредитів у пріоритетні галузі економіки та процентні ставки

Джерело: складено автором.

Іншою важливою умовою для отримання банком кредиту ЦДР має стати належне забезпечення, спрямоване на мінімізацію кредитних ризиків НБУ. За інструментами постійного доступу, що наразі доступні банкам, та за довгостроковим рефінансуванням НБУ приймає заставу у формі цінних паперів, до яких включено державні облигації України, облигації міжнародних фінансових організацій, корпоративні облигації, розміщення яких здійснено під гарантію Кабінету Міністрів України та облигації внутрішніх місцевих позик; депозитні сертифікати НБУ; іноземну валюту [23]. Подібна практика культивує умови, за яких банки схильні до розміщення отриманих кредитів рефінансування у державні облигації, адже придбані цінні папери повторно із коригуючими коефіцієнтами можуть бути використані для отримання високоліквідних коштів у вигляді нового кредиту рефінансування.

Водночас неможливість включення виданих банком кредитів до пулу активів для надання НБУ у заставу стримуватиме механізм ЦДР, передусім обмежуючи мультиплікativну складову. Відтак для належного функціонування ЦДР пропонується розширити вимоги до застави та включити кредити пріоритетним секторам економіки, які мають прийнятний кредитний ризик, високу якість обслуговування та ліквідне забезпечення, до переліку можливого пулу застави.

Загальний обсяг рефінансування варто визначати на основі поточної діяльності кожного окремого банку. У разі, якщо банк уже має сформований портфель кредитів, наданих підприємствам у пріоритетних секторах економіки, він має отримати більшу частку кредитів ЦДР від оголошеного на тендері обсягу. Крім того, банки, які мали значний обсяг проблемної заборгованості, що викликано низькою компетенцією та підходами за оцінки кредитних ризиків та які не змінили підходи в оцінці кредитних ризиків, мають бути обмежені або недопущені до отримання кредитів на умовах ЦДР.

Оцінка кредитоспроможності позичальника, а відтак і кредитні ризики разом із процесом формування пулу застави, повинні бути покладені на банки. Крім того, банки будуть зобов'язані надавати звітність та інформувати НБУ про алокацію отриманих кредитів ЦДР на щомісячній основі.

У процесі реалізації ЦДР важливо забезпечити макрофінансову стабільність держави та визначити такі умови, за яких впровадження ЦДР не створюватиме надмірний інфляційний тиск, сприятиме нарощенню монетизації економіки та зумовить економічне зростання і, як наслідок, – підвищення добробуту українського суспільства. Отже, запровадження ЦДР вбачається доцільним за умови проведення центральним банком стимулюючої монетарної політики, що супроводжується:

- перебуванням значень інфляції в таргетованому НБУ діапазоні $5\% \pm 1\%$;
- превалюванням дефляційних очікувань більшості економічних агентів;
- переходом до експансійної монетарної політики.

Залежно від необхідного монетарного імпульсу НБУ має оцінювати допустимі рівні емісії через кредитний канал і визначати максимальний обсяг рефінансування у межах програми ЦДР, контролюючи грошову масу та інфляційні очікування у горизонті монетарної політики.

Для належної оцінки інфляційного імпульсу від нарощення емісії через ЦДР квартальна прогнозна модель, що використовує НБУ для прийняття рішень зі зміни напряму монетарної політики, має бути розширена [26]. Водночас концепція розширення квартальної прогнозної моделі НБУ не розглядається в межах цієї статті та вбачається окремим напрямом дослідження. Описаний підхід дасть змогу центральному банку наперед оцінювати обсяг рефінансування, що може бути запропоновано банкам на тендерній основі. Такий підхід, з одного боку, не спричинить надмірного інфляційного тиску, з іншого – стимулюватиме кредитування пріоритетних секторів економіки.

Висновки. Зниження темпів кредитування реального сектору економіки у країнах з банкоцентричними фінансовими системами є поширеним явищем, що негативно впливає на економічний розвиток. Країни, які зіштовхуються зі зниженням темпів кредитування, шукають рішення у площині стандартних інструментів монетарної політики, водночас за недостатньої їх ефективності вдаються до інших заходів, зокрема нетрадиційної монетарної або фіскальної політики. Серед таких інструментів виокремлюють субсидювання підприємств шляхом компенсації частини процентних витрат, надання гарантій уряду та рефінансування банків для інтенсифікації кредитування реального сектору економіки.

Цільове рефінансування банків – один з інструментів нетрадиційної монетарної політики, який широко використовується центральними банками розвинених країн з метою стимулювання банківського кредитування та сприяння економічному розвитку. Характер та умови цільового рефінансування можуть різнитися залежно від цілей впровадження, особливостей визначення процентної ставки, вимог до застави, обмежень за сумами та граничним строком.

Імплементация цільового рефінансування банків в Україні пропонується з метою зниження вартості кредитування та стимулювання розвитку пріоритетних секторів економіки, зниження доларизації економіки шляхом розширення кредитування в національній валюті. Водночас з погляду на притаманні Україні інфляційні ризики, для їх зниження пропонується обмежити використання цільового рефінансування та застосовувати такий механізм в умовах знаходження інфляції в таргетованому НБУ діапазоні або за умови превалювання дефляційних очікувань, за необхідності здійснення експансійної монетарної політики; сформулювати критерії для банків, що матимуть можливість стати учасниками програми з метою недопущення падіння якості активів; визначити процес формування та розширити перелік прийнятної застави. Така практика дасть можливість отримати тривалий позитивний

економічний ефект, що супроводжуватиметься нарощенням монетизації економіки й відтак сприятиме зростанню добробуту суспільства.

Концепція механізму ЦДР, запропонована в цій статті, базується на синтезі досвіду центральних банків деяких країн світу з врахуванням притаманних Україні особливостей. Разом з цим вбачається за доцільне здійснення подальших досліджень у цьому напрямі, зокрема розробка методики визначення банків, що можуть бути допущеними до аукціонів ЦДР; вивчення підходів до оцінки забезпечення у формі виданих банками кредитів за операціями ЦДР; подальший аналіз формування вартості рефінансування для банків і вартості кредитів для підприємств у межах ЦДР; визначення максимального обсягу операцій ЦДР та їхньої строковості у контексті впливу на інфляцію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кремень В. М., Кремень О. І., Гуляєва Л. П. Роль банківського кредитування у розвитку економіки України. *Проблеми економіки*. 2020. №3 (45). DOI: 10.32983/2222-0712-2020-3-176-183.
2. Забчук Г. М. Активізація банківського кредитування реального сектору економіки як передумова відновлення економічного зростання. *Економічний аналіз*. 2018. Том 28. № 1. С. 172-177. URL: <https://www.econa.org.ua/index.php/econa/article/download/1504/6565656586>.
3. Ониськів Л. М. Актуальні проблеми оцінки кредитного ризику банку: нові вимоги та вплив на кредитування. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2017. Вип. 17. С. 542-547. URL: <http://global-national.in.ua/archive/15-2017/108.pdf>.
4. Матросова Л. М. Сучасні проблеми монетарної політики НБУ в умовах розвитку національної економіки. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2018. Вип. 23. С. 500-505. URL: <http://global-national.in.ua/archive/23-2018/97.pdf>.
5. Мищенко С. В. Стимулирование кредитования как фактор экономического роста. *Финансы: теория и практика*. 2013. № 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/stimulirovanie-kreditovaniya-kak-faktor-ekonomicheskogo-rosta>.
6. The bank of england's operations under the funding for lending scheme – operating procedures. Bank of England. URL: <https://www.bankofengland.co.uk/-/media/boe/files/markets/funding-for-lending/operating-procedures.pdf?la=en&hash=731AA3BC16746C9499EF1E322E8DDB46DC04E7B4>.
7. The governor and company of the bank of england terms and conditions for the funding for lending scheme. Bank of England. URL: <https://www.bankofengland.co.uk/-/media/boe/files/markets/funding-for-lending/terms-and-conditions.pdf>.
8. Rohan Churm, Michael Joyce, George Kapetanios, Konstantinos Theodoridis, Unconventional monetary policies and the macroeconomy: The impact of the UK's QE2 and funding for lending scheme. *The Quarterly Review of Economics and Finance*. Vol. 80. 2021. P. 721-736. ISSN 1062-9769. DOI: 10.1016/j.qref.2018.10.004.
9. Havrylchuk, O. Incentivising Lending to SMEs with the Funding for Lending Scheme: Some Evidence from Bank-level Data in the United Kingdom. *OECD Economics Department Working Papers*. No. 1365. 2016. OECD Publishing. Paris. DOI: 10.1787/a4352865-en.

10. Targeted longer-term refinancing operations. European Central Bank. URL: <https://www.ecb.europa.eu/mopo/implement/omo/tltro/html/index.en.html>.
11. Laine, Olli-Matti. The Effect of Targeted Monetary Policy on Bank Lending. *Journal of Banking and Financial Economics*, June 18, 2021. №1 (15). P. 25-43. DOI: 10.2139/ssrn.3579218.
12. Committee on economic and monetary affairs monetary dialogue with Christine Lagarde, president of the European Central Bank. European Central Bank. Brussels. Monday, 28 September 2020. URL: https://www.ecb.europa.eu/press/key/date/2020/html/ecb.sp200928_2_transcript~aae0db0fa5.en.pdf.
13. Javier Valles. Monetary Policy after the Great Recession. FUNCAS Social and Economic Studies. Madrid, Spain. 2014. P. 338. URL: <https://www.funcas.es/wp-content/uploads/Migracion/Publicaciones/PDF/1927.pdf#page=99>.
14. Loan Support Program. The Bank of Japan. URL: https://www.boj.or.jp/en/mopo/measures/mkt_ope/len_b/index.htm.
15. FAQs on funding for lending programmes. Riksbank – Sweden's central bank. URL: <https://www.riksbank.se/en-gb/press-and-published/updates-on-the-riksbank-and-the-coronavirus-pandemic/frequently-asked-questions-about-the-riksbanks-measures/faq-on-the-programme-for-corporate-lending-via-banks>.
16. Highly Affected Sectors Credit Availability Program (HASCAP) Guarantee. The bank for Canadian entrepreneurs. URL: <https://www.bdc.ca/en/special-support/hascap>.
17. Про надання фінансової державної підтримки. Постанова Кабінету міністрів України від 24 січня 2020. № 28, останнє оновлення 16.07.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/28-2020-%D0%BF#Text>.
18. Банки просять згорнути програму пільгових кредитів 5-7-9 — документ. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/finance/krediti-5-7-9-banki-prosyat-zakriti-programu-novini-ukrajini-50176430.html>.
19. Банки підтримують продовження державної програми «5-7-9%». Незалежна асоціація банків України. URL: <https://nabu.ua/ua/banki-pidtrimuyut-prodovzheniya-derzhavnoyi-programi-5-7-9.html>.
20. Про внесення змін до Положення про процентну політику Національного банку України. Постанова правління Національного банку України від 17.03.2020 № 29. URL: https://bank.gov.ua/ua/legislation/Resolution_17032020_29.
21. Про затвердження Змін до Положення про застосування Національним банком України стандартних інструментів регулювання ліквідності банківської системи. Постанова правління Національного банку України від 17.03.2020 № 30. URL: https://bank.gov.ua/ua/legislation/Resolution_17032020_30.
22. Пресбрифінг щодо рішень Правління Національного банку з монетарної політики. 09 вересня 2021 р. Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/presbrifing-schodo-rishen-pravlinnya-natsionalnogo-banku-z-monetarnoyi-politiki-12360>.
23. Про затвердження Положення про застосування Національним банком України стандартних інструментів регулювання ліквідності банківської системи: Постанова правління Національного банку України від 19.09.2015 № 615, останнє оновлення 01.01.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0615500-15#Text>.
24. Про Національний банк України. Закон України від 20.05.1995 № 679-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/679-14>.

25. What are targeted longer-term refinancing operations (TLTROs)? European Central Bank. URL: <https://www.ecb.europa.eu/explainers/tell-me/html/tltro.en.html>.
26. Grui, A., Vdovychenko, A. (2019). Quarterly Projection Model for Ukraine. NBU Working Papers, 3/2019. Kyiv: National Bank of Ukraine. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/WP_2019_03_Grui_Vdovychenko.pdf.

Стаття надійшла до редакції 27.09.2021.

Makarov O. Targeted refinancing of banks as a tool for economic development.

Background. In order to stimulate lending, central banks use targeted refinancing operations, which allows lowering interest rates and increase the liquidity of the banking system. Taking the current state of bank lending in Ukraine, the development and implementation of effective lending stimulation program, namely targeted refinancing operations, is a crucial for further economic development.

The ***aim*** of the article is to conduct a comparative analysis of lending programs in some developed countries, identify the shortcomings of the current lending stimulation program in Ukraine and develop a concept of a mechanism to stimulate lending by monetary policy measures in Ukraine.

Materials and methods. The basis for the research is general and special scientific methods. Analysis, synthesis and systematization were used to assess targeted lending approaches in some countries, identification of shortcomings of the current lending stimulation program and further development of a concept for a targeted long-term refinancing mechanism in Ukraine. Methods of analytical and logical generalizations were also used for the research.

Results. Targeted refinancing operations are widely used for lending stimulation in different countries. Depending on the final goals and the state of economy, these operations may differ in their conditions. Nonetheless, the most of the countries prefer monetary policy as a main driver for lending stimulation. In spite of that, currently in Ukraine the fiscal policy was selected as a driver for lending stimulation. The paper proposes to change this approach in view of its shortcomings and to use targeted refinancing of banks instead.

Conclusion. The implementation of targeted refinancing in Ukraine will help to reduce the cost of lending and stimulate the development of prioritized sectors of the economy and decrease the dollarization of the economy. Considering the bearing risks, it is proposed to limit the total amount of targeted lending operations; limit the banks allowed to participate in targeted lending; extend the list of appropriate collateral against target refinancing.

Keywords: bank lending, targeted lending, monetary policy, available loans, monetization of the economy, economic development

REFERENCES

1. Kremen', V. M., Kremen', O. I., & Guljajeva, L. P. (2020). Rol' bankivs'kogo kredytuvannja u rozvytku ekonomiky Ukraї'ny [The role of bank lending in the development of Ukraine's economy]. *Problemy ekonomiky – Problems of the economy*, 3 (45). DOI: 10.32983/2222-0712-2020-3-176-183 [in Ukrainian].
2. Zabchuk, G. M. (2018). Aktyvizacija bankivs'kogo kredytuvannja real'nogo sektoru ekonomiky jak peredumova vidnovlennja ekonomichnogo zrostannja [Activation of

- bank lending to the real sector of the economy as a prerequisite for the resumption of economic growth]. *Ekonomichnyj analiz – Economic analysis*, (Vol. 28), 1, 172-177. Retrieved from <https://www.econa.org.ua/index.php/econa/article/download/1504/6565656586> [in Ukrainian].
3. Onys'kiv, L. M. (2017). Aktual'ni problemy ocinky kredytnogo ryzyku banku: novi vymogy ta vplyv na kredytuvannja [Current problems of bank credit risk assessment: new requirements and impact on lending]. *Global'ni ta nacional'ni problemy ekonomiky – Global and national economic problems*, (Vol. 17), (pp. 542-547). Retrieved from <http://global-national.in.ua/archive/15-2017/108.pdf> [in Ukrainian].
 4. Matrosova, L. M. (2018). Suchasni problemy monetarnoi' polityky NBU v umovah rozvytku nacional'noi' ekonomiky [Modern problems of the NBU's monetary policy in the conditions of national economy development]. *Global'ni ta nacional'ni problemy ekonomiky – Global and national economic problems*, (Vol. 23), (pp. 500-505). Retrieved from <http://global-national.in.ua/archive/23-2018/97.pdf> [in Ukrainian].
 5. Mishhenko, S. V. (2013). Stimulirovanie kreditovaniya kak faktor jekonomicheskogo rosta [Stimulating lending as a factor of economic growth]. *Finansy: teorija i praktika – Finance: theory and practice*, 1. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/stimulirovanie-kreditovaniya-kak-faktor-ekonomicheskogo-rosta> [in Ukrainian].
 6. The bank of england’s operations under the funding for lending scheme – operating procedures. Bank of England. Retrieved from <https://www.bankofengland.co.uk/-/media/boe/files/markets/funding-for-lending/operating-procedures.pdf?la=en&hash=731AA3BC16746C9499EF1E322E8DDB46DC04E7B4> [in English].
 7. The governor and company of the bank of england terms and conditions for the funding for lending scheme. Bank of England. Retrieved from <https://www.bankofengland.co.uk/-/media/boe/files/markets/funding-for-lending/terms-and-conditions.pdf> [in English].
 8. Churm, R., Joyce, M., Kapetanios, G., & Theodoridis. K. (2021). Unconventional monetary policies and the macroeconomy: The impact of the UK's QE2 and funding for lending scheme. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, (Vol. 80), (pp. 721-736). ISSN 1062-9769. DOI: 10.1016/j.qref.2018.10.004 [in English].
 9. Havrylchyk, O. (2016). Incentivising Lending to SMEs with the Funding for Lending Scheme: Some Evidence from Bank-level Data in the United Kingdom. *OECD Economics Department Working Papers*, 1365. OECD Publishing. Paris. DOI: 10.1787/a4352865-en [in English].
 10. Targeted longer-term refinancing operations. European Central Bank. Retrieved from <https://www.ecb.europa.eu/mopo/implement/omo/tltro/html/index.en.html> [in English].
 11. Laine, Olli-Matti (2021). The Effect of Targeted Monetary Policy on Bank Lending. *Journal of Banking and Financial Economics*, 1 (15), 25-43. DOI: 10.2139/ssrn.3579218 [in English].
 12. Committee on economic and monetary affairs monetary dialogue with Christine Lagarde, president of the European Central Bank. European Central Bank. Brussels. Monday, 28 September 2020. Retrieved from https://www.ecb.europa.eu/press/key/date/2020/html/ecb.sp200928_2_transcript~aae0db0fa5.en.pdf [in English].
 13. Javier, Valles (2014). Monetary Policy after the Great Recession. *FUNCAS Social and Economic Studies*. Madrid, Spain, (pp. 338). Retrieved from <https://www.funcas.es/wp-content/uploads/Migracion/Publicaciones/PDF/1927.pdf#page=99> [in English].
 14. Loan Support Program. The Bank of Japan. Retrieved from https://www.boj.or.jp/en/mopo/measures/mkt_ope/len_b/index.htm [in English].
 15. FAQs on funding for lending programmes. Riksbank – Sweden's central bank. Retrieved from <https://www.riksbank.se/en-gb/press-and-published/updates-on-the-riksbank-and-the-coronavirus-pandemic/frequently-asked-questions-about-the-riksbanks-measures/faq-on-the-programme-for-corporate-lending-via-banks> [in English].

16. Highly Affected Sectors Credit Availability Program (HASCAP) Guarantee. The bank for Canadian entrepreneurs. Retrieved from <https://www.bdc.ca/en/special-support/hascap> [in English].
17. Pro nadannja finansovoi' derzhavnoi' pidtrymky. Postanova Kabinetu ministriv Ukrainy vid 24 sichnja 2020. № 28, ostannje onovlennja 16.07.2021 [On providing financial state support. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of January 24, 2020. № 28, last update 16.07.2021]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/28-2020-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
18. Banky prosjat' zgornuty programu pil'govyh kredytiv 5-7-9 — dokument [Banks are asked to curtail the program of soft loans 5-7-9 - a document]. *biz.nv.ua*. Retrieved from <https://biz.nv.ua/ukr/finance/kredit-5-7-9-banki-prosyat-zakriti-programu-novini-ukrajini-50176430.html> [in Ukrainian].
19. Sajt NABU. Banky pidtrymujut' prodovzhennja derzhavnoi' programy «5-7-9%». Nezalezna asociacija bankiv Ukrainy [NABU website. Banks support the continuation of the state program «5-7-9%». Independent Association of Banks of Ukraine]. *nabu.ua*. Retrieved from <https://nabu.ua/ua/banki-pidtrimuyut-prodovzhennja-derzhavnoyi-programi-5-7-9.html> [in Ukrainian].
20. Pro vnesennja zmin do Polozhennja pro procentnu polityku Nacional'nogo banku Ukrainy. Postanova pravlinnja Nacional'nogo banku Ukrainy vid 17.03.2020 № 29 [On amendments to the Regulations on interest rate policy of the National Bank of Ukraine. Resolution of the Board of the National Bank of Ukraine dated March 17, 2020 № 29]. Retrieved from https://bank.gov.ua/ua/legislation/Resolution_17032020_29 [in Ukrainian].
21. Pro zatverdzhennja Zmin do Polozhennja pro zastosuvannja Nacional'nym bankom Ukrainy standartnyh instrumentiv reguljuvannja likvidnosti bankivs'koi' systemy. Postanova pravlinnja Nacional'nogo banku Ukrainy vid 17.03.2020 №30 [On approval of Amendments to the Regulations on the application by the National Bank of Ukraine of standard instruments for regulating the liquidity of the banking system. Resolution of the Board of the National Bank of Ukraine dated March 17, 2020 № 30]. Retrieved from https://bank.gov.ua/ua/legislation/Resolution_17032020_30 [in Ukrainian].
22. Sajt NBU. Presbryfing shhodo rishen' Pravlinnja Nacional'nogo banku z monetarnoi' polityky. 09 veresnja 2021 r. Nacional'nyj bank Ukrainy [NBU website. Press briefing on the decisions of the Board of the National Bank on monetary policy. September 09, 2021. National Bank of Ukraine]. *bank.gov.ua*. Retrieved from <https://bank.gov.ua/ua/news/all/presbryfing-schodo-rishen-pravlinnja-natsionalnogo-banku-z-monetarnoyi-politiki-12360> [in Ukrainian].
23. Pro zatverdzhennja Polozhennja pro zastosuvannja Nacional'nym bankom Ukrainy standartnyh instrumentiv reguljuvannja likvidnosti bankivs'koi' systemy: Postanova pravlinnja Nacional'nogo banku Ukrainy vid 19.09.2015 №615, ostannje onovlennja 01.01.2021 [On approval of the Regulations on the application by the National Bank of Ukraine of standard instruments for regulating the liquidity of the banking system: Resolution of the Board of the National Bank of Ukraine of September 19, 2015 № 615, last update 01.01.2021]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0615500-15#Text> [in Ukrainian].
24. Pro Nacional'nyj bank Ukrainy. Zakon Ukrainy vid 20.05.1995 № 679-XIV [About the National Bank of Ukraine. Law of Ukraine of 20.05.1995 № 679-XIV]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/679-14> [in Ukrainian].
25. What are targeted longer-term refinancing operations (TLTROs)? European Central Bank. URL: <https://www.ecb.europa.eu/explainers/tell-me/html/tltro.en.html> [in English].
26. Grui, A., & Vdovychenko, A. (2019). Quarterly Projection Model for Ukraine. NBU Working Papers, 3/2019. Kyiv: National Bank of Ukraine. Retrieved from https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/WP_2019_03_Grui_Vdovychenko.pdf [in English].

ІННОВАЦІЙНА ЕКОНОМІКА

УДК 615.012(477):339.92 DOI: [https://doi.org/10.31617/zt.knute.2021\(118\)08](https://doi.org/10.31617/zt.knute.2021(118)08)

JEL Classification: L52; L65; O14; O32

САЛІХОВА Олена

д. е. н., провідний науковий співробітник відділу моделювання та прогнозування економічного розвитку Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
вул. Панаса Мирного, 26, Київ, 01011, Україна

E-mail: salikhova_olena@ukr.net
ORCID: 0000-0002-7669-6601

ГОНЧАРЕНКО Дар'я

головний спеціаліст відділу розвитку реального сектору економіки головного управління реального сектору економіки директорату цінової політики та розвитку реального сектору економіки Міністерства економіки України
вул. М. Грушевського, 12/2, Київ, 01008, Україна

E-mail: dp170292ddo@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4937-2596

ВИСОКОТЕХНОЛОГІЧНЕ ФАРМАЦЕВТИЧНЕ ВИРОБНИЦТВО В УКРАЇНІ: ВИКЛИКИ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Виявлено особливості політики Євросоюзу стосовно фармацевтики та зміни в підходах до її реалізації в умовах пандемії COVID-19. Проаналізовано ініціативи й юридично унормовані заходи щодо фармацевтичної діяльності в Україні. Сформульовано рекомендації з удосконалення політики та розвитку високотехнологічного фармацевтичного виробництва; визначено стратегічні пріоритети й ключові засади їх досягнення з урахуванням досвіду та сучасних настанов ЄС.

Ключові слова: євроінтеграція, фармацевтика, промислова політика, стратегія, лікарські засоби, медичні вироби, високі технології, інновації.

Постановка проблеми. Верховна Рада України в перші роки незалежності вказала на самоідентифікацію України як європейської держави, заклавши фундамент для ухвалення низки визначальних нормативно-правових актів, що закріпили євроінтеграційний вектор розвитку економіки країни, зокрема Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, що обумовило трансформаційні процеси фармацевтичної індустрії.

Нові виклики та загрози економіці України через глобальну пандемію COVID-19 спонукають до пошуку дієвих механізмів забезпечення

© Саліхова О., Гончаренко Д., 2021

стабільності фармацевтичної діяльності, системи охорони здоров'я, економіки й національної безпеки. Щоб фармацевтика України мала максимальні зиски від процесу євроінтеграції (посилення технологічного потенціалу, збільшення ефективності виробництва та конкурентоспроможності продукції, налагодження стійких зв'язків з європейськими виробниками) і вийшла на ринок ЄС, розвиток галузі має відбуватися з урахуванням як європейських настанов, так і національних інтересів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У дослідженнях вітчизняних науковців розглянуто питання стратегічних орієнтирів розвитку фармацевтики України [1; 2]; проблеми та перспективи курсу на членство в ЄС і можливі наслідки для галузей промисловості, зокрема фармацевтики [3; 4]; нюанси правового забезпечення імплементації законодавства Євросоюзу щодо обігу ліків [5]; шляхи формування інноваційної політики у сфері охорони здоров'я в контексті європейської інтеграції, а також наслідки євроінтеграційних процесів для вітчизняного фармацевтичного виробництва [6], сучасні політичні, економічні та соціальні виклики пандемії *COVID-19* [7] і відповіді на них [8]. Водночас механізми розбудови фармацевтики з опорою на національні інноваційні надбання та перетворення галузі на рушій економічного зростання в Євросоюзі залишаються недостатньо висвітленими, а роль керівництва ЄС у цьому процесі – не до кінця вивченою, тож ця тема є дискусійною, що негативно позначається на ухваленні політичних рішень з нагальних питань розвитку фармацевтики України в умовах євроінтеграції через наявні переконання, що «усе повинен вирішувати ринок».

Метою статті є окреслення та обґрунтування необхідних заходів політики розвитку фармацевтики України в умовах євроінтеграції. Задля цього варто вирішити три завдання: виявити ключові засади політики Євросоюзу щодо розвитку галузі та їхні зміни в умовах пандемії *COVID-19*; оцінити ініціативи та юридично унормовані заходи політики щодо фармацевтичної діяльності в Україні; обґрунтувати рекомендації стосовно засад розвитку високотехнологічного фармацевтичного виробництва (ВТФВ) в Україні з опорою на національні інноваційні надбання, визначити стратегічні пріоритети та заходи з урахуванням останніх змін у політиці ЄС.

Матеріали та методи. Теоретико-методологічною основою для написання статті стали праці вітчизняних і закордонних науковців з формування та реалізації політики щодо фармацевтичної діяльності, нормативно-правові документи ЄС та України. Дослідження проводилось з використанням методів теоретичного узагальнення, порівняльного аналізу та синтезу, що дало змогу виявити засади політики ЄС щодо розвитку галузі; оцінити трансформацію нормативно-правового підґрунтя фармацевтичної діяльності в Україні в умовах євроінтеграції та сформулювати рекомендації щодо його удосконалення.

Результати дослідження. Ключові засади політики керівництва Євросоюзу з розвитку фармацевтики та їхніх змін в умовах пандемії COVID-19. Для керівництва ЄС фармацевтична промисловість є стратегічним пріоритетом. Ще у 1994 р. у Повідомленні Єврокомісії про засади промислової політики у фармацевтичному секторі ЄС [9] зазначено, що ця галузь належить до найефективніших високотехнологічних секторів Європи; створює велику кількість робочих місць в економіці; грає ключову роль у системі охорони здоров'я, а також у системі соціального забезпечення (можливість фінансування споживання фармацевтичних продуктів має прямий вплив на національні бюджети соціального забезпечення). Єврокомісією визначено, що, оскільки фармацевтичний сектор є важливим активом економіки (як з огляду на зростання, так і зайнятості), необхідною є підтримка її базової економічної потужності та конкурентоспроможності. Отже, розвиток галузі має відбуватися через компліментарні заходи низки політик: політики щодо громадської охорони здоров'я та соціального забезпечення, з одного боку, і підтримки промислового розвитку й зайнятості – з іншого. В основу розробки реалістичної промислової політики та забезпечення робочих місць у фармацевтичному секторі має бути покладений діалог між державними службовцями, роботодавцями, профспілками та групами пацієнтів. Керівництво ЄС звертало увагу країн-членів на те, що кількість вироблених галуззю лікарських засобів (ЛЗ) не може бути статистично пов'язана зі здоров'ям населення через наявність специфічних захворювань; значну роль у розвитку галузі мають відігравати створення інноваційних ЛЗ, виходячи з нагальних потреб суспільства та нових викликів. Країнам-членам рекомендовано враховувати ці аспекти за формування відповідних політик національного рівня.

Завдяки низці офіційних документів ЄС, ухвалених у 1990-х рр., після дебатів з цього питання закладено фундамент сучасної європейської промислової політики для фармацевтичного сектору (*industrial policy for the pharmaceutical sector*) [10; 11]. У Резолюції Ради від 23 квітня 1996 р., спрямованій на реалізацію основних принципів промислової політики у фармацевтичному секторі ЄС [12], визначених у повідомленні 1994 р. [9], керівництво ЄС зверталось до держав-членів щодо важливості приділити увагу зв'язку між політикою контролю витрат на охорону здоров'я та заходами із забезпечення конкурентоспроможності національної фармацевтичної промисловості. До того ж промислова політика щодо фармацевтики має однаковою мірою враховувати законні інтереси всіх економічних агентів: виробників, що здійснюють дослідження та розробки (ДіР); виробників непатентованих ліків, фітофармацевтичних препаратів, лікарських рослин і гомеопатичних препаратів; комерсантів; фармацевтів. У Резолюції обґрунтовано, що через посилення конкуренції та збільшення витрат на ДіР європейський фармацевтичний сектор знаходиться під загрозою падіння й

відставання від своїх основних конкурентів (передусім США); отже, необхідно запровадити заходи політики розвитку галузі, що сприятимуть технологічним інноваціям і промисловим інвестиціям, які є важливими факторами прогресу в інтересах пацієнта, суспільства та економіки загалом.

Для країн-членів керівництво ЄС визначило засади реалістичної промислової політики, зокрема: направити європейські ДіР у бік реальних інновацій (*real innovation*) за принципом більшої віддачі на вкладені гроші (*more bang for your buck*); скоротити тривалість і вартість необхідних процедур затвердження нових ЛЗ, не піддаючи ризику громадське здоров'я; зменшити фрагментацію ДіР і виробництва; а також покласти край нестримному використанню реклами ЛЗ.

Визначено базові принципи промислової політики щодо фармацевтики, а саме:

- заохочення інновацій через конкурентний ринок і відповідні зміни нормативно-правової бази;
- захист нових ЛЗ правами інтелектуальної власності як в ЄС, так і у третіх країнах;
- забезпечення доступності ЛЗ для оптимального захисту здоров'я громадян Європи;
- просування досліджень інноваційних методів лікування, що особливо важливо з погляду громадської охорони здоров'я, і заохочення досліджень рідкісних захворювань і розробки відповідних ЛЗ.

У 2000-х рр. Європа залишається світовим лідером у фармацевтичному секторі, фармацевтика демонструє відмінні загальні показники. Водночас через фінансово-економічну кризу 2009 р. сектор стикнувся з багатьма викликами та проблемами¹, які уповільнили розвиток і погіршили перспективи. Це спонукало керівництво ЄС шукати нові шляхи забезпечення конкурентоспроможності та стійкості фармацевтики. У 2014 р. ухвалено документ «*Фармацевтична промисловість: стратегічний сектор європейської економіки*» [13]. Пріоритети, що визначені документом, реалізовувалися протягом 2014–2020 рр. у рамках конкретних фінансових ініціатив у галузі охорони здоров'я, зокрема й у рамках Програми охорони здоров'я, Європейської дослідницької програми «*Horizon 2020*» та Структурних фондів ЄС на 2014–2020 рр.

¹ Серед проблем, що загострилися у другій декаді 2000-х рр., йдеться про: більш жорсткі державні бюджети як наслідок повільних темпів зростання в ЄС, який постраждав від фінансово-економічної кризи 2009 р., і відтак скорочення внесків на соціальне страхування; короткострокова спрямованість заходів, що вживалися урядами для подолання фінансових обмежень бюджетів громадської охорони здоров'я у відповідь на бюджетну кризу, яка затягнулася після 2009 р. у деяких державах – членах ЄС; відмінності в заходах політики (зокрема щодо ціноутворення / відшкодування вартості ліків у державах-членах) і перетікання ефекту жорсткої економії національних витрат від однієї держави-члена до іншої, незалежно від соціально-економічних умов; глобалізація і поява нових конкурентів, які націлені на біологічні науки як на майбутні рушії зростання фармацевтики тощо.

Тож Ініціатива зі створення інноваційних медикаментів (*Innovative Medicines Initiative – IMI*) стала одним з флагманів досліджень у галузі охорони здоров'я у рамках *Horizon'2020*, що реалізується на засадах державно-приватного партнерства в галузі наук про життя між ЄС та європейською фармацевтичною промисловістю. *IMI* орієнтована на прискорення розробки більш якісних і безпечних ліків; підвищення успішності клінічних випробувань нових ліків і вакцин; прискорення ранніх стадій розробки ліків; створення нових біологічних маркерів для діагностики захворювань й оцінки лікування. З 2008 по 2013 р. загальний бюджет *IMI* становив близько 2 млрд євро. У 2014–2024 рр. його бюджет досягне 3.3 млрд євро, половина з яких надійде від *Horizon'2020* [14]. У відповідь на спалах *COVID-19* Єврокомісія у рамках *Horizon'2020* асигнувала *IMI* 45 млн євро за прискореною процедурою.

Як показало дослідження [15], ЄС не лише підтримує ДіР наукових установ і університетів, а й науково-технологічну, інноваційну та інвестиційну діяльність приватного бізнесу². Виробники фармацевтичної продукції у країнах ЄС отримують допомогу здебільшого завдяки регіональним і горизонтальним механізмам. Така допомога надається в контексті визначених технологічних, інноваційних і промислових пріоритетів як загально європейського, так і національного рівня.

Ще одним важливим механізмом підтримки фармацевтичних виробництв є регіональна інвестиційна допомога³. Вона зазвичай надається для початкових інвестицій, зокрема інвестицій на користь нової економічної діяльності (капіталовкладення в матеріальні та нематеріальні активи, пов'язані з розширенням можливостей наявного підприємства, диверсифікацією його продукції або змінами загального виробничого процесу, а також в активи, пов'язані зі створенням нового підприємства або диверсифікацією його діяльності).

Зазначені заходи політики ЄС стимулюють розвиток фармацевтики, сприяючи світовому лідерству галузі. У звіті Національного наукового фонду США у 2018 р. за індикатором «Додана вартість» фармацевтичне виробництво ЄС посіло перше місце – 183 542 млн дол. США [16].

Проте, попри міцні позиції європейських виробників на світовому ринку, пандемія *COVID-19* вплинула на галузь сильніше, ніж будь-який інший економічний шок в історії ЄС, спричинивши

² Згідно з регламентами ЄС, державна допомога на ДіР та інновації спрямовується для відшкодування суб'єктам господарювання витрат на реалізацію проєктів з фундаментальних і промислових досліджень (*industrial research*), експериментальних розробок, а також на організацію досліджень і поширення знань. Допомога може покривати вартість обладнання; витрати на будівлі та землю, які використовуються для реалізації проєкту; витрати на патенти, консультаційні послуги тощо.

³ Зразком підтримки технологічного розвитку фармацевтичних виробників на регіональному рівні є Баварська програма з просування проєктів досліджень і розробок у галузі біотехнологій та генної інженерії (*Forschungsprogramm «Bio- und Gentechnologie» – BayBIO*).

перебої у постачаннях і заблокувавши ланцюжки створення доданої вартості. Це сприяло усвідомленню урядами країн ЄС необхідності усунення залежності фармацевтичного виробництва від зовнішніх торговельних партнерів, посилення інноваційного потенціалу, диверсифікації виробництва і постачання, виготовлення стратегічних запасів, інвестування у розширення номенклатури продукції наявних компаній, створення нових підприємств та рещорингу (перенесенню) виробництв стратегічних товарів на територію Європи.

Аби уникнути дефіциту під час спалаху *COVID-19* у квітні 2020 р., Єврокомісія надала Рекомендації з оптимального та раціонального постачання ліків [17], зазначивши, що поточна криза вимагає значного збільшення фармацевтичного виробництва, а також реорганізації ланцюжків постачання й виробничих ліній і використання наявних запасів фармацевтичних інгредієнтів для максимально швидкого збільшення випуску. З огляду на це країнам-членам рекомендувалося підтримати промисловість у частині нарощування виробничих потужностей через податкові стимули та механізми державної допомоги.

Подальшим кроком стало формування (на засадах соціального діалогу) цілісної, орієнтованої на пацієнта й на майбутнє нової «*Фармацевтичної стратегії для Європи*», яку ухвалено в листопаді 2020 р. [18]. Основні цілі стратегії – підтримати конкурентоспроможність, інноваційний потенціал і стійкість фармацевтичної промисловості ЄС. У травні 2021 р. керівництво ЄС представило переглянута з урахуванням обставин пандемії *COVID-19* «*Нову промислову стратегію для Європи*» [19], серед завдань якої – забезпечення стійкості промисловості та зменшення залежності промислових екосистем, з-поміж яких – промислова екосистема «Охорона здоров'я», що охоплює фармацевтичні та медичні продукти, засоби індивідуального захисту, медичні послуги. Метою є сприяння взаємодії учасників і допомога політикам та інвесторам визначити найважливіших гравців у кожній екосистемі під час підготовки національних і регіональних планів відновлення та інвестиційних проєктів у сфері фармацевтики й медицини. Серед пріоритетів: диверсифіковане міжнародне партнерство (забезпечення сприятливих умов, аби торгівля та інвестиції продовжували відігравати ключову роль у зміцненні економічної стійкості ЄС); створення промислових альянсів (запуск платформ, що прискорять діяльність у промислових екосистемах, допоможуть залучити приватних інвесторів, інтегрують у спільні проєкти стартапи та МСП); моніторинг стратегічних залежностей (виявлення стратегічних залежностей ЄС від постачання з іноземних джерел продуктів в уразливих промислових екосистемах).

Настанови як фармацевтичної, так і промислової стратегії орієнтують уряди країн-членів до запровадження механізмів політики усунення наслідків стратегії делокалізації (*delocalisation strategies*) та зменшення залежності від офшорного виробництва як активних

фармацевтичних інгредієнтів (АФІ), так і готових ЛЗ і медичних виробів (МВ) через: розширення «продуктового портфеля» наявних компаній, створення нових підприємств «з нуля» та/або рещорингу (*reshoring*) виробничих потужностей фармацевтичного виробництва на територію Євросоюзу або інших європейських країн. Ці настанови вже реалізуються внаслідок механізму державної допомоги. Під час кризи *COVID-19* Єврокомісія схвалила численні заходи, сумісні з внутрішнім ринком, зокрема: допомогу на відшкодування збитків, викликаних надзвичайними подіями (*Articles 107 (2) b TFEU*); допомогу в усуненні серйозних порушень в економіці держави-члена (*Articles 107 (3) b TFEU*); допомогу для сприяння розвитку певних секторів або галузей економіки (*Articles 107 (3) c TFEU*), через які держави-члени надають допомогу як компаніям фармацевтичної індустрії, так і суміжних галузей. Водночас Керівництво ЄС запровадило механізм інвестиційної допомоги для виробництва продуктів, що мають відношення до *COVID-19*⁴. Інтенсивність допомоги становила до 80 % витрат на проєкт. Низка країн отримала згоду Єврокомісії на таку допомогу, серед них: Ірландія, Німеччина, Польща, Угорщина, Чехія та інші. Країни Центральної та Східної Європи у реалізації механізмів підтримки інвестиційно-інноваційних проєктів фармацевтичних компаній спираються не лише на асигнування з бюджету, але й отримують значні кошти з європейських фондів у рамках національної реалізації політики згуртування ЄС у галузі досліджень і розробок та інновацій.

Відбулися й деякі зміни у системі публічних закупівель ЄС. Австрійські вчені зазначають, що пандемія *COVID-19* показала гнучкість законодавчої бази ЄС щодо закупівель у кризових ситуаціях [20]. Деякі новели у правовому забезпеченні, що впливають на фармацевтичну діяльність, запроваджені у Німеччині, Франції та інших європейських країнах.

Ініціативи та юридично унормовані заходи політики розвитку фармацевтики України. Для імплементації законодавства ЄС у нормативно-правову і нормативно-технічну базу України та запровадження нових заходів регулювання діяльності, пов'язаної з фармацевтичною промисловістю, в Україні ухвалено низку підзаконних актів, наказів МОЗ, нормативно-технічних документів, запроваджено програми розвитку. Водночас В. Хоменко зазначає, що за роки незалежності в Україні виникли серйозні проблеми в держаному управлінні, втрачено «вертикаль» в управлінні, що

⁴ Продуктами, що мають відношення до *COVID-19*, визначено: ЛЗ (включаючи вакцини) та їхні проміжні продукти, АФІ і сировину; медичні прилади, медичне обладнання (включаючи апарати ШВЛ, захисний одяг і обладнання, а також діагностичні інструменти) і необхідну сировину; дезінфікуючі засоби та їхні проміжні продукти, хімічну сировину, необхідну для їхнього виробництва; інструменти збору / обробки даних.

негативно позначилось на організації фармацевтичної діяльності та забезпеченні населення ліками. Однією з основних причин такого стану є відсутність системного підходу до обґрунтування принципів і механізмів державного управління розвитком галузі [21].

Ретроспективний аналіз ухвалених нормативно-правових актів (НПА) показав, що з метою боротьби із соціально значущими захворюваннями в Україні урядом з початку 2000-х рр. прийнято та реалізовано понад 10 програм, серед яких: Міжгалузева комплексна програма «Здоров'я нації» (2002–2011 рр.), Державна програма запобігання та лікування серцево-судинних і судинно-мозкових захворювань (2006–2010 рр.), Загальнодержавна програма імунопрофілактики та захисту населення від інфекційних хвороб (2009–2015 рр.) тощо. Цими програмами передбачено щорічну закупівлю за державні кошти ЛЗ та МВ, але, як зазначали 10 років тому фахівці галузі, «переважна кількість державних коштів витрачається на закупівлю імпортованих ЛЗ і тільки незначна кількість – на закупівлю препаратів, що виробляються фармацевтичними підприємствами України» [22].

Ще у 2005 р. на VI Національному з'їзді фармацевтів України прийнято *Концепцію розвитку фармацевтичної галузі України* (далі – Концепція фармацевтів–2005), яка стала певною точкою відліку для галузі [23]. У документі прописано, що «за умов сучасних трансформаційних процесів, що відбуваються у світовій і вітчизняній фармації, особливого значення набуває формування *національної лікарської політики*». Щодо розвитку фармацевтичного виробництва у Концепції вказано на необхідність реалізації низки пріоритетних заходів, пов'язаних з державним замовленням на виробництво й постачання основних ЛЗ; налагодження вітчизняного виробництва вакцин, інших медичних імунобіологічних і решти препаратів нового покоління; освоєння нових напрямів у створенні ЛЗ: генної інженерії, молекулярної біології тощо.

Низку з поданих рекомендацій включено до проекту Концепції *Державної цільової програми створення вітчизняних імунобіологічних препаратів «Українська вакцина» на 2011–2015 р.* [24], який у березні 2010 р. МОЗ виніс на публічне обговорення, обґрунтовуючи необхідність ухвалення цього НПА, як-от:

- в Україні не існує жодного потужного сучасного біотехнологічного центру, здатного оперативно вирішувати нагальні потреби медицини та фармакології;
- у країні фактично відсутня науково-лабораторна база для розробки вітчизняних сучасних вакцин, генних діагностикумів, антибіотиків нового покоління тощо.

Єдиний можливий вихід з цієї ситуації – визначення термінової організації вітчизняного виробництва імунобіологічних препаратів, що масово використовуються у державі. Проект Концепції розроблено на виконання рішення РНБОУ від 18 січня 2006 р. «Про заходи щодо

підвищення ефективності боротьби з небезпечними інфекційними хворобами», затвердженого Указом Президента України від 14.02.2006 р. № 132/2006; а також рішення РНБОУ від 27 лютого 2009 р. «Про біологічну безпеку України», затвердженого Указом Президента України від 06.04.2009 р. № 220/2009. Однак, попри важливість та актуальність, програма «Українська вакцина», ініційована у 2010 р., так і не запущена.

У 2011 р. МОЗ представив інший документ – проєкт Концепції Державної цільової програми «Розвиток імпортозамінних виробництв в Україні та заміщення імпортованих лікарських засобів вітчизняними, зокрема біотехнологічними препаратами та вакцинами на 2011–2021 роки» [22] (далі – Програма імпортозаміщення), яка передбачала конкретні кроки, пов’язані з розробкою та виробництвом нових ЛЗ, а саме: забезпечення повного циклу виробництва життєво важливих ЛЗ в Україні: від синтезу (біосинтезу) субстанції до готової лікарської форми там, де це можливо, і зменшення залежності від постачань імпортних субстанцій; фінансування з держбюджету закупівлі ліцензій на виробництво інноваційних ЛЗ з подальшим освоєнням їхнього виробництва на провідних фармацевтичних підприємствах України; а також запровадження преференцій за виробництва та публічних закупівель.

Попри актуальність і вагомі аргументи щодо необхідності такої програми та конкретні пропозиції щодо її реалізації, низка асоціацій, що діють в Україні, зокрема Європейська Бізнес Асоціація (ЄБА), звернулися до уряду з вимогою не допустити ухвалення Програми імпортозаміщення, вказуючи на те, що Україна завершує переговори про створення зони вільної торгівлі, взявши на себе певні зобов’язання, а тому ЄБА «звертає увагу на ризик виконання нерівних конкурентних умов для вітчизняних та іноземних виробників в Україні, у разі якщо проєкт Концепції буде схвалено урядом. Крім того, з 2008 р. Україна є повноправним членом СОТ, і проєкт Концепції щодо «імпортозаміщення», який запропоновано, може поставити під сумнів виконання країною принципів і норм СОТ через можливість дискримінації імпортованих товарів» [25]. Отже, цей «аргумент», на жаль, виявився вагомим за проблеми системи охорони здоров’я, вітчизняних виробників і загрози національній безпеці України. Під тиском лобістів іноземних фармацевтичних компаній Програму імпортозаміщення не прийнято.

Через п’ять років потому МОЗ знов спробував запустити цю програму. На урядовому порталі у 2016 р. розміщено повідомлення: «МОЗ із залученням представників громадськості, професійного середовища та фармацевтичного ринку розпочинає процес розробки Концепції державної програми розвитку імпортозаміщення в Україні, спрямованої на збільшення частки ЛЗ вітчизняного виробництва на медичному ринку нашої країни, підтримки вітчизняного виробника, розвитку імпортозамінних виробництв ЛЗ і виробів медичного

призначення [26]. Але і з другої спроби Програму імпортозаміщення не запущено.

У 2010 р. за поданням МОЗ прийнято Концепцію програми створення та проведення доклінічних випробувань вітчизняних лікарських засобів [27], де вказувалося, що «в Україні не створено систему розроблення та цільового виготовлення лікарських субстанцій, вакцин, антибіотиків нового покоління, сучасних генних діагностикумів, тест-систем та інших ЛЗ, а також спеціалізовані лабораторії з відповідним науково-технологічним обладнанням для проведення доклінічного випробування нових хімічних сполук». У червні 2011 р. (через місяць після ухвалення) оприлюднено Постанову КМУ «Про затвердження Державної цільової науково-технічної програми розроблення новітніх технологій створення вітчизняних лікарських засобів для забезпечення охорони здоров'я людини та задоволення потреб ветеринарної медицини на 2011–2015 роки» № 725 від 22.06.2011 р. [28] із запланованим обсягом фінансування 2.7 млрд грн., зокрема за рахунок державного бюджету – 1.2 млрд грн., з яких до 300 млн грн. мали спрямувати на дослідження, пов'язані з розробленням молекулярних і клітинних технологій створення вітчизняних ЛЗ, біологічно активних речовин. Проте вже за результатами першого року реалізації програми стало очевидно, що вона не є пріоритетом для уряду – її профінансовано лише обсягом 7.3 млн грн. [29]. Проіснувавши два роки, Концепція й програма втратили чинність на підставі Постанови КМУ № 71 від 05.03.2014 р.

Єдиним документом, що визначав в Україні політику щодо розвитку галузі, був Наказ МОЗ № 769 13.09.2010 р., яким схвалено Концепцію розвитку фармацевтичного сектору галузі охорони здоров'я України на 2011–2020 рр. (діяла у редакції Наказу МОЗ від 27.03.2013 р. № 242) [30] (далі – Концепція розвитку фармацевтики). Цей документ визначає перспективні напрями та завдання фармацевтичної галузі й спрямований на створення відповідної нормативно-правової бази, що регулює фармацевтичну діяльність, розробку національної політики у фармацевтичній сфері. Серед поставлених завдань:

- стимулювання розробки та виробництва основних ЛЗ, підтримка експорту ЛЗ, зокрема через відпрацювання додаткових механізмів фінансування вітчизняних розробок;
- розроблення оптимальної стратегії імпортозаміщення ЛЗ та передбачення її виконання в загальнодержавній цільовій програмі розвитку промисловості на період до 2020 р.;
- запровадження нових преференцій для вітчизняних виробників ЛЗ у разі освоєння виробництва конкурентоспроможних інноваційних та імпортозамінних генеричних ЛЗ, а також за державної закупівлі вітчизняних ЛЗ;
- здійснення першочергових державних закупівель ЛЗ вітчизняного виробництва, що розроблені за бюджетні кошти;

• надання вітчизняним виробничим підприємствам, що здійснюють виробництво ЛЗ, преференцій у системі закупівлі ЛЗ за державні кошти та забезпечення режиму найбільшого сприяння з боку держави фармацевтичним підприємствам, що відповідають установленим вимогам.

У Плані заходів, прийнятому на виконання Концепції розвитку фармацевтики, [31] з 80 пунктів немає жодного, що передбачав би державне сприяння реалізації проєктів бізнесу щодо розробки нових ЛЗ і запуску їх у виробництво, надання преференцій, використання системи публічних закупівель в інтересах національних виробників. Отже, завдання Концепції щодо розвитку фармацевтики залишилися загалом на папері.

Погіршення стану економіки через *COVID-19* спонукало КМУ ухвалити документ щодо стимулювання економіки, де серед ключових видів діяльності визначено виробництво основних фармацевтичних продуктів і препаратів [32]. З-поміж короткострокових ініціатив серед заходів зазначено «фінансування наукових досліджень, розробок та інноваційних проєктів, що спрямовані на запобігання виникненню та поширенню *COVID-19*» із запланованим обсягом асигнувань на 2020 р. у 500 тис. грн., або 17.58 тис. дол. США (за офіційним курсом НБУ на 01.11.2020). З огляду на те, що у 2011 р. у рамках Програми створення вітчизняних ЛЗ обґрунтована необхідність спрямування на дослідження, пов'язані з розробленням молекулярних і клітинних технологій створення вітчизняних ЛЗ, біологічно активних речовин, щонайменше 300 млн грн., або 9.9 млн дол. США (за офіційним курсом НБУ на 01.11.2020), запланованих у 2020 р. асигнувань на ДіР та інновації для запобігання виникненню та поширенню *COVID-19* явно недостатньо.

У грудні 2020 р. МОЗ виставив на обговорення черговий проєкт НПА – Концепцію Державної цільової програми створення та розвитку внутрішнього виробництва високоякісних лікарських засобів для профілактики й лікування особливо небезпечних інфекційних та інших хвороб для забезпечення державних потреб України на 2021–2026 рр. [33], що, по суті, є аналогом розглянутої програми «Українська вакцина» 2010 р. У пояснювальній записці проєкту НПА профільне міністерство вказує: «Через втрату власного виробництва імунобіологічних препаратів і практично повну залежність держави від імпорتنих поставок таких препаратів і враховуючи загострення епідемічної ситуації в Україні, постає питання національної безпеки загалом». Отже, через 10 років від запуску Концепції розвитку фармацевтики *констатовано не створення, а втрату власного виробництва*. На засіданні Президії НАН України, присвяченому участі вчених академії у протидії *COVID-19*, міністр охорони здоров'я України у своєму виступі зазначив, що керівництво держави має намір *відновити в Україні власне фармацевтичне виробництво імунобіологічних препаратів*, підкресливши, що пріоритетом є

формування фармацевтичної незалежності нашої держави, яке має розпочатися саме з виробництва власних імунобіологічних препаратів [34]. Попри ці декларації, документ станом на 01.07.2021 р. не ухвалено.

Попри низку ініціатив МОЗ у частині розробки проєктів НПА щодо цілеспрямованих заходів з розвитку фармацевтичного виробництва та зменшення залежності від імпорту, а також ухвалені НПА, які є підґрунтям для розбудови виробництва ЛЗ та МВ в Україні, Концепція розвитку фармацевтики до 2020 р. була фактично єдиною, що визначала національну політику щодо фармацевтичної діяльності. Сьогодні такий документ у країні відсутній.

Прийнята Національна економічна стратегія на період до 2030 р. серед цілей має «Забезпечення високого рівня здоров'я та високих показників тривалості життя й тривалості здорового життя». Одним зі шляхів її досягнення, як зазначено в документі, є «реалізація *фармацевтичної політики* та забезпечення доступу до якісних, ефективних і безпечних ліків», зокрема розвиток національного фармацевтичного виробництва [35], що передбачає реалізацію завдань, як-от: підтримка розвитку виробництва критично необхідної продукції; запровадження кредитного стимулювання фармацевтичних компаній; зменшення податкового та митного навантаження на обладнання, комплектувальні вироби до нього та інші матеріали для виробництва інноваційних ЛЗ, вакцин, медичної техніки; залучення міжнародного фінансування для розвитку фармацевтичного виробництва в Україні.

Зазначений стратегічний урядовий документ, як і Концепція фармацевтів 2002 р., підтверджує, що в Україні є лише *фармацевтична (лікарська) політика*, до того ж не реалізується промислова політика щодо фармацевтики, як в ЄС. Фармацевтична політика поєднує розробку, надання та використання ліків у системі охорони здоров'я та стосується дій уряду щодо забезпечення населення ЛЗ у контексті державної політики в галузі охорони здоров'я; тоді як промислова політика щодо фармацевтики як активу національної економіки, з огляду на загальні принципи промислової політики ЄС, має дещо інші цілі, а саме: спрямованість на підвищення конкурентоспроможності галузі, перетворення її на рушій сталого зростання та зайнятості.

Вдосконалення засад розвитку фармацевтики України. У ході дослідження визначено, що ВТФВ України в умовах євроінтеграції вимагає доповнення заходів фармацевтичної політики заходами промислової політики зі спрямуванням останньої на заохочення випуску не лише готових ЛЗ і МВ, а також хімічних і біологічних проміжних товарів (передусім АФІ) на базі ендогенних інновацій та продуктів суміжних виробництв.

Як показує досвід ЄС, розвиток ВТФВ України вимагає комплементарних дій і запровадження механізмів низки *політик* (поряд з політикою щодо охорони здоров'я та промислової політики), як-от:

фінансова (запровадження стимулів у вигляді субсидій на створення / розширення виробництв, податкових пільг, позик);

у сфері наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності (запровадження стимулів у вигляді субсидій на ДіР та інновації бізнесу, розвиток дослідницької інфраструктури);

торговельна (ініціювання перегляду окремих положень Угоди СОТ про субсидії та компенсаційні заходи, Угоди СОТ про державні закупівлі, Угоди про пов'язані з торгівлею інвестиційні заходи задля отримання тимчасової можливості запроваджувати заходи в інтересах прискореного розвитку національних виробників ЛЗ, МВ, проміжних і супутніх товарів з метою зменшення залежності фармацевтичного виробництва та загроз національній безпеці)⁵;

у сфері публічних закупівель (внесення змін щодо пріоритезації національних виробників);

освітня (внесення змін у навчальні курси з метою підготовки фахівців для фармацевтичної науки та виробництва);

екологічна (запровадження механізмів державної допомоги на заходи щодо скорочення відходів, повторного використання та утилізації відходів фармацевтичного виробництва);

інформаційна (запровадження заходів з популяризації української фармацевтики та її виробів).

Фармацевтика має бути визначена стратегічною галуззю з погляду пріоритетів національного економічного розвитку. Це вимагає внесення змін у Національну економічну стратегію на період до 2030 р., а також розробки *Стратегії розвитку ВТФВ України* (далі – Стратегія) [36], що становитиме набір цілей, інструментів і заходів, чітко узгоджених між собою, а також з економічними пріоритетами держави, серед яких – європейська економічна інтеграція. Питання необхідності розробки стратегічного документа, що визначатиме розвиток фармацевтики в Україні, неодноразово підіймалося як вітчизняними вченими, так і галузевими спеціалістами. За останні 10 років в Україні накопичено чимало напрацювань у цій частині, але їхньою спільною рисою є фокусування передусім на виробництво ЛЗ і МВ (у *таблиці* подано таксономію проєктів та ухвалених НПА, що визначають фармацевтичну політику).

⁵ Дослідження досвіду Німеччини та Китаю показали, що використання механізмів, які сьогодні заборонені світовою системою регулювання, уможливило прискорене зростання фармацевтичного виробництва [37; 38].

Таблиця

Ініціативи та ухвалені НПА, що визначають фармацевтичну політику в Україні

Мета	Шляхи, напрями, завдання	Вартість	Чинність
Проект Концепції Державної цільової програми створення вітчизняних імунобіологічних препаратів «Українська вакцина» на 2011–2015 рр.			
Створення сприятливих умов для виробництва асортименту медичних імунобіологічних препаратів для забезпечення потреб держави	Створення та фінансування державних науково-технічних центрів з розробки технологій виробництва пріоритетного асортименту імунобіологічних препаратів; організація виробництва субстанцій імунобіологічних препаратів; освоєння виробництва готових ЛЗ	1,5 млрд грн	Не ухвалено
Державна цільова науково-технічна програма розроблення новітніх технологій створення вітчизняних лікарських засобів для забезпечення охорони здоров'я людини та задоволення потреб ветеринарної медицини 2011–2015 рр.			
Створення системи розроблення та проведення доклінічних випробувань лікарських засобів для забезпечення охорони здоров'я людини та задоволення потреб ветеринарної медицини	Створення та проведення доклінічних випробувань ЛЗ; організація виробництва субстанцій ЛЗ; забезпечення виробництва препаратів, необхідних для запобігання виникненню епідемічних ситуацій і здійснення заходів з протидії біотероризму	2700 млн грн, з них 1200 млн за рахунок державного бюджету	Ухвалено Постановою КМУ від 22.06.2011 р. № 725 Втрапила чинність (Постанова КМУ від 05.03.2014 р. № 71)
Концепція розвитку фармацевтичного сектору галузі охорони здоров'я України на 2011–2020 рр.			
Перевести всі відносини, що виникають під час здійснення фармацевтичної діяльності, у контрольований, адресний, з чітко визначеним суб'єктивним складом та чітким розмежуванням прав, обов'язків і відповідальності учасників формат	Стимулювання створення технологічних парків, розробки, виробництва, експорту ЛЗ; запровадження механізму державного замовлення на ЛЗ, преференцій за закупівлі вітчизняних ЛЗ; розроблення оптимальної стратегії імпортозаміщення ЛЗ; впровадження системи митних, податкових та інших пільг і преференцій для фармацевтичного виробництва імпортозамінних ЛЗ	Не визначено	Ухвалено Наказом МОЗ від 13.09.2010 р. № 769. Діяла у редакції наказу МОЗ від 27.03.2013 р. № 242

Закінчення таблиці

Мета	Шляхи, напрями, завдання	Вартість	Чинність
Проект Концепції Державної цільової програми «Розвиток імпортозамінних виробництв в Україні та заміщення імпортованих лікарських засобів вітчизняними, зокрема біотехнологічними препаратами та вакцинами на 2011–2021 рр.»			
Розробка та впровадження у виробництво імпортозамінних вітчизняних лікарських засобів, біотехнологічних препаратів, зокрема вакцин і сироваток, а також забезпечення застосування вітчизняних лікарських засобів у медичній практиці	Створення сприятливих умов для розвитку галузі за інноваційно-інвестиційною моделлю; підвищення наукового та технічного потенціалу виробництва, 41 захід у сфері розробки, виробництва, оподаткування, реєстрації та обігу, державної закупівлі ЛЗ, підготовки кадрів для виробництва	2011–2015 рр. 520 млн грн	Не ухвалено
Проект Державної цільової програми створення та розвитку внутрішнього виробництва високоякісних лікарських засобів для профілактики та лікування особливо небезпечних інфекційних та інших хвороб для забезпечення державних потреб України на 2021–2026 рр.			
Забезпечення епідемічного благополуччя населення, створення умов для зниження рівня захворюваності, смертності та інвалідності від поширених інфекційних хвороб шляхом організації внутрішнього виробництва на території України імунобіологічних препаратів (вакцин, сироваток тощо) та інших препаратів	Розробка та затвердження необхідної номенклатури імунобіологічних препаратів і життєво необхідних ЛЗ; створення умов для впровадження у виробництво нових ЛЗ; модернізації виробничих потужностей шляхом придбання новітнього високотехнологічного виробничого та лабораторного обладнання, актуальних штатів-продуцентів тощо; створення в Україні повного циклу виробництва ЛЗ	10 млрд грн на рік	Не ухвалено
Стратегія розвитку високотехнологічного фармацевтичного виробництва України			
Розбудова стабільно працюючої фармацевтичної галузі з високою доданою вартістю, яка у своєму розвитку: <ul style="list-style-type: none"> • спирається на кваліфіковану робочу силу та ендogenous іновациі як запоруку конкурентоспроможності існуючих та випуску нових субстанцій та готових ЛЗ і МБ; • має високий рівень локалізації в Україні; • не має критичної зовнішньої торговельної залежності від імпорту фармацевтичних інгредієнтів; • здатна забезпечити внутрішні потреби й розширити свою частку на глобальному ринку високотехнологічних фармацевтичних товарів 	Вдосконалення нормативно-правових, інституційно-організаційних засад розвитку галузі; створення якісного людського капіталу; посилення співпраці держави, бізнесу, науки, освіти; створення стабільних джерел фінансування програм на засадах державно-приватного партнерства; запровадження державної комплексної науково-технічної програми розвитку ВТФВ; програми технологічних іноваций і цифровізації; ідентифікації та сертифікації товарів фармацевтичної та суміжних галузей промисловості, що відповдатимуть критеріям «високотехнологічний продукт, створений на базі ендogenous іноваций», і надання преференцій за їхні закупівлі	У складі спеціального фонду Державного бюджету України створити Державний фонд розвитку фармацевтики, дохідна частина якого має формуватися шляхом сплати збору в розмірі 1% від реалізації лікарських засобів і медичних виробів з одночасним зменшенням податку на додану вартість на зазначені товари на 1%, із внесенням відповідних змін до Податкового та Бюджетного кодексів України	Авторська пропозиція

У політиці розвитку ВТФВ України варто спиратися на комплексний підхід⁶.

З огляду на це Стратегія має охоплювати ключові напрями зі створення та випуску товарів, зокрема:

біологічні препарати та проміжні продукти для їхнього виробництва (ЛЗ на основі антитіл; ЛП на основі рекомбінантних білків; вакцини; препарати нуклеїнових кислот і продукти для клітинної терапії; технології розробки біологічних препаратів);

хімічні препарати та проміжні продукти для їхнього виробництва (нові синтезовані хімічні ЛЗ, хімічні генерики, високоефективні препарати, технології розробки хімічних препаратів);

медичне обладнання (медичне обладнання для візуалізації, медичні вироби для *in vitro* діагностики, лікувальне устаткування, МВ для проведення інтервенційних втручань, медичні матеріали);

фармацевтичні наповнювачі та система упаковки (фармацевтичні допоміжні речовини та функціональні матеріали, система пакування й доставки ліків);

обладнання та апаратура для фармацевтики (розробка сучасного устаткування, технології виробництва).

Реалізація Стратегії має здійснюватися на базі цілеспрямованого, проблемно-орієнтованого підходу й фокусуватися на таких *аспектах*:

- прискорення модернізації й збільшення масштабів ВТФТ діючими компаніями, формування національних технологічних чемпіонів;
- запуск стартапів, що спираються на розробки, впровадження яких сприятимуть технологічним інноваціям у фармацевтиці;
- створення нових фармацевтичних компаній (зокрема з контрактного виробництва ТНК для залучення передових іноземних технологій з метою посилення ендегенного інноваційного потенціалу галузі).

Тож ключовими *стратегічними пріоритетами* мають стати: *технологічні інновації* (нарощування інноваційного потенціалу галузі; прискорення запровадження у фармацевтичне виробництво інформаційно-комунікаційних технологій нового покоління; сприяння формуванню нових бізнес-моделей фармацевтичних виробників);

співробітництво та кооперація (поліпшення науково-технологічної та інноваційної співпраці фармацевтичних компаній з академічним та освітнім секторами; формування (подовження) ланцюгів доданої вартості

⁶ Це обумовлено необхідністю врахування негативного досвіду країн Латинської Америки, які в процесі розвитку фармацевтики в контексті стратегії імпорто-заміщення здебільшого спиралися на іноземні технології та засоби виробництва, що призвело до структурних проблем, погіршення торговельного балансу та девальвації національної валюти. Хоча урядами цих країн зроблено спробу «замкнути» міжсекторальні ланцюги через освоєння випуску засобів виробництва, значна технологічна залежність від розвинених країн (яку закладено від початку у фундамент розбудови галузі) суттєво обмежила державний вплив на створення ендегенних ресурсів, що загальмувало розвиток.

в Україні через налагодження (зміцнення) технологічних і виробничих зв'язків між суб'єктами господарювання;

міжнародна співпраця (розширення наукового та промислового співробітництва з ЄС задля розвитку технологій, кадрів, виробничих потужностей та забезпечення капіталом; створення привабливих умов іноземним компаніям для налагодження в Україні науково-дослідних і промислових майданчиків з метою здійснення контрактних клінічних випробувань та виробництва нових ліків);

якість та ефективність (посилення відповідальності виробників щодо якості готової фармацевтичної продукції; вдосконалення системи стандартів якості та контролю за якістю й безпекою; сприяння підвищенню якості й ефективності проміжних хімічних і біологічних продуктів);

імпортозаміщення, стабільність поставок на внутрішній ринок (освоєння виробництва важливих субстанцій (проміжних товарів) для фармацевтичного виробництва; забезпечення необхідного запасу ліків, поліпшення системи зберігання ліків і мережі їхнього розподілу; створення умов для безпеки постачання);

вихід на зовнішні ринки (підвищення міжнародної конкурентоспроможності фармацевтичних товарів, запровадження стимулів для збільшення експорту та посилення позицій України на європейському ринку);

екологія, «зелена» фармацевтика (попередження негативного впливу та зниження негативних наслідків від фармацевтичних відходів на організм людини та довкілля; контроль за належним поводженням з фармацевтичними відходами та оцінка їхнього екологічного ризику; сприяння формуванню виробничо-технологічних систем, заснованих на циркулярних принципах; зменшення споживання енергії, викидів CO₂, споживання води, викидів летких органічних речовин, покращення екологічності хімічних сполук для потреб фармацевтики);

розумне виробництво (збільшення рівня автоматизації та інформатизації процесу виробництва фармацевтичної продукції, використання штучного інтелекту та машинного навчання, технологій додаткової та віртуальної реальності, цифрових програм, інтернету речей, 3D-друку).

Для реалізації визначених пріоритетів необхідним є виконання низки завдань, реалізація яких вимагає запровадження нормативно-правових та організаційно-інституційних заходів, а також організаційних і заходів з популяризації вітчизняної фармацевтичної промисловості (ці пропозиції детально викладено у праці [36]). Для прискорення розвитку ВТФВ варто розробити низку документів.

По-перше, Державну науково-технічну комплексну програму розвитку фармацевтичної та суміжних галузей промисловості України, що охоплюватиме розробку нових біологічних і хімічних субстанцій і лікарських засобів; медичних виробів (медичної техніки та виробів медичного призначення); нових наповнювачів і пакувальних матеріалів, а також машин та устаткування для фармацевтичного виробництва;

По-друге, Державну програму технологічних інновацій та цифровізації фармацевтичного виробництва та суміжних галузей промисловості України, що реалізуватиметься на засадах державно-приватного партнерства й сприятиме освоєнню у виробництві та виведенню на ринок інноваційних товарів на базі вітчизняних розробок з високим рівнем локалізації виробництва;

По-третє, Державну програму «Нові українські ліки, медичні вироби та продукти суміжних виробництв», у рамках якої започаткувати ідентифікацію та сертифікацію товарів фармацевтичної та суміжних галузей промисловості, що відповідатимуть критеріям «високотехнологічний продукт, створений на базі ендогенних інновацій», та надання преференцій за їх закупівель. Це дасть змогу зростити національних «технологічних чемпіонів» з опорою на національні інноваційні надбання [39].

З огляду на нові настанови політики ЄС щодо фармацевтики, зокрема, тенденції рещорингу виробництв з Азії, наявні в Україні виробничі потужності можуть стати платформою для форсованого налагодження випуску інгредієнтів і готових ЛЗ та МВ на діючих інноваційних підприємствах. Зважаючи на потенціал та перспективи української хімічної та фармацевтичної індустрії, у рамках реалізації Стратегії керівництву країни доцільно запровадити податкові стимули та компенсаційні механізми для заохочення таких інноваційно-інвестиційних проєктів. Це сприятиме перетворенню України не лише на привабливий майданчик для рещорингу АФІ, але й створить передумови для започаткування нових виробництв проміжних продуктів ЛЗ та МВ для забезпечення потреб фармацевтичних виробників України та країн ЄС.

Висновки. Керівництво ЄС дотримується багаторічної позиції щодо пріоритетності розвитку фармацевтики у контексті реалізації як промислової політики, так і політики у сфері охорони здоров'я, але спалах *COVID-19* виявив уразливість європейської фармацевтики, продемонструвавши реальні загрози в частині порушення ланцюжків поставок АФІ та інших проміжних товарів для безперебійної роботи галузі. Кризові явища спонукали керівництво ЄС ухвалити нові стратегічні документи, що обґрунтували доцільність розширення лінійки продуктів діючих компаній у країнах – членах ЄС, налагодження «з нуля» та перенесення окремих виробництв АФІ та готових ЛЗ і МВ з азійських країн. Нові стратегічні документи ЄС, що визначили пріоритетом зменшення стратегічної зовнішньої залежності від імпорту, а також запровадження заходів, що сприятимуть збільшенню ефективності наявних ліків і підвищення їхньої якості мають стати орієнтирами для розробки політики розвитку ВТФВ України в умовах євроінтеграції.

В Україні за останні 20 років створено нормативно-правовий фундамент щодо ліцензування, реєстрації, стандартизації, сертифікації

та контролю у сфері ЛЗ, що загалом спирається на керівні принципи, визначені ЄС і ВООЗ. Імплементовано настанови належних міжнародних стандартів. Ці заходи створюють підґрунтя для збільшення якості, ефективності й безпеки ЛЗ, а також процесів їхнього виробництва та пакування; поліпшують техніко-економічні параметри на етапах ДіР; сприяють впровадженню передових технологій, модернізації виробництва, підвищенню продуктивності праці; розвитку міжнародного співробітництва та усуненню технічних бар'єрів у торгівлі. Водночас євроінтеграційні процеси, що відбувалися протягом багатьох років, спрямовано передусім на гармонізацію законодавчого та нормативно-правового регулювання діяльності з виробництва ЛЗ і МВ, а не на нарощування потенціалу ендogenous розвитку галузі. Разом з тим, Україна, унормувавши відповідно до вимог ЄС діяльність галузі, не має (на відміну від країн ЄС) доступу до фондів ЄС, завдяки яким покривається частина витрат фармацевтичних компаній країн-членів на розвиток ДіР інфраструктури й реалізацію науково-технологічних та інноваційних проєктів. Це ставить вітчизняні компанії у неконкурентні умови з європейськими виробниками, для яких український ринок став перспективним щодо збуту ЛЗ та МВ.

Попри значну кількість актуальних фахових науково-прикладних доробок щодо вдосконалення політики розвитку фармацевтики, брак політичної волі й послідовності в ухваленні рішень і міжвідомча неузгодженість в ухваленні розроблених проєктів НПА, невідповідність планів заходів завданням прийнятих програм, відсутність виконавської дисципліни за реалізації затверджених заходів загальмували розвиток ВТФВ України. Чинні в Україні НПА регулюють правовідносини у фармацевтичному секторі в контексті євроінтеграційних процесів, проте не визначають а ні пріоритети галузі та заходи їх досягнення, а ні механізми їхньої реалізації. Ухвалена Національна економічна стратегія на період до 2030 р. передбачає лише формування національної фармацевтичної (лікарської) політики, тоді як ЄС, як показало дослідження, приділяє також увагу промисловій політиці для фармацевтичної індустрії.

Задля прискорення розбудови ВТФВ в умовах євроінтеграції необхідним кроком є створення Стратегії розвитку ВТФВ України в рамках промислової політики, в основі якої має бути комплексний підхід до вирішення проблем галузі, зокрема орієнтація не лише на ЛЗ і МВ, а й на фармацевтичні інгредієнти (хімічні та біологічні), наповнювачі та упаковку, обладнання та апаратуру для фармацевтики. Це, з одного боку, сприятиме зменшенню залежності фармацевтики від імпорту та попередить проблему «усіченої індустріалізації», що веде до погіршення платіжного балансу; з іншого – активізує діяльність суміжних виробництв, збільшить зайнятість та надходження до бюджетів усіх рівнів.

З огляду на відповідальність урядів дбати про здоров'я нації, забезпечувати ефективність економічної системи та соціальну

стабільність, сприяти появі нових ефективних ЛЗ і МВ на базі передових технологій, зменшувати залежність від імпорту заходи зі сприяння розбудові хіміко-фармацевтичних підприємств, зокрема з виробництва АФІ на території України в контексті нових настанов політики ЄС щодо рещорингу, можуть стати раціональним, політично виправданим рішенням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Доровський О. В. Обґрунтування вибору стратегії розвитку фармацевтичної галузі України: автореф. дис ... д-ра екон. наук: 08.00.03. Харків, 2015. 32 с.
2. Костюк Г., Маргітич В. Про національну стратегію забезпечення ліками в Україні. *Дзеркало тижня*. 2017. URL: <https://zn.ua/ukr/promyshli-ennost/pro-nacionalnu-strategiyu-zabezpechennyalikami-v-ukrayini.html>.
3. Сіденко В. Переформатування європейської інтеграції: можливості і ризики для асоціації Україна-ЄС. Київ: Заповіт, 2018. 214 с.
4. Секторальна інтеграція України до ЄС: передумови, перспективи, виклики. Київ: Заповіт, 2020. 99 с.
5. Пашков В. М. Правове забезпечення імплементації законодавства ЄС щодо обігу лікарських засобів. *Медичне право*. 2016. № 2. С. 55-62.
6. Нікітюк В., Шаїкіна Т. Фармацевтична галузь України – інтеграція в європейський та світовий ринок чи тупцювання на місці? *Щотижневик аптека*. 2019. № 1. URL: <https://www.apteka.ua/article/510294>.
7. Вдовиченко В., Зосименко Т. Панденоміка Європи: політичні, економічні та соціальні виклики вакцинування від COVID-19. Аналітична записка програм Європейських студій та Економічної дипломатії Ради зовнішньої політики «Українська призма» в рамках проекту Інституційного розвитку аналітичних центрів за підтримки Посольства Швеції в Україні. Ініціативи відкритого суспільства для Європи (OSIFE) та Міжнародного фонду «Відродження». 2021. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/36672/1/V_Vdovychenko_PE_2021_FPMV.pdf.
8. Кораблін С. О. Державне регулювання як чинник протидії COVID-19. *Економіка України*. 2021. № 7. С. 27-40. URL: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2021.07.027>.
9. Commission communication to the Council and Parliament on the outlines of an industrial policy for the pharmaceutical sector in the European Community. COM (93) 718, 02.03.94. URL: <https://op.europa.eu/mt/publication-detail/-/publication/6af1ca21-939d-11e9-9369-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/source-search>.
10. Industrial policy and the pharmaceutical industry. The Proceedings of a Symposium held on 22nd June 1994, London/ Edited by Adrian Towse. *Office of Health Economics*. URL: [https://www.ohe.org/system/files/private/publications/217%20-%201995 Industrial Policy Towse FULL.pdf](https://www.ohe.org/system/files/private/publications/217%20-%201995%20Industrial%20Policy%20Towse%20FULL.pdf).
11. Industrial policy for the pharmaceutical sector. Debates 16 April 1996. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/CRE-4-1996-04-16-ITM-003_EN.html.
12. Council Resolution designed to implement the outlines of an industrial policy in the pharmaceutical sector in the European Union. 1996. URL: <https://op.europa.eu/ga/publication-detail/-/publication/bf15f43c-6a8b-4953-8155-04fc004a1be3/language-en>.

13. Pharmaceutical Industry: A Strategic Sector for the European Economy. European Commission. Commission Staff Working Document. 2014. URL: https://ec.europa.eu/growth/content/pharmaceutical-industry-strategic-sector-european-economy-0_en.
14. Innovative Medicines Initiative. URL: <https://www.imi.europa.eu>.
15. Саліхова О. Б., Гончаренко Д. О. Ендогенізація економічного розвитку через розбудову високотехнологічних фармацевтичних виробництв: досвід Європи, уроки для України. *Бізнес Інформ*. 2020. № 2. С. 49-56. URL: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2020-2-49-56>.
16. The State of U. S. Science and Engineering 2020. URL: <https://ncses.nsf.gov/pubs/nsb20201>.
17. European Commission. Communication from the Commission. Guidelines on the Optimal and Rational Supply of Medicines to Avoid Shortages during the COVID-19 Outbreak. 8.4.2020, COM. 2272 Final. Brussels. URL: <https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/communication-commission-guidelines-optimal-rational-supply-medicines-avoid.pdf>.
18. Affordable, accessible and safe medicines for all: the Commission presents a Pharmaceutical Strategy for Europe. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_2173.
19. Updating the 2020 Industrial Strategy: towards a stronger Single Market for Europe's recovery. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_21_1884.
20. Madnr V., Mayr S., Sauca I., 2021. Analyse der rechtlichen Rahmenbedingungen für Maßnahmen zur Steigerung von Versorgungssicherheit und Resilienz. Working Paper Reihe der AK Wien – Materialien zu Wirtschaft und Gesellschaft 217, Kammer für Arbeiter und Angestellte für Wien, Abteilung Wirtschaftswissenschaft und Statistik. URL: <https://ideas.repec.org/p/clr/mwugar/217.html>.
21. Хоменко В. М. Теоретичне обґрунтування та реалізація сучасних принципів державного управління фармацією в Україні: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня д. фарм. н.: 15.00.01. Харків, 2008. 42 с.
22. Проєкт концепції Державної цільової програми «Розвиток імпортозамінних виробництв в Україні та заміщення імпортованих лікарських засобів вітчизняними, у тому числі біотехнологічними препаратами та вакцинами на 2011-2021 роки». URL: <https://www.apteka.ua/article/78579>.
23. Концепція розвитку фармацевтичної галузі України. URL: <https://www.apteka.ua/article/2231>.
24. Проєкт Концепції Державної цільової програми створення вітчизняних імунобіологічних препаратів «Українська вакцина» на 2011–2015 р. URL: <https://www.apteka.ua/article/28692>.
25. Концепція розвитку імпортозамінних виробництв – загроза фармацевтичній галузі та безпеці населення України. *Інтерфакс-Україна*. 2011. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/press-release/68941.html>.
26. МОЗ розробляє Концепцію державної програми розвитку імпортозамінних виробництв в Україні. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/249097923>.
27. Про схвалення Концепції Державної цільової науково-технічної програми створення та проведення доклінічних випробувань вітчизняних лікарських засобів для забезпечення охорони здоров'я людини та задоволення потреб ветеринарної медицини на 2011-2015 р. Розпорядження КМУ від

- 6 грудня 2010 р. № 2245. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2245-2010-%D1%80#Text>.
28. Державна цільова науково-технічна програма розроблення новітніх технологій створення вітчизняних лікарських засобів для забезпечення охорони здоров'я людини та задоволення потреб ветеринарної медицини на 2011–2015 роки. Постанова КМУ № 725 від 22.06.2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/725-2011-%D0%BF#Text>.
 29. Підбито підсумки реалізації Державної науково-технічної програми розроблення новітніх технологій створення вітчизняних ліків у 2012 р. URL: <https://www.apteka.ua/article/201885>.
 30. Про затвердження Концепції розвитку фармацевтичного сектору галузі охорони здоров'я України на 2011-2020 роки: Наказ МОЗ № 769 від 13.09.2010. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/25438__539786.
 31. Про затвердження Плану заходів щодо виконання Концепції розвитку фармацевтичного сектору галузі охорони здоров'я України на 2011–2020 рр. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/56725__56725.
 32. Про затвердження Державної програми стимулювання економіки для подолання негативних наслідків, спричинених обмежувальними заходами щодо запобігання виникненню і поширенню гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, на 2020–2022 рр. Постанова КМУ № 534 від 27 травня 2020 р. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/534-2020-%D0%BF#Text.
 33. Проект розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Державної цільової програми створення та розвитку внутрішнього виробництва високоякісних лікарських засобів для профілактики і лікування особливо небезпечних інфекційних та інших хвороб» для забезпечення державних потреб України на 2021-2026 рр. URL: <https://moz.gov.ua>.
 34. Повідомлення НАН України. Засідання Президії НАН України 9 червня 2021 року. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=7891>.
 35. Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року. Постанова КМУ № 179 від 03 березня 2021 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/pras/pro-zatverdzhennya-nacionalnoyi-eko-a179>.
 36. Саліхова О. Б., Гончаренко Д. О. Політика розбудови фармацевтичної індустрії в Німеччині: Уроки для України. *Економіка України*. 2020. № 10. С. 63-86. URL: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.10.063>.
 37. Саліхова О. Б., Гончаренко Д. О. Політика ендегенного розвитку фармацевтики в Китаї: уроки для України. *Економіка та прогнозування*. 2020. № 2. С. 139-157. URL: <https://doi.org/10.15407/eip2020.02.139>.
 38. Саліхова О. Б., Гончаренко Д. О. Концептуальні засади стратегії розвитку високотехнологічної індустрії лікарських засобів та медичних виробів в Україні до 2030 р. *Бізнес Інформ*. 2020. № 7. С. 28-35. DOI: 10.32983/2222-4459-2020-7-28-35.
 39. Саліхова Е. Б., Гончаренко Д. О. Фармацевтика України: від залежності до ендегенного розвитку. *Економіка та прогнозування*. 2020. № 4. С.7-35. DOI: 10.15407/eip2020.04.007.

Стаття надійшла до редакції 06.07.2021.

Salikhova O. B., Honcharenko D. O. High-tech pharmaceutical manufacturing in Ukraine: challenges of European integration.

Background. The crisis COVID-19 pandemic has highlighted that EU have strategic dependencies, particularly in the most sensitive industrial ecosystems such as for health. Ukraine implements the policy of European economic integration and the development of the pharmaceutical sector must take into account both European considerations and national interests.

Analysis of recent researches and publications revealed that the crisis COVID-19 pandemic revealed pharmaceutical industry problems; that require further study for adequate reproduction of the best practices in Ukraine.

The **aim** of the article is to explore the EU experience, to define and justify the necessary policy measures for the development of pharmaceuticals in Ukraine in the context of European integration.

Materials and methods. The theoretical and methodological basis for writing the article was the works of domestic and foreign scholars on the outlines of an industrial policy for the pharmaceutical sector. The research was conducted using the methods of theoretical generalization, comparative analysis, analysis and synthesis, which made it possible to justify the need for changes in the management of high-tech pharmaceutical industries development in Ukraine.

Results. The regulations in force in Ukraine regulate legal relations in the pharmaceutical sector in the context of EU integration, but do not define the priorities of the sector and the measures to achieve them or the mechanisms for their implementation. Recommendations for Ukraine have been given, the implementation of which will accelerate the development of national high-tech pharmaceutical industries and related sectors of the economy taking into account changes in EU policy.

Conclusion. In Ukraine, first of all it is necessary to define the conceptual foundations of the strategy of development of the high-tech industry of pharmaceuticals and medical products, based on the modern challenges and threats, as well as global trends in the technology development; to build an effective decision making vertical on the implementation of industrial policy for the pharmaceutical sector, identify strategic priorities and evaluate the necessary funding, to introduce state support programs, introduce instruments to stimulate domestic demand for Ukrainian pharmaceutical and medical products, make changes to the public procurement system for the development of industry for national security purposes. Recommendations are proposed as to: improving the normative-legal and institutional principles of the development of pharmaceutical industry; strengthening the cooperation of the State, academic, educational, private sector and public; creating stable resources of funding programs and projects on the basis of public-private partnerships.

Keywords: EU, Ukraine, European integration, pharmaceutical sector, industrial policy, strategy, pharmaceuticals, medical products, high-technologies, innovation.

REFERENCES

1. Dorovs'kyj, O. V. (2015). Obg'runtuvannja vyboru strategii' rozvytku farmaceutychnoi' galuzi Ukraïny [Justification of the choice of strategy for the development of the pharmaceutical industry of Ukraine] *Extended abstract of Doctor's thesis*. Harkiv [in Ukrainian].

2. Kostjuk, G., & Margitych, V. (2017). Pro nacional'nu strategiju zabezpechennja likamy v Ukrai'ni [On the national drug supply strategy in Ukraine]. *Dzerkalo tyzhnja – Mirror of the week*. Retrieved from <https://zn.ua/ukr/promyshliennost/pro-nacionalnu-strategiyu-zabezpechennya-likami-v-ukrayini-.html> [in Ukrainian].
3. Sidenko, V. (2018). *Pereformatuvannja jevropejs'koi' integracii': mozhlyvosti i ryzyky dlja asociacii' Ukrai'na-JeS* [Reformatting European integration: opportunities and risks for the Ukraine-EU association]. Kyi'v: Zapovit [in Ukrainian].
4. *Sektoral'na integracija Ukrai'ny do JeS: peredumovy, perspektyvy, vyklyky* [Ukraine's sectoral integration into the EU: preconditions, prospects, challenges]. (2020). Kyi'v: Zapovit [in Ukrainian].
5. Pashkov, V. M. (2016). Pravove zabezpechennja implementacii' zakonodavstva JeS shhodo obigu likars'kyh zasobiv [Legal support for the implementation of EU legislation on the circulation of medicines]. *Medychne pravo – Medical law*, 2, 55-62 [in Ukrainian].
6. Nikitjuk, V., & Shaikina, T. (2019). Farmacevtychna galuz' Ukrai'ny – integracija v jevropejs'kyj ta svitovyj rynek chy tupcjuvannja na misci? [Ukraine's pharmaceutical industry – integration into the European and world markets or stamping on the same place?] *Shhotyzhnevyyk apteka – Weekly pharmacy*, 1. Retrieved from <https://www.apteka.ua/article/510294>. [in Ukrainian].
7. Vdovychenko, V., & Zosymenko, T. (2021). Pandenomika Jevropy: politychni, ekonomichni ta social'ni vyklyky vakcynuvannja vid COVID-19. Analitychna zapyska program Jevropejs'kyh studij ta Ekonomichnoi' dyplomatii' Rady zovnishn'oi' polityky «Ukrai'ns'ka pryzma» v ramkah proektu Instytucijnogo rozvytku analitychnykh centriv za pidtrymky Posol'stva Shvecii' v Ukrai'ni. Inicijatyvy vidkrytogo suspil'stva dlja Jevropy (OSIFE) ta Mizhnarodnogo fondu «Vidrodzhennja» [Pandemics of Europe: political, economic and social challenges of COVID-19 vaccination. Analytical note of the programs of European Studies and Economic Diplomacy of the Foreign Policy Council «Ukrainian Prism» in the framework of the project of Institutional Development of analytical centers with the support of the Embassy of Sweden in Ukraine. Open Society Initiatives for Europe (OSIFE) and the International Foundation «Renaissance»]. Retrieved from https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/36672/1/V_Vdovychenko_PE_2021_FPMV.pdf. [in Ukrainian].
8. Korablin, S. O. (2021). Derzhavne reguljuvannja jak chynnyk protydii' COVID-19 [State regulation as a factor in counteracting COVID-19]. *Ekonomika Ukrai'ny – Ukraine economy*, 7, 27-40. Retrieved from <https://doi.org/10.15407/economyukr.2021.07.027> [in Ukrainian].
9. Commission communication to the Council and Parliament on the outlines of an industrial policy for the pharmaceutical sector in the European Community. COM (93) 718, 02.03.94. Retrieved from <https://op.europa.eu/mt/publication-detail/-/publication/6af1ca21-939d-11e9-9369-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/source-search> [in English].
10. Industrial policy and the pharmaceutical industry. The Proceedings of a Symposium held on 22nd June 1994, London/ Edited by Adrian Towse. *Office of Health Economics*. Retrieved from https://www.ohe.org/system/files/private/publications/217%20-%201995_Industrial_Policy_Towse_FULL.pdf [in English].
11. Industrial policy for the pharmaceutical sector. Debates 16 April 1996. Retrieved from https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/CRE-4-1996-04-16-ITM-003_EN.html [in English].
12. Council Resolution designed to implement the outlines of an industrial policy in the pharmaceutical sector in the European Union. 1996. Retrieved from <https://op.europa.eu/ga/publication-detail/-/publication/bf15f43c-6a8b-4953-8155-04fc004a1be3/language-en> [in English].

13. Pharmaceutical Industry: A Strategic Sector for the European Economy. European Commission. Commission Staff Working Document. 2014. Retrieved from https://ec.europa.eu/growth/content/pharmaceutical-industry-strategic-sector-european-economy-0_en [in English].
14. Innovative Medicines Initiative. URL: <https://www.imi.europa.eu> [in English].
15. Salihova, O. B., & Goncharenko, D. O. (2020). Endogenizacija ekonomichnogo rozvytku cherez rozbudovu vysokotekhnologichnyh farmacevtychnyh vyrobnyctv: dosvid Jevropy, uroky dlja Ukrai'ny [Endogenization of economic development through the development of high-tech pharmaceutical industries: the experience of Europe, lessons for Ukraine]. *Biznes Inform – Business Inform*, 2, 49-56. Retrieved from <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2020-2-49-56> [in Ukrainian].
16. The State of U. S. Science and Engineering 2020. Retrieved from <https://nces.nsf.gov/pubs/nsb20201> [in English].
17. European Commission. Communication from the Commission. Guidelines on the Optimal and Rational Supply of Medicines to Avoid Shortages during the COVID-19 Outbreak. 8.4.2020, COM. 2272 Final. Brussels. Retrieved from <https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/communication-commission-guidelines-optimal-rational-supply-medicines-avoid.pdf> [in English].
18. Affordable, accessible and safe medicines for all: the Commission presents a Pharmaceutical Strategy for Europe. Retrieved from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_2173 [in English].
19. Updating the 2020 Industrial Strategy: towards a stronger Single Market for Europe's recovery. Retrieved from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_21_1884 [in English].
20. Madner, V., Mayr, S., & Sauca, I. (2021). Analyse der rechtlichen Rahmenbedingungen für Maßnahmen zur Steigerung von Versorgungssicherheit und Resilienz. Working Paper Reihe der AK Wien – Materialien zu Wirtschaft und Gesellschaft 217, Kammer für Arbeiter und Angestellte für Wien, Abteilung Wirtschaftswissenschaft und Statistik. Retrieved from <https://ideas.repec.org/p/clar/mwugar/217.html> [in English].
21. Homenko, V. M. (2008). Teoretychne obg'runtuvannja ta realizacija suchasnyh pryncypiv derzhavnogo upravlinnja farmacijeju v Ukrai'ni: abstract of dis. for the obtaining a scientific degree of Dr. of Pharm. S.: 15.00.01. Harkiv [in Ukrainian].
22. Projekt koncepcii' Derzhavnoi' cil'ovoi' programy «Rozvytok importozaminnyh vyrobnyctv v Ukrai'ni ta zamishhennja importovanyh likars'kyh zasobiv vitchyznjanymy, u tomu chysli biotekhnologichnymy preparatamy ta vakcynamy na 2011-2021 roky» [Draft concept of the State target program «Development of import-substituting industries in Ukraine and replacement of imported drugs with domestic ones, including biotechnological drugs and vaccines for 2011-2021»]. Retrieved from <https://www.apteka.ua/article/78579> [in Ukrainian].
23. Koncepcija rozvytku farmacevtychnoi' galuzi Ukrai'ny [The concept of development of the pharmaceutical industry of Ukraine]. Retrieved from <https://www.apteka.ua/article/2231> [in Ukrainian].
24. Projekt Koncepcii' Derzhavnoi' cil'ovoi' programy stvorennja vitchyznjanymy imunobiologichnyh preparativ «Ukrai'ns'ka vakcyna» na 2011–2015 r. [Draft Concept of the State Target Program for the Development of Domestic Immunobiological Drugs «Ukrainian Vaccine» for 2011-2015]. Retrieved from <https://www.apteka.ua/article/28692> [in Ukrainian].
25. Koncepcija rozvytku importozaminnyh vyrobnyctv – zagroza farmacevtychnij galuzi ta bezpeci naseleennja Ukrai'ny [The concept of development of import-substituting industries is a threat to the pharmaceutical industry and the safety of the population of Ukraine. (2011). *Interfaks – Interfax-Ukraine*. Retrieved from <https://ua.interfax.com.ua/news/press-release/68941.html> [in Ukrainian].

26. MOZ rozrobljaje koncepciju derzhavnoi' programy rozvytku importozaminyh vyrobnyctv v Ukraïni [The Ministry of Health is developing the Concept of the state program for the development of import-substituting industries in Ukraine]. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/news/249097923> [in Ukrainian].
27. Pro shvalennja koncepcii' derzhavnoi' cil'ovoi' naukovo-tehnicnoi' programy stvorennja ta provedennja doklinichnyh vyprobuvan' vitchyznjanyh likars'kyh zasobiv dlja zabezpečennja ohorony zdorov'ja ljudyny ta zadovolennja potreb veterynarnoi' medycyny na 2011-2015 r. Rozporjadzhennja KMU vid 6 grudnja 2010 r. № 2245. [About approval of the Concept of the State target scientific and technical program of creation and carrying out preclinical trials of domestic medicines for ensuring human health care and satisfaction of needs of veterinary medicine for 2011-2015. Order of the Cabinet of Ministers of December 6, 2010 № 2245]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2245-2010-%D1%80#Text> [in Ukrainian].
28. Derzhavna cil'ova naukovo-tehnicna programa shhodo rozroblennja novitnih tehnologij stvorennja vitchyznjanyh likars'kyh zasobiv dlja zabezpečennja ohorony zdorov'ja ljudyny ta zadovolennja potreb veterynarnoi' medycyny na 2011–2015 roky. Postanova KMU № 725 vid 22.06.2011 r. [The state target scientific and technical program for the development of the latest technologies for the creation of domestic medicines to ensure human health care and meet the needs of veterinary medicine for 2011-2015. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine № 725 of June 22, 2011] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/725-2011-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
29. Pidbyto pidsumky realizacii' derzhavnoi' naukovo-tehnicnoi' programy rozroblennja novitnih tehnologij stvorennja vitchyznjanyh likiv u 2012 r. [The results of the implementation of the State scientific and technical program for the development of new technologies for the creation of domestic drugs in 2012 are summarized.] Retrieved from <https://www.apteka.ua/article/201885> [in Ukrainian].
30. Pro zatverdzhennja koncepcii' rozvytku farmacevtychnogo sektoru galuzi ohorony zdorov'ja Ukraïny na 2011-2020 roky: Nakaz MOZ № 769 vid 13.09.2010. [On approval of the Concept of development of the pharmaceutical sector of the healthcare branch of Ukraine for 2011-2020: Order of the Ministry of Health № 769 dated 13.09.2010]. Retrieved from https://zakononline.com.ua/documents/show/25438__539786 [in Ukrainian].
31. Pro zatverdzhennja Planu zahodiv shhodo vykonannja koncepcii' rozvytku farmacevtychnogo sektoru galuzi ohorony zdorov'ja Ukraïny na 2011–2020 rr. [On approval of the Action Plan for the implementation of the Concept of the pharmaceutical sector development of the healthcare branch of Ukraine for 2011–2020]. Retrieved from https://zakononline.com.ua/documents/show/56725__56725 [in Ukrainian].
32. Pro zatverdzhennja derzhavnoi' programy stymuljuvannja ekonomiky dlja podolannja negatyvnyh naslidkiv, sprychynenyh obmezhuval'nymy zahodamy shhodo zapobigannja vynyknennju i poshyrennju gostroi' respiratornoi' hvoroby COVID-19, sprychynenoi' koronavirusom SARS-CoV-2, na 2020–2022 rr. Postanova KMU № 534 vid 27 travnja 2020 r. [On approval of the State Program of Economic Stimulation to overcome the negative consequences caused by restrictive measures to prevent the occurrence and spread of acute respiratory disease COVID-19 caused by coronavirus SARS-CoV-2, for 2020-2022. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine № 534 of May 27, 2020.] Retrieved from [zakon.rada.gov.ua/ laws/show/534-2020-%D0%BF#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/534-2020-%D0%BF#Text) [in Ukrainian].
33. Projekt rozporjadzhennja Kabinetu Ministriv Ukraïny «Pro shvalennja koncepcii' derzhavnoi' cil'ovoi' programy stvorennja ta rozvytku vnutrishn'ogo vyrobnyctva vysokokakisnyh likars'kyh zasobiv dlja profilaktyky i likuvannja osoblyvo

- nebezpechnykh infekcijnyh ta inshykh hvorob dlja zabezpechennja derzhavnyh potreb Ukrai'ny na 2021-2026 rr.» [Draft order of the Cabinet of Ministers of Ukraine «On approval of the Concept of the State target program for the creation and development of domestic production of high quality drugs for the prevention and treatment of particularly dangerous infectious and other diseases to meet the state needs of Ukraine for 2021-2026»]. Retrieved from <https://moz.gov.ua> [in Ukrainian].
34. Povidomlennja NAN Ukrai'ny. Zasadannja Prezydii' NAN Ukrai'ny 9 chervnja 2021 roku. [Draft order of the Cabinet of Ministers of Ukraine «On approval of the Concept of the State target program for the creation and development of domestic production of high quality drugs for the prevention and treatment of particularly dangerous infectious and other diseases to meet the state needs of Ukraine for 2021-2026»]. Retrieved from <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=7891> [in Ukrainian].
 35. Pro zatverdzhennja Nacional'noi' ekonomichnoi' strategii' na period do 2030 roku. Postanova KMU № 179 vid 03 bereznja 2021 r. [On approval of the National Economic Strategy for the period up to 2030. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine № 179 of March 3, 2021]. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-nacionalnoyi-eko-a179> [in Ukrainian].
 36. Salihova, O. B., & Goncharenko, D. O. (2020). Polityka rozbudovy farmaceutychnoi' industrii' v Nimechchyni: Uroky dlja Ukrai'ny [Polityka rozbudovy farmaceutychnoi' industrii' v Nimechchyni: Uroky dlja Ukrai'ny]. *Ekonomika Ukrai'ny – Ukraine economy*, 10, 63-86. DOI: 10.15407/economyukr.2020.10.063 [in Ukrainian].
 37. Salihova, O. B., & Goncharenko, D. O. (2020). Polityka endogenного розвитку farmaceutyky v Kytai': uroky dlja Ukrai'ny [The policy of endogenous development of pharmaceuticals in China: lessons for Ukraine]. *Ekonomika ta prognozuvannja – Economics and forecasting*, 2, 139-157. DOI: 10.15407/eip2020.02.139 [in Ukrainian].
 38. Salihova, O. B., & Goncharenko, D. O. (2020). Konceptual'ni zasady strategii' розвитку vysokotehnologichnoi' industrii' likars'kyh zasobiv ta medychnykh vyrobiv v Ukrai'ni do 2030 r. [Conceptual bases of strategy of development of the high-tech industry of medicines and medical devices in Ukraine till 2030]. *Biznes Inform – Business Inform*, 7, 28-35. Retrieved from <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2020-7-28-35> [in Ukrainian].
 39. Salihova, O. B., & Goncharenko, D. O. (2020). Farmaceutyka Ukrai'ny: vid zalezhnosti do endogenного розвитку [Pharmaceuticals of Ukraine: from dependence to endogenous development]. *Ekonomika ta prognozuvannja – Economics and forecasting*, 4, 7-35. DOI: 10.15407/eip2020.04.007. [in Ukrainian].